

Х ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

**АТЫРАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 4(59)2020

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2020
г. Атырау, 2020
Atyrau, 2020

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің келесі бағыттары бойынша мақалалар жарияланады: гуманитарлық және саяси-әлеуметтік ғылымдар, педагогика, психология және білім беру технологиялары, экономика және құқық, физика-математика және техникалық ғылымдар, экология және жаратылыстану ғылымдары.

Бас редактор

п.ғ.к, қаум. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD доктор **Д.Ғ. Батрышев**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ғ.И. Имашев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Ш.И. Джанзакова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., проф.
Н.Х. Суюнова	КЧР Үкіметі жанындағы Карачай-Черкес гуманитарлық зерттеулер институтының фил.ғ.д., қауым. проф. (Ресей)
Б.Т. Барсай	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.д., доцент
Л.Е. Қойшығұлова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ п.ғ.к., қауым. проф.
Л.Б. Бердығожин	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., қауым. проф.
А.С. Сарсенов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д., проф.
П.М. Кольцов	Б.Б.Городовиков атындағы КалмМУ т.ғ.д., проф. (Ресей)
С.Ж. Сапанов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ т.ғ.д.
Ярослав Култан	Братислава экономикалық университетінің PhD докторы, проф. (Словакия)
А.Р. Баймахан	Х.Досмұхамедов атындағы АУ PhD докторы
Аднан Горур	Нийде Омер Халисдемир университетінің тех.ғ.д., проф. (Түркия)
Г.К. Шамбилова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ х.ғ.д., проф.
Реза Эбрахими	Гилян университетінің PhD докторы, проф. (Иран)
Али Реза Пендаште	Гилян университетінің PhD докторы, проф. (Иран)
Р.Ш. Абдинов	Х.Досмұхамедов атындағы АУ PhD докторы
Л.В. Орлова	Ю.А.Гагарин атындағы СМТУ э.ғ.д., проф. (Ресей)
Туралай Кенч	Кембридж университетінің PhD докторы, проф. (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	Х.Досмұхамедов атындағы АУ а.-ш.ғ.д., проф.
Ж.Б. Шаяхметова	Х.Досмұхамедов атындағы АУ з.ғ.к., қауым. проф.

Меншіктенуші: "Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті" коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ67VPY00025498 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 03.08.2020 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы по следующим направлениям фундаментальных и прикладных исследований: гуманитарные и социально-политические науки, педагогика, психология и образовательные технологии, экономика и право, физико-математические и технические науки и экология и естественные науки

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
доктор PhD **Д.Г. Батрышев**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Г.И. Имашев	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ш.И. Джанзакова	д.п.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Н.Х. Суюнова	д.фил.н., асс. проф. КЧИГИ при Правительстве КЧР (Россия)
Б.Т. Барсай	д.п.н., доцент АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф. КалмГУ им. Б.Б. Городовикова (Россия).
С.Ж. Сапанов	д.и.н., и.о. асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ярослав Култан	доктор PhD, проф. Братиславского университета экономики (Словакия)
А.Р. Баймахан	доктор PhD АУ им. Х.Досмухамедова
Аднан Горур	д.т.н., проф. Университета Нийде Омер Халисдемир (Турция)
Г.К. Шамбилова	д.х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Реза Эбрахими	доктор PhD, проф. Университета Гилян (Иран)
Али Реза Пендаште	доктор PhD, проф. Университета Гилян (Иран)
Р.Ш. Абдинов	доктор PhD АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф. СГТУ им. Гагарина Ю.А. (Россия)
Туралай Кенч	доктор PhD, проф. Кембриджского университета (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., проф. АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., асс. проф. АУ им. Х.Досмухамедова

Собственник: Некоммерческое акционерное общество "Атырауский университет имени Халела Досмухамедова".

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ67VPY00025498 от 03.08.2020 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal "Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University" publishes scientific and educational materials in the following areas of fundamental and applied research: humanities and socio-political sciences, pedagogy, psychology and educational technologies, economy and law, physical, mathematical and technical sciences, ecology and natural sciences.

Chief Editor

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **Didar Batryshev**

Responsible secretary

Candidate of Historical Sciences **Gulfairuz Kairgaliyeva**

Editorial Board

Gizatulla Imashev	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Sholpan Dzhanzakova	Doctor of ped. Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Nasipkhan Suyunova	Doctor of Philological Sciences, Ass. Prof. Karachay-Cherkess order "Badge of Honor" Institute of Humanitarian Studies (Russia)
Bakyt Barsay	Doctor of ped. Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyailya Koishygulova	Cand. of ped. sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	Doctor of Historical Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia).
Saifulla Sapanov	Doctor of Historical Sciences, Ass. Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Jaroslav Kultan	Doctor PhD, prof., Bratislava University of Economics (Slovakia)
Aigerim Baimakhan	Doctor PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Adnan Gorur	Doctor of Technical Sciences, Prof., Niide Omer Halisdemir University (Turkey)
Gulbarshyn Shambilova	Doctor of Chemistry, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Reza Ebrahimi	Doctor PhD, Prof., Guilan University (Iran)
Ali Reza Pendashte	Doctor PhD, Prof., Guilan University (Iran)
Rauan Abidinov	Doctor PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	Doctor of Social Sciences, prof., Samara State Technical University (Russia)
Turalay Kenc	Doctor PhD, prof. University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	Doctor of Agricultural Sciences, Prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	Candidate of Law, Ass. prof. Kh.Dosmukhamedov Atyrau University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan N KZ67VPY00025498 issued on 03.08.2020

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ HUMANITIES AND SOCIO-POLITICAL SCIENCES

<i>Панькин А.Б.</i> Основы духовности и нравственности Академика Г.Н. Волкова (к 95-летию со дня рождения) [Foundations of spirituality and morality academic G.N. Volkova (on the occasion of the 95th birthday)].....	6
<i>Мұқтар Ә.Қ., Диярова Ж.К.</i> Атыраулық өлкетанушылар ортағасырлық Сарайшық туралы [Atyrau local historians about the medieval city of Saraishyk].....	12
<i>Джумағалиева К.</i> К вопросу о положении беспризорных детей в годы Великой Отечественной войны [On the situation of street children During the Great Patriotic War].....	20
<i>Садықова А.Т.</i> Жанрлық дәстүр және ұлттық ерекшелік [Genre traditions and national characteristics].....	30
<i>Zhumabaeva K., Sapanova M.</i> Some issues periodization of China's foreign policy.....	35
<i>Кенжебаева Ж.Е.</i> Семантическое калькирование при художественном переводе [Semantic calques in literary translation]...	40
<i>Калдыбекова А.Е., Касымбекова Н.С.</i> ЖОО-да шет тілі сабағында аудиовизуалды мәтінді қолдану [The use of audiovisual text in foreign language lessons at university].....	52

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

<i>Васильева Е.Н., Крохмаль С.В., Попова Е.А., Сартене О.Т.</i> Обновление предметной грамотности педагога как необходимость совершенствования его профессиональной компетентности [Updating the teacher's subject literacy as a necessity for improving his professional competence].....	62
<i>Сарыбекова Ж.Т., Сарыбекова С.М.</i> Қыздарда патриоттық құндылық рухты тәрбиелеудің тарихи-педагогикалық алғы шарттары [Historical and pedagogical backgrounds for educating the girls' spiritual and patriotic values].....	68
<i>Будищева Н.Н., Кусяинов Г.М., Абыканова Б.Т.</i> Система работы методического объединения учителей г. Якутска по освоению КСО в рамках формирования универсальных учебных действий [The system of methodological association of teachers in Yakutsk on development of CWT within the framework of universal educational activity formation].....	77
<i>Абишев А.Р., Туякбаева М.Ш., Полбин В.В.</i> Динамика физического развития девочек коренной национальности занимающихся спортом (тотальные размеры тела) [Dynamics of physical development of girls Indigenous nationality engaged in sports (total body size)].....	83
<i>Kenzhegulov B., Saydolkzy Zh., Zhubanova S., Pirzhanov M.O.</i> The use of Mobile Learning as a Modern Information technology in learning of foreign language in the educational institutions.....	90
<i>Сабирова Ж.Н., Шеркешибаева А.Т.</i> Балаларды шетел тілінде ерте оқытудың кейбір психологиялық аспектілері [Some psychological aspects of early teaching of a foreign language to children].....	95
<i>Абишев А.Р., Фролов Ю.М., Турсумбаев Д.К.</i> Возрастная динамика физического развития мальчиков от 8-17 лет (продольные размеры тела) [Age dynamics of physical development of boys from 8-17 years old (longitudinal body dimensions)].....	101

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ ЭКОНОМИКА И ПРАВО ECONOMY AND LAW

<i>Sabirova P., Dzhumayeva A., Makasheva G.</i> Optimizing expenses during the crisis and how to survive business in crisis.....	108
<i>Omarov A., Kultasov A., Abdilov K.</i> A comparison of the common law based duty with its civil law equivalent.....	113

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICO-MATHEMATICAL AND TECHNICAL SCIENCES

<i>Жаңабай Н.Ж., Утелбаева А.Б., Абишенов Х.А.</i> Қысыммен жұмыс істейтін және температура әсерін ескере отырып, жоғары берік орамамен күшейтілген цилиндрлік қабықтардың беріктігін есептеу [The calculation of strength cylindrical shells reinforced with high-strength winding, taking into account the effects of pressure and temperature].....	118
<i>Жақатай Е.С., Шаждекеева Н.К., Раисов А.Б.</i> Графтағы шеттік есепті жүйе үшін шеттік есепке түрлендіру [Transformation of a boundary value problem on a graph into a boundary value problem for a system].....	126

ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ ECOLOGY AND NATURAL SCIENCES

<i>Воробьев А.Е., Абдинов Р.Ш.</i> Влияние изменения глобального климата на распространение эпидемий [Impact of global climate change on the spread of epidemics].....	133
<i>Есенаманова М.С., Есенаманова Ж.С., Тленберсенова А.Е.</i> Исследование радиационного фона территории Атырауского университета [Study of the radiation background of the territory of Atyrau university].....	143

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ
HUMANITIES AND SOCIO-POLITICAL SCIENCES

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.01

МРНТИ 06.03.07

УДК 37.035.6

А.Б.Панькин¹

¹Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова
г. Элиста, Российская Федерация
E-mail: connotation@mail.ru

ОСНОВЫ ДУХОВНОСТИ И НРАВСТВЕННОСТИ
АКАДЕМИКА Г.Н. ВОЛКОВА
(к 95-летию со дня рождения)

Исследование духовно-нравственной культуры, в условиях глобального духовно-экономического кризиса, детерминировано тем, что в современных реалиях наблюдается увеличение потребительского интереса к жизни, разрушение этнической самобытности, социальная дезадаптация молодёжи. Нравственность – это человечность, связанная с этнопедагогикой, регулирующая поведение человека во всех сферах жизни, закреплена в сознании как норма морали, проявляющаяся как совесть, важнейшая константа этнокультуры, ностальгия по добру.

Основы духовности и нравственности академика Г.Н. Волкова были заложены в семье, продолжались всю его жизнь. Он учился преодолевать самого себя, актуализироваться путём духовных усилий, на основе изучения традиций, педагогической культуры родного и других народов, сформировался как яркая индивидуальность, интересующаяся (помимо научной деятельности), различными сферами человеческих отношений. Признаком духовного здоровья Г.Н. Волкова, является бережное отношения к окружающим людям, окружающему миру.

Духовно-нравственные качества личности академика Г.Н. Волкова, оказывают огромное влияние на формирование молодёжи, на дальнейшее развитие образования и культуры народов, включение в действие глубинных, генетических детерминированных процессов, приобретает статус фундаментальной идеи безопасного развития общества и личности в условиях глобализации.

Ключевые слова: Духовность, духовное развитие, этнокультурная ценность, нравственность, педагогическая культура, духовное здоровье, нравственная личность.

Все народы, во все времена, имели множество практик, направленных на формирование духа, раскрытие духовно-нравственного потенциала, души (сознания). «Духовность» и «духовное» - глобальные категории различных мировоззрений Востока. Быть духовным, значит быть наполненным, активированным. Духовность - основополагающее качество Г.Н. Волкова, свойство его души. Его духовное развитие продолжалось всю жизнь. Это мы видели в его устремлённости к моральным и духовным общемировым и этнокультурным ценностям, в его картине мира, в гуманистическом отношении к явлениям окружающего мира, к людям. Он глубоко изучил учение Будды и Конфуция, учился преодолевать самого себя, актуализироваться путём духовных усилий,

учился дальнейшему духовному совершенствованию. По своему мировоззрению, он был последователем Будды, а по результатам труда по значению и вкладу, он сопоставим только с Конфуцием, который настойчиво изучал древность, упорядочивал её, считал, что процесс образования заключается в трансфере духовного наследия, т.е. того нового, что вырастает из глубин старого. Г.Н. Волков на основе изучения традиций, педагогической культуры родного народа, пропагандирует педагогические традиции других народов, разрабатывает и реализует этнопедагогическую основу воспитания народов.

В западной философии, дух состоит из: субъективного духа (в человеческом индивидууме), объективного духа (в «объективных формах» права, морали, религиозных и научных сферах активности) и абсолютного духа (формы общественного сознания: искусство, религия, философия), и соответственно различается в его субъективности, объективности и абсолютности [2, с. 40].

Носителя объективного духа обычно называют личностью, которая гармонизируется, обретает целостность и реализует свои желания, исходя из Духа. Все конечные феномены духа, весь мир культурных ценностей человечества, преемственность поколений и единение людей, находят свой смысл в Абсолютном духе, который провозглашается «окончательной истиной», философией духовной культуры. Носителя абсолютного духа обычно называют индивидуальностью, его основой является духовность, а его истинное «Я», основополагающее качество человека [11, с. 639]. У Гегеля дух проходит стадии субъективного, объективного и абсолютного духа. Абсолютный дух не может быть сформированным, без объективного духа, он должен опираться на него.

Духовность, понимается как отрешенность от низменных, грубо чувственных интересов, стремление к внутреннему совершенствованию, высоте духа, состоящая в стремлении к неким высшим целям индивидуального и общественного развития в соответствии с нравственными нормами, позволяющими жить и оперировать вечными ценностями; взаимосвязана с одухотворенностью, высшим достоянием человеческой души, сердцем личности. [9, с. 239].

Он, помимо научной деятельности, живо интересовался политикой, литературой, искусством, этнографией, другими сферами жизни человеческих отношений. Г.Н. Волков смотрел и в прошлое, и в будущее, мыслил большими расстояниями, большими пространствами, видел связи самых отдаленных во времени и пространстве объектов. У него было немало ценностей, отдаленных от него во времени и пространстве, ради которых он способен затрачивать силу, энергию, здоровье. Широта его кругозора - основа его духовности. «Полнота жизни требует большего, чем просто "Я": ей нужен дух». [12, с. 274].

Нам посчастливилось увидеть его во время духовного подъема, в моменты творческого озарения, максимального проявления его творческого начала, как особого состояния его психики. «Духовной жаждою томим!» (А.С. Пушкин). Духовность - свойство природы Г.Н. Волкова, это системная целостность, включающая: самоанализ поступков и переживаний; стремление к идеалам, достижению целей на основе добра, любви и гармонии.

Проявлением духовности Г.Н. Волкова, признаком его духовного здоровья, является бережное отношения к окружающим людям, окружающему миру. Человек духовен в той степени, в какой он задумывается над этим вопросом и стремится получить на него ответ. Он говорил: «Я сын честного, настоящего коммуниста, анализируя прошлое, могу сказать,

что за всю свою жизнь, я не совершил ни одного бесчестного поступка». Истинное здоровье духа заключается в совершенстве и полноте воспоминаний. [11, с. 725]

В мире духовного Г.Н. Волков, как «публичный интеллеktуал», руководствовался сознанием, волей, разумом и мышлением, миром человеческих идей - единым целостным потоком, который составлял его особенность. Духовность - способность ставить цель, проектировать действия, мыслить, является свойством мозга, фактором одаренности, связана с высшим уровнем развития личности.

Основы духовного развития закладываются в семье и условно в этом процессе выделяют несколько этапов [6, с.305]. Чем выше духовное развитие родителей, взаимная любовь, желание иметь ребенка и любовь к ребенку, тем более сильный духовный потенциал они передают душе своего ребёнка. Уже до рождения у ребенка формируется физический, психический, духовный, энергетический потенциал, приобретаются многочисленные способности и таланты, и бесчисленные ограничения. Наследственные факторы, внешняя среда, воздействуют на развитие мозга, на его деятельность в течение всей последующей жизни. В период рождения, происходит встреча ребенка с миром, формируются их взаимоотношения.

После рождения, духовное развитие ребёнка тормозится обществом и системой воспитания, ему просто не дают духовно развиваться, и все усилия социума сосредотачиваются на его физическом и интеллектуальном развитии, духовно-нравственное развитие остаётся без внимания. Это период формирования эго (EGO) я, части личности, с которой индивид наиболее полно себя идентифицирует, родители начинают предъявлять ребенку определенные требования и знакомить его с традициями той культуры, к которой принадлежит семья [13, с. 183], закладываются основы духовности и нравственности ребёнка.

Это единение с душой, высшим «Я», наступает у небольшого числа людей и в первую очередь у тех, кто стремится к совершенствованию. У людей с адекватно сформировавшимся эго, формируется *суперэго*. Содержание суперэго ребёнка, зависит, от содержания суперэго родителей и от тех отношений, которые установились у ребенка с родителями. Чем более тесная эмоциональная связь у ребенка с родителями, тем больше степень идентификации с ними и тем больше в итоге нормы и идеалы ребенка совпадают с нормами и идеалами родителей [13, с. 186.]. Суперэго Геннадия Никандровича формировали: авторитет отца, тепло материнских рук, ее голос, родное слово, песни матери и сказки бабушки. Человек, со сформировавшимся суперэго, воспитанный в духовно-нравственном отношении, сознательно контролирует себя, учитывает интересы других людей, подчиняет повседневность возвышенным целям (Такого человека мы называем интеллигентом).

Духовность всегда нравственна и предполагает целостное развитие человека. Геннадий Никандрович был талантлив даже в своей скромности, как истинный педагог, он учил и воспитывал ненавязчиво, незаметно для себя и для окружающих, воспитывал своим сердечным, искренним отношением к окружающим, к делу.

Осуществление суперэго или надличностного идеала, как полагали Г. Гегель, И. Кант, И. Фихте, требует определённого морально-правового порядка не только в обществе, но и в душе человека. У Канта этот феномен обозначен как нравственный императив, как внутреннее, исходящее из совести повеление, которое человек обязан выполнять категорически, не взирая на особенности ситуации, в которой он находится, ни от конкретных условий места, времени и обстоятельств. Он выделил три аспекта

нравственного императива [3, с. 196]: «всегда поступать так, чтобы твой поступок мог стать нравственным образцом для всех» (основное требование предъявляемое к учителю); «не делать другим ничего такого», что он «не хотел бы претерпеть со стороны других» («Золотое правило педагогики»); не «рассматривать и использовать других людей как средство достижения собственных целей» (не манипулировать людьми даже ради самых высоких целей).

Духовность - высшее достояние человеческой души, питательной почвой которого, является «душа народа», обычаи и традиции этнокультуры, которые передаются от поколения к поколению. Духовный человек – это прежде всего гражданин и патриот, знающий свою собственную культуру, свои истоки, родной язык. Это человек со здоровым чувством национальной гордости и развитым национальным сознанием, ответственный за порученное дело, за судьбы других, за будущее своего народа. Потеря национальной гордости непременно сопровождается потерей и человеческого достоинства, что неминуемо приводит к падению нравов, к духовному оскудению. [10, с. 375].

Человек, оторванный от национальных духовных корней, – теряет многие духовные и нравственные качества личности. «Нравственность не может не быть национальной, качества: честность, правдивость, трудолюбие, доброжелательность, – это общие схемы нравственной деятельности. Их содержание всегда наполняется национально» [4, с. 122]. «Вне характеристической, особой системы воспитания нет и не может быть народа. Население – явление количественное, народ – явление качественное. Без народной системы воспитания народ перерождается в население, представляющее собой феномен без рода, без племени, без прошлого и без будущего, довольствующегося убогим, бездуховным существованием вне своей истории, без национального самосознания и самочувствия [1, с. 59]. Без приверженности духу своего народа вырастают поколения образованных интеллектуалов-грабителей, использующие свой интеллект для личного обогащения, а не для развития и блага своего народа.

По существу, нравственность — это человечность, но не закреплённая в законе, возникающая и существующая в межличностном общении, связанная с этнопедагогикой, регулирующая поведение человека во всех сферах жизни. Нравственность закреплена в сознании как нравственная норма, норма морали, рассматривается как личностная характеристика, формирующаяся на основе морали - совокупности обязанностей, обязательств и запретов, которые мы добровольно налагаем на себя вне зависимости от ожидаемой награды или наказания и не надеясь ни на что. [5, с. 644].

Моральные нормы проявляются как совесть, «сама себя судящая моральная способность суждения» [3, с. 196], дополнительная гарантия морального поведения, одна из важнейших констант культуры, отраженных в языке. Угрызения совести напоминают ностальгию по добру [5, с. 324.]. «Разрушение совести приводит к снижению способностей, подрывает и разрушает нравственную память (фундамент интеллекта). Монолит ума без цемента совести распадается на фрагменты (блоки). До времени эти блоки могут оставаться весьма крупными. Поэтому глубинное разрушение способностей к подлинному творчеству, связанных с духовно-нравственным состоянием, может происходить в латентной (скрытой) форме». [8, с. 178].

Природа духовности, нравственности - наиболее актуальная проблема образования, решающая задачи выживания человека как представителя определённого этноса в условиях глобального духовно-экономического кризиса. Воспитание нравственности

немыслимо без использования этнокультурных традиций, формирования политики духовно-нравственного воспитания детей, без образования, адекватного потребностям этноса и её отдельных индивидов. Это интенциональное формирование у учащихся морального сознания, развитие духовно-нравственных чувств и выработка навыков и привычек духовно-нравственного поведения, требующее этнокультурной коннотации содержания образования, учебно-воспитательного процесса, которая позволяет учитывать возрастные и индивидуальные особенности, условия жизни обучаемого, а также влияние окружающего этносоциума. [7, с. 219].

Защита и сохранение этнокультурной основы образования, духовно-нравственного наследия народов, традиций и нравственных норм жизни; формирование политики духовного и нравственного воспитания детей на основе традиций, имеющих целостный характер и представляющих собой систему нравственных норм. Нравственная личность, оказывает огромное влияние на формирование личности молодёжи, на дальнейшее развитие образования и культуры народов, включение в действие глубинных, генетических детерминированных процессов, выведение этих процессов на уровень выхода из духовно-нравственного кризиса. Воспитание духовно-нравственной личности сегодня приобретает статус фундаментальной идеи безопасного развития нашего общества и личности в условиях глобализации.

Список литературы

- 1 Волков Г.Н. Этнопедагогическая пансофия: Монография. – Элиста: Калмыцкий государственный университет, 2009. – 576 с.
- 2 Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3 т. Т. 3. Философия духа. – М., 1977. – 469 с.
- 3 Кант И. Религия в пределах только разума. СПб. Издание В.И. Яковенко. 1908. – 308 с.
- 4 Колесов В.В. Русская ментальность в языке и тексте. СПб, Петербургское Востоковедение, 2006. – 624 с.
- 5 Конт-Спонвиль, А.С. Философский словарь / Пер. с фр. Е.В. Головиной. – М.: Этерна, 2012. – 752 с.
- 6 Корнеев С.С. Духовное и интеллектуальное развитие в структуре интегральной личности // EuropeanSocialScienceJournal. 2012. № 7 (23). – С.305–314.
- 7 Панькин А.Б. Этнокультурная коннотация образования [Текст]: Монография / А.Б. Панькин. – Элиста: Калм. гос. ун-т, 2009. – 380 с.
- 8 Слободчиков В.И. Антропологическая перспектива отечественного образования. Екатеринбург: Издательский отдел Екатеринбургской епархии, 2009. – 264 с.
- 9 Толковый словарь современного русского языка. Языковые изменения конца XX столетия / ИЛИ РАН; Под ред. Г.Н. Складчиковой. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 894.
- 10 Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т. 2. М.-Л. Издательство АПН РСФСР, 1948. – 655 с.
- 11 Шопенгауэр А. Собрание сочинений: Мир как воля и представление; О четверояком корне закона достаточного основания / Артур Шопенгауэр; (пер. с нем.). – М.: Престиж Бук, 2011. – 1032 с.
- 12 Юнг, К.Г. Дух в человеке, искусстве и литературе / К.Г. Юнг. – Минск, 2003. – 384 с.
- 13 Юрасова Е.Н. Динамика и механизмы формирования нравственности с позиций психоанализа // Нравственность для XXI века: Сб. ст. / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 288 с.

АКАДЕМИК Г.Н. ВОЛКОВТЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК НЕГІЗДЕРІ (ТУҒАНЫНА 95 ЖЫЛ ТОЛУЫНА ОРАЙ)

Жаһандық рухани-экономикалық дағдарыс жағдайында, рухани-адамгершілік мәдениетті зерттеу тақырыбының маңыздылығы, қазіргі заманғы шындық өмірге деген тұтынушылық қызығушылықтың артуынан, халықтар арасындағы этникалық бірегейліктің жойылуынан, жастардың әлеуметтік бейімсіздігінен байқалады. Адамгершілік – бұл адамилық құндылық ретінде этнопедагогикамен

байланысты, адам өмірінің барлық салаларында адамның мінез-құлқын реттейтін, санада моральдық норма ретінде бекітілген, ар-ұждан ретінде көрінетін, этномәдениеттің ең маңызды константы, жақсылық үшін ностальгия.

Академик Г.Н. Волковтың бойындағы руханият пен адамгершілік негіздері отбасында қаланып, өмір бойы жалғасты. Ол салт-дәстүрлерді, өзін ұлтының және басқа халықтардың педагогикалық мәдениетін зерттеу негізінде өзін дамыта білуді, рухани күш-жігермен белсендіруді үйренді, ол адамдар арасындағы қарым-қатынастың әр түрлі салаларына қызығушылық танытатын (ғылыми іс-әрекетпен қатар) ерекше жеке тұлға ретінде қалыптасты. Г.Н. Волковтың рухани саулығының белгісі, бұл қоршаған адамдарға, қоршаған әлемге деген құрметпен қарауы.

Академик Г.Н. Волковтың бойындағы тұлғалық рухани-адамгершілік сапалары, жастардың жан-жақты қалыптасуына, халықтардың білімі мен мәдениетін одан әрі дамытуға, терең генетикалық детерминистік процестерді қосуға жаһандану жағдайында қоғам мен тұлғаның қауіпсіз дамуының іргелі идеясы мәртебесіне ие болады.

Негізгі сөздер: Руханилық, рухани даму, этномәдени құндылық, адамгершілік, педагогикалық мәдениет, рухани денсаулық, адамгершілікті тұлға.

FOUNDATIONS OF SPIRITUALITY AND MORALITY ACADEMIC G.N. VOLKOV (ON THE OCCASION OF THE 95TH BIRTHDAY)

The study of spiritual and moral culture, in the context of the global spiritual and economic crisis, is determined by the fact that in modern realities there is an increase in consumer interest in life, the destruction of ethnic identity, social maladjustment of youth. Morality is humanity associated with ethnopädagogy, regulating human behavior in all spheres of life, fixed in consciousness as a moral norm, manifested as conscience, the most important constant of ethnoculture, nostalgia for good. Fundamentals of spirituality and morality of academician G.N. Volkov were laid in the family, continued throughout his life. He learned to overcome himself, to become actualized through spiritual efforts, based on the study of traditions, the pedagogical culture of his native and other peoples, he formed as a bright individual, interested (in addition to scientific activity), in various spheres of human relations. A sign of the spiritual health of G.N. Volkova, is a respectful attitude towards the people around him, the world around him. Spiritual and moral qualities of the personality of Academician G.N. Volkov, have a huge impact on the formation of youth, on the further development of the education and culture of peoples, the inclusion of deep, genetic deterministic processes, acquires the status of the fundamental idea of the safe development of society and the individual in the context of globalization.

Key words: Spirituality, spiritual development, ethnocultural value, morality, pedagogical culture, spiritual health, moral personality.

References

- 1 Volkov G.N. *Jetnopedagogicheskaja pansofija: Monografija*. – Jelista: Kalmyckij gosudarstvennyj universitet, 2009. – 576 s.
- 2 Gegel' G.V.F. *Jenciklopedija filosofskih nauk v 3 t. T. 3. Filosofija duha*. – M., 1977. – 469 s.
- 3 Kant I. *Religija v predelah tol'ko razuma*. SPb. Izdanie V.I. Jakovenko. 1908. – 308 s.
- 4 Kolesov V.V. *Russkaja mental'nost' v jazyke i tekste*. SPb, Peterburgskoe Vostokovedenie, 2006. – 624 s.
- 5 Kont-Sponvil', A.S. *Filosofskij slovar' / Per. s fr. E.V. Golovinoj*. – M.: Jeterina, 2012. – 752 s.
- 6 Korneenkov S.S. *Duhovnoe i intellektual'noe razvitie v strukture integral'noj lichnosti // EuropeanSocialScienceJournal*. 2012. № 7 (23). – S.305–314.
- 7 Pan'kin A.B. *Jetnokul'turnaja konnotacija obrazovanija [Tekst]: Monografija / A.B. Pan'kin*. – Jelista: Kalm. gos. un-t, 2009. – 380 s.
- 8 Slobodchikov V.I. *Antropologicheskaja perspektiva otechestvennogo obrazovanija*. Ekaterinburg: Izdatel'skij otdel Ekaterinburgskoj eparhii, 2009. – 264 s.
- 9 *Tolkovyj slovar' sovremennogo russkogo jazyka. Jazykovye izmenenija konca XX stoletija / ILI RAN; Pod red. G.N. Skljarevskoj*. – M.: OOO «Izdatel'stvo Astrel'»: OOO «Izdatel'stvo AST», 2001. – 894.
- 10 Ushinskij K.D. *Sobranie sochinenij. T. 2. M.-L. Izdatel'stvo APN RSFSR*, 1948. – 655 s.
- 11 Shopengaujer A. *Sobranie sochinenij: Mir kak volja i predstavlenie; O chetverojakom korne zakona dostatochnogo osnovanija / Artur Shopengaujer; (per. s nem.)*. – M.: Prestizh Buk, 2011. – 1032 s.
- 12 Jung, K.G. *Duh v cheloveke, iskusstve i literature / K.G. Jung*. – Minsk, 2003. – 384 s.

13 Jurasova E.N. Dinamika i mehanizmy formirovaniya nravstvennosti s pozicij psihoanaliza // Npravstvennost' dlja XXI veka: Sb. st. / Pod red. Ju.M. Antonjana. – M.: Aspekt Press, 2008. – 288 s.

Information about author:

Arkady Pankin, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy FSBEI HE "Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikova", Elista city, Professor of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Chechen State Pedagogical University" E-mail: connotation@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.02

МРНТИ81.09.81

УДК327(075.8)

Ә.Қ.Мұқтар¹, Ж.К.Диярова¹

¹«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК

Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: muktar64@mail.ru, i-sunshine@bk.ru

АТЫРАУЛЫҚ ӨЛКЕТАНУШЫЛАР ОРТАҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ТУРАЛЫ

Мақалада ұзақ жыл бойына өлкетану саласында еңбек етіп, өлке тарихын түгендеуге үлес қосқан өлкетанушылар М.Намазғалиев, Ж.Ғизатов, Ө.Әлімгереев, В.Афанасьев жөнінде жазылған. Соның ішінде өлкетанушылардыңкешегі Алтын Орда дәуірінен бастап бүгінгі күнге жеткен ұлы ел билеушілеріжерленген, елдігіміздің астаналары болған киелі жерлердің бірі – Сарайшық қаласыныңтарихы, археологиялық зерттеулері мысалға алынған.

Ортағасырлық Сарайшық қаласының археологиясы мен этнографиясы, жергілікті тарихты зерттеудегі өлкетанудың рөлі мен маңызы, ата-бабалардың рухани мұрасы және киелі нысан ретінде тұлғалары, туған өлке тарихының беймәлім беттері туралы жазылған өлкетанушылар ғылыми еңбектері сараланды.

Өлке тарихының жанашырларының облыстың қалалары мен аудандарының өлкетанушыларын тарта отырып, қатысушылардың географиясын кеңейту, өлкетануды дамытуға мүдделі барлық мекеме, ұйымдармен ынтымақтастықты дамыту, өлкенің тарихы мен мәдениетін зерттеуге жастарды кеңінен тарту, «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының негізінде 2-3 жылда кемінде бір рет өлкетану оқуларын өткізуді тәжірибеге енгізу, өлкетану саласындағы зерттеулерді дамытып, БАҚ-да өлкетануға қатысты жұмыстарды жандандыру туралы ұсыныстары қайта көтерілді. Ортағасырлық Сарайшық қаласының тарихын зерттеп, төл тарихымызды өскелең ұрпаққа жатық тілмен, мәнермен баяндап, өлкетану аясының кендігін, мүмкіндігінің молдығын, өз елін сүйетін әрбір жан үшін шектеусіз зерттеуге лайық сала екені түсіндірілді.

Негізгі сөздер: өлкетану, Сарайшық, музей-қорық, тарих, археологиялық қазба, ортағасырлық.

Өлкетану туған елмен жердің тарихын зерттеуден басталады. Мұндай зерттеуге туған өлкенің әлеуметтік-экономикалық, саяси, тарихи және мәдени дамуы, сондай-ақ, оның табиғи сипаты нысан болады. «Жалпақ жұртынды, алашыңды құрметтеу, алдымен, өзің тұрған өлкенің тарихын танудан, адамдарын ардақтаудан басталады»- деген даналық сөзді басшылыққа ала отырып, Отан тарихын, өлке тарихын насихаттау мақсатында ұрпаққа ұлағат болар ата қонысымызда елдік пен ерліктің көптеген мұрасы болған Сарайшық қаласыныңтарихын насихаттауда, зерттеуде көз майын тауыса ғылыми ізденіспен шұғылданған өлкетанушылардың еңбектері зор.

Соның бірегейі өлкемізде сонау өткен ғасырдың 60-70 жылдарынан бастау алатын өлкетану бағытының басы-қасында болған, туған өлкесінің тарихын жанындай сүйген азамат, қарапайым ауыл мұғалімі Мұстажап Намазғалиевті айтуға болады.

Ол Абай атындағы педагогикалық институтын (қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті) бітірген. Ғұмырын Сарайшықтың тарихын, орнын айшықтауға арнады. Көне Сарайшық қаласы орнынан табылған жәдігерлерді жинап, 1968 жылы мектепте тарихи музей бұрышын ұйымдастырады. Тынбай ізденістер мен қажырлы еңбектің нәтижесінде музей бұрышы ауылдық музейге, облыстық музейдің бөлімшесіне айналады [1].

М.Намазғалиев көне қалаға қатысты «Сарайшықтың сыры көп», «Өскен ауыл», «Тағы да көне Сарайшық жөнінде», «Көне Сарайшық жөнінде не білеміз?» атты мақалалар жазып, ежелгі қаланың өткені мен бүгінгі ауыл тарихынан сыр шертті.

Сарайшық тарихын жүйелі түрде зерттеу мақсатында 1964 жылы алғаш рет «Жас өлкетанушылар» үйірмесін ұйымдастырады. Үйірмеде көне қаланың тарихы жөніндегі деректерді жинақтау және көненің көзі-әртүрлі жәдігерлерді жинап реттеу арқылы ортағасырлық Сарайшықтың кәсібі мен негізгі экономикасын және мәдениетін зерттеп анықтау ісін қойды.

Үйірмеге отыздан аса жоғары сынып оқушысы мүше болып, олардың ішінен үйірме советі құрылады. Үйірме құрылған кезде 2-3 жылдың ішінде біраз жәдігерлер жинақталады. Өлкетанушы осы ұйымдастырылған үйірме жөнінде «Мектеп музейі» атты мақаласында: «Сарайшық мектебінің жас өлкетанушылары мектептің, көне мекен – Сарайшықтың тіпті ауданымыздың тарихын жүйелі түрде зерттеу ісімен 1966 жылдан бері шұғылданып келеді. Бұл жөніндегі материалдар баспасөз бетінен кезінде жарық көргендіктен оған тоқталмаймыз. Бұл мақалада жас өлкетанушылардың бұдан бір-екі жыл бұрын, дана көсеміміз В.И. Лениннің туғанына 100 жыл, республикамыздың 50 жасқа толу мерекесін қарсылау құрметіне байланысты қолға алып ұйымдастырған өлкетану музей бөлмесі жөнінде сөз етпекпіз. Мектептегі бұл музей бір бөлмеге орналасқан. Оның ішінде алты түрлі бағытта жинақталған экспонаттар бар...» деп жаза келе, әр бөлімге жеке-жеке тоқталып, мәлімет береді [2, 1-2 п.].

Сарайшық музей қорынан табылған М.Намазғалиевтің баяндамасы мен қолжазбасы оның Сарайшық ауылында өлкетану үйірмесін ашып, ол арқылы жәдігерлерді жинап музей жұмысын үлкен күшпен жандандырғанын айғақтайды. Ел тарихын сүйген азамат «Туған жердің тарихын білу өте пайдалы. Жете білмейтін нәрсесін кім-кімнің де сүйе қоймайтыны белгілі. Олай болса туған өлкені сүю үшін де оның кешегісінен өткенін және бүгінгісі мен болашағын бағдарлап білу шарт. Әрбір жас буын туған жердің әрбір метрінде аға ұрпақтың аққан қаны мен төккен тері бар екендігін білуі жөн. Бұл туған жердің қасиетін арттырып, оның қадірін молайта түсетіні кәдік» дей келе, Сарайшықтың батыс пен шығыс ортасындағы сауда қақпасы екенін, Сарайшықта 1823 жылы Жәңгір ханның Исатай батырды қамауда ұстағанын, түрмеден батырдың айып төлеп босағанын ерекше атап өтеді [2, 1-3 б.].

М.Намазғалиев өлкетану жұмысына айырықша көңіл бөлген. Қоғамдық негіздегі осындай жұмысы тәжірибесімен Москвада өткен бүкілодақтық өлкетанушылар конференциясына қатысқан. Конференцияда «Шәкірттерге коммунистік тәрбие беруде өлкетану музейінің ролі» атты баяндама жасайды. Кейін осы баяндамаға пікір берген кабинет меңгерушісі Ж.Дюсемалиев: «Қазіргі кезеңде мектептерде өлкетану музейін

ұйымдастыру мәселесі күн тәртібінде қойылып отырған, ең басты мәселенің бірі болып есептеледі. Бірақта жасыратыны жоқ, бұл мәселені іс жүзінде жүзеге асыра орындалуы, кең түрде етек алып отырған жоқ. Бұндай музейі бар мектептер облыста санаулы-ақ. Сондықтан да М.Намазғалиевтің бұл баяндамасын облыстық «педагогикалық оқуға «жіберуді мақұлдадық» деп жоғары бағалайды [2, 34 б.].

М. Намазғалиев өлкетану ісін ұйымдастыра жүріп, оның келелі мәселелерін баспасөз бетінде үнемі көтеретін. 1988 жылы 11 наурызда ол кезекті мааласын «Коммунистік еңбек» газетіне жариялайды. Мақаласында «...Қазақ ССР Ғылым Академиясының деректері бойынша, ескі Сарайшықтың орны Жайық өзенінің жаңа арнасының астында қалған...Әйтсе де, тарихи көне ескерткіш орындарының бірі ретінде Бүкілодақтық есепке алынған Сарайшық бұл күнде жойылып кетудің алдында тұр. Сарайшық аты селолық Совет пен орталық мектепте ғана сақталған. Бірақ, бұлардың өзі Сарайшықта емес, Опытное селосында орналасқан. Көне мұралардан Сарайшықтың тарихын зерттеп, ескі Сарайшық орнынан табылған экспонаттардан тарихи-өлкетану музейін ұйымдастырған едім. Қазір ол музей селолық музейге айналып, ауыл шаруашылығы тәжірибе станциясының кеңсесі үйінің бір бөлмесіне орналастырылды. Оның «Сарайшық» деген аты өзгеріп, *Опытное тарих-өлкетану музейі* деп аталады. Меніңше мұны дұрыс деуге болмайды. Бұл жөнінде республикалық және жергілікті газеттерде әр кезде орынды пікірлер де қозғалады. Өкінішке орай, бұл мәселе әлі күнге елеусіз қалып келеді» деп жанайқайын жеткізеді [3]. Өз ойларын кейін жарияланған «Көне Сарайшық жөнінде не білеміз? мақаласында жалғастырып «Көне Сарайшықтың аты күні бүгінгі Сарайшық селолық округі мен сондағы орта мектептің атында ғана сақталған. Қазір ескі Сарайшықтың жайы қыл үстінде тұр. Бір кезде гүлденген қаланың болмашы шет-пұшпақтарынан қалған археологиялық экспонаттарды жинап, өзім құрастырған осындағы тарихи-өлкетану мұражайы бар. Алайда оның да болашақ тағдыры белгісіз. Оны «біrese облыс орталығындағы мұражайға, біресе аудан орталығына аламыз» деп оқтын-оқтын әңгіме жасап қояды. Біздің пікірімізше, бұл жердегі «Сарайшық» атауы жойылмауы керек, қайта кеңейтіле түскені жөн. Ал тарихи-өлкетану мұражайы шағын штат пен мемлекеттік дербестік құқығына ие болса дейміз», - деп толықтыра түседі [1].

Бүгінде туған жерінің киелі тарихын насихаттауда өлшеусіз үлес қосқан азаматтың асқақ арманы жүзеге асып, 1999 жылы 3 қыркүйекте көне Сарайшық қаласының тарихына арналған «Хан Ордалы – Сарайшық» музейі қорығы ашылады. Ал 2018 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігіне бағынышты республикалық музей-қорық қатарында. Қазір «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы деп аталады.

Өз ғұмырын өз өлкесінің тарихына, Сарайшыққа арнаған тағы бір ағаларымыздың бірі – Жанұзақ Ғизатов. Ж.Ғизатов 1939 жылы 14 шілдеде Атырау облысы, Исатай ауданы, Зинеден (Забурын) ауылында дүниеге келген. 1963 жылы Гурьев (Атырау) педагогикалық институтының физика-математика факультетін аяқтаған. Еңбек жолын Қарағанды облысы Ұлытау ауданы, Байқоңыр орта мектебінде мұғалім болып бастайды. Кейін өз өлкесіне оралып, Исатай ауданындағы, Новобогат селосында кәсіптік-техникалық училище де қызмет атқарады. Алайда кейін училище Гурьев (Атырау) қаласына көшіріледі. Сол кезде Ж.Ғизатов жанұя жағдайына байланысты қалаға көшіп, қызметін жалғастыра алмады. Ақырында сол кездегі облыстық басқарма, Ж.Ғизатовты бірнеше жыл жұмыс атқарған тәжірибелі маман ретінде 1971 жылы Сарайшық селосында орналасқан кәсіптік-техникалық училищеге ауыстырады. Сол білім қабырғасында 30

жылға жуық әр түрлі салада қызмет атқарады. Білім саласына еңбегі сіңіп, 1975 жылы «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген мұғалімі» құрметті атағы беріледі.

2002 жылы «Хан Ордалы Сарайшық» музей-қорығына аға ғылыми қызметкер болып, музейдің ғылыми жұмыстарын жүргізеді. 16 жыл ішінде музей жұмысының ілгері дамуына үлесін қосады. Сол кезеңде өлке тарихына қатысты түрлі дөңгелек үстел, пікір алмасулар мен қызықты кездесулер өткізеді. «Атырау өлкесі Алтын Ордаға дейін»; «Ұлы Жібек Жолы-дүниежүзілік өркениет жолы»; «Бабамның жұрты-Ноғайлы»; «Аңызға толы Сарайшық»; «Сарайшықтың екінші өмірі»; «Алтын Орда хандары» ғұндар мен хазарлар, оғыздар мен қыпшақтардың Атырау аймағындағы дәуірлеу кезеңін, орта ғасырлық көне қала жәйлі сыр шертсе, Ноғай батыр мен Едіге биден басқа алты хан туралы түрлі ғалымдардың пікірлері жинақтап, салыстырып серияларын жүзеге асырды [4, 35 б.].

Қазіргі уақытта да өлкетанушының кітапшалары музей-қорыққа келушілер арасында үлкен сұранысқа ие болып отыр.

Ж.Ғизатов 20-дан аса ғылыми мақалалардың авторы. Ғылыми зерттеу еңбектері республикалық басылымдарда жарияланған. Республикалық «Қазақ тарихы» ғылыми – әдістемелік журналдың Атырау облысындағы меншікті тілшісі болып қызмет атқарады. «Сарайшық-Астана қала» [5], «Ұлы Даланың қасиетті күмбезі» [6] атты бірқатар еңбектер шығарады.

2015 жылы зейнетке шыққан өлкетанушы Сарайшық тарихына, ел тарихына бей-жай қарап отыра алмайды. 80 жасында Ж.Ғизатов оқушы жастармен тарихқа қызығушылық танытатын қалың оқырмандарына «Түркіден шыққан тектілік» атты кітап шығарады [7]. «Тарихымызды байыптасак», «Жаңа буын оқулықтары сапасы», «Тарихи деректерге ұқыпты қарасак», «Адамзат дамуының оң бағыты», «Әдебиет беттері» «Халық сауалы» тарауларынан тұрады. Олардың барлығы тұрғылықты мекені Сарайшықпен шебер байланыстырылған. Сондай-ақ, осы еңбегінде өлкетанушы мектеп оқулықтарындағы қателіктерді де ашып көрсетеді. Оның «Қазақ тарихы» журналы мен «Ана тілі» газеті басылымдарында 2003 жылы жарық көрген «Орта ғасырлардағы Қазақстан тарихы» оқулығындағы кемшіліктерді дәл анықтауы ортағасырлық ел тарихын терең зерттегенін көрсетеді.

Өлкетанушының қай еңбегін, мақаласын алсақ та бүгінгі жастарға арналып отыр. Оны Ж.Ғизатовтың «Ұлы Даланың қасиетті күмбезі» еңбегіндегі алғы сөзін айтуға болады: «Жастардың еліне, туған жері – атамекеніне деген сүйіспеншілігін ояту, еліміздің кемел келешегіне сенімін қалыптастырып, отаншылдық сезімін тәрбиелеу үшін олардың санасына ұлтымыздың тамырлы тарихы мен адамзат өркениетінде елеулі орны бар өнегелі мәдениетін сіңіруге көмектессек деген ағалық оймен бұл кішкене еңбек сіздерге арналады, ХХІ ғасыр жастары!» [6, 3 б.].

Көріп отырғанымыздай, өлкетанушы өз ізденістерін туған жерінің тарихын қастерлеуге, сол бір ізгі тарихтан кейінгі жастар өмірлік бағыт-бағдар алса екен деп жазып, отансүйгіштікке, тарихи шынайлыққа тәрбиелейді.

Келесі бір кейпкеріміз, атамекенге деген сүйіспеншілікті оятамын деп ел тарихын жазуда еңбек етіп келе жатқан – өлкетанушы, Қазақстан Журналистер одағы мен Орталық табиғат қорғау қоғамы сыйлығының үш дүркін (1980, 1982, 1994), Атырау облысы әкімі белгілеген Махамбет атындағы республикалық сыйлықтың (1996) лауреаты, «Егемен Қазақстан» газеті (1987) мен «Ара» журналы (1980, 1981) конкурстарының жүлдегері, «Құрмет» орденінің иегері, Атырау өңірінің телерадиосында ұзақ жылдар қызмет еткен ардагер журналист Өтепберген Әлімгереевті ерекше атауға болады [8]. Өтепберген

Әлімгереев 1949 жылы 26 мамырда Атырау облысының Құрманғазы ауданындағы Жиделі елді мекенінде дүниеге келген. 1972 жылы Абай атындағы Қазақ педагогика институтының филология факультетін бітірген соң, еңбек жолын Маңғыстау облысының Бейнеу ауданында мектеп мұғалімі боп бастайды.

Мұғалім болып қызмет атқарса да, өлкетанушының бала күнгі арманы – журналист болу болады. Сол себептен де институт қабырғасында оқып жүрген кезінде де Өтепберген Әлімгереев «Қазақстан пионері» газетіндегі «Атамекен» айдарында Ганюшкино, Қызылоба, Наубай деген жер атаулары жөнінде, ол атаулардың қайдан шыққаны туралы зерттеп, жазады.

Сондықтан 1973 жылдың 15 мамырында «Атырау» (Атырау облыстық) газетіне жұмысқа шақырылғанда, ойланбастан сол жерге жұмысқа орналасады. Осылай өзінің қаламын ұштап, сүйген мамандығымен айналысады. Бала кезден өзіне жақын тақырып – бұл өлкетану тақырыбы болады. Жұмысқа орналасқан сәтте ол Гурьев совхозына барып, Сәбила Мұхитова деген диқан туралы хабар жазады. Әрі қарай, өзінің жұмысын дамытып «Еңбек зейнеті» деген кітап шығарады [9]. Бұл кітап өлке саласын зерттеудегі жұмыстарының бастауы болады.

1990 жылдан бері Атырау телерадио компаниясында Бас редактор боп қызмет атқарған Өтепберген Әлімгереев қоғамдық жұмыстарды да қатар алып жүрді. Қазірге дейін «Дүниежүзі қазақтар қауымдастығы» Атырау облысы бойынша филиалының төрағасы қызметін атқарып келеді.

Қазіргі таңда Махамбет, Асан Қайғы, Жиренше шешен, Мұрат, Бала Ораз, Мақаш әкім туралы зерттеулер жүргізген. «Еділ жайлаған қазақтар» [10], «Алаш аңсаған азаттық» [11], «Айналайын, атажұрт» [12] және «Сарайшық» [13] секілді құнды еңбектер жазған.

«Сарайшық» еңбегін жазуда өлкетанушы археолог, т.ғ.к., З.Самашев зерттеу экспедицияларына қатысып, өзі бірге жүрген. Сарайшық өңірін жан-жақтап зерттеп барып, 2000 жылы «Сарайшық» атты еңбегін жарыққа шығарады. «Біз сол жер табытына құрсанған кейбір қалаларымыздың ізін тауып, олардың өмір сүрген дәуірі, сәулеті мен мәдениеті, экономикалық кескін келбетін анықтау, кешегі тарихты бүгінгі таным-санамен бағымдау жолында жұмыс істеп келеміз. Сондай қалаларымыздың бірі - Сарайшық» деп жазады өз еңбегінде [13, 68 б.]. Ол еңбегінде Сарайшық қаласының өмір сүрген кезеңін бірінші ауыз-екі әңгімелер бойынша келтірсе, екінші ғылыми негізде, нақты деректерге сүйеніп жазады.

«Алдымызда көсіліп көне Сарайшық қаласының орны жатыр. Күні-бүгінге дейін Сарайшық тарихына назар аудармадық. Бірақ уақыт бір орында тұрмайды, ұрпақтар да ауысады, тарихтың сипатын өзгертіп, жаңа түр беретін де кез болады. Сарайшыққа сондай шақ туған сияқты» - деп Сарайшық тарихының кеңінен зерттелетіндігіне сенім білдіреді [13, 67 б.].

Ө.Әлімгереев ел жөнінде, өлкесі жөнінде ізденімпаздығы арқасында халыққа үлкен дүние – өз ғылыми еңбектерін берді. Өлкетанушы өзінен кейінгі жас әріптестерге, жас ұрпаққа үлгі болатындай ерекше тұлға.

Мақаламыздың келесі бір тұлғасы-жергілікті өлкетанушы Вячеслав Константинович Афанасьев жөнінде болмақ.

Өлкетанушы Вячеслав Константинович 1940 жылдың екінші қыркүйекте Гурьев (қазіргі Атырау) қаласында дүниеге келген. Атырау қаласындағы №12 бастауыш мектепте, Куйбышев атындағы және Абай атындағы мектептерде білім алған. В.К.Афанасьев өз өмірбаянында оқушы кезінен мектеп күзетшісі, орыс-жапон соғысының

ардагері Василий Нижутиннің әңгімелерін зейін қойып тыңдағанын айтады. Мектеп кезінен бастап қариялардан соғыс, саяхат және батырлық, қаһармандық секілді тарихи әңгімелер өлкетанушыға үлкен әсер етіп және де болашағын қызыққа толы тарих ғылымымен байланыстырғысы келді. 1959 жылы А.С. Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтына тарих мамандығына оқуға түседі. Кейіпкеріміз 1964 жылы аталған білім ордасынан тарих пәнінің мұғалімі дипломын алып, теңіздей толқыған өмірге қадам басты. 1960 жылы Гурьев облыстық білім басқармасы Вячеслав Константиновичтің өлкетану және туристік-экскурсиялық бағытына қызығушылығын ескеріп, оқушылардың экскурсиялық-туристік станциясына жұмысқа шақырды. Алдымен үйірме жетекшісі, әдіскер қызметтерін атқарды, 1976 жылы аталған станцияның директоры, облыстық білім басқармасы кеңесінің мүшесі болып сайланады.

В.К. Афанасьев - ұстаз, өлкетанушы, зерттеуші ретінде жарты ғасырдан астам уақытты өзінің туған өлкесінің тарихын зерттеуге, жастарға тәлім-тәрбие беру ісіне арнады. Еңбек жолында түрлі марапаттарға да ие болды. Мысалы, 1960 жылдар басында «туризм нұсқаушысы» атағын алса, 1964 жылы Қазақ ССР Ағарту Министрлігінің «Қазақ ССР Ағарту ісінің үздігі» белгісімен марапатталған, 1967 жылы Қазақ ССР республикалық Туризм кеңесінің мүшесі, 1968 жылы велотуризм бойынша «КСРО спорт шеберіне үміткер» атанды.

Өлкенің тарихын көпшілікке тарату арқылы В.К. Афанасьев облыстық және республикалық газеттердің беттерінде Сарайшық және басқа да археологиялық кешендер туралы баяндайтын көптеген мақалалар жариялайды және жұртшылық оның жарияланымдарын қызығушылықпен қабылдайды. Бұл мақалаларда В.К. Афанасьевтің "Сарайшық" музей-қорығының бастауында тұрған Мұстажап Намазғалиевпен тығыз байланысын байқауға болады. Вячеслав Константинович бірнеше рет ортағасырлық Сарайшық қалашығының тарихымен байланысты көптеген қазба жұмыстарына қатысады.[14]

Ә.Марғұлан атындағы Археология институты қорында В.К. Афанасьевтің Сарайшық қаласында жүргізген археологиялық жұмыстарының «Подъемные материалы с городище Сарайчик (XI-XVI)» атты ғылыми есебінде 1958-1976 жылдары ортағасырлық қаланың мәдени қабаттары құландысынан жиналған керамикалық бұйымдарға сипаттама береді. Аталған ыдыстар мен керамика параметрлерінің шартты белгілері В.Ф.Генингтің «Археологиялық қазба жұмыстарынан керамиканы статистикалық өңдеу бағдарламасы» атты еңбегі бойынша сұрыпталғанын келтіреді. [15, 52 б.]

1987 жылы В.Афанасьев археологиялық қазба жүргізу құқығына "ашық парак" алып, Ақтөбе-Лаэти деп аталатын Теңдік қалашығында жұмыстар жүргізеді.

1989 жылдан бастап З.Самашевтің басшылығымен Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының жұмысына белсенді араласып, Ақтөбе-Лаэти және Сарайшық қалаларындағы отрядтардың бірін басқарды.

1991 жылы жабылып қалған туристік клуб "Мирас" туристік-өлкетану клубына қайта ұйымдастырылды, онда Афанасьев далалық экспедицияларға қала оқушылары мен студенттерінің жаңа топтарын тартады.

90 жылдары Атырау қаласында Қазақстан ҒА Батыс бөлімшесі ашылды, онда тарих пен мәдениетті зерделеу жөніндегі өңірлік орталық құрылды, бөлімшені Академик Ш.М. Айтқалиев басқарды, тарих пен мәдениетті зерделеу жөніндегі орталықтың басшысы т.ғ.к., Г. Каленова, В.К. Афанасьев осы орталықтың штаттық ғылыми қызметкері болды. Оның жұмысы кезінде орталықта өлкетану олжаларының тұрақты көрмесі

ұйымдастырылды. 1997 жылы Орталық жабылғаннан кейін Вячеслав Константинович облыстық тарихи-өлкетану мұражайында археология бөлімінде ғылыми қызметкер болып жұмысын жалғастырады.

1998 жылы В.К.Афанасьев Атырау Мұнай және газ институтына "Өлкетану" жаңа курсын ашуға шақырылды. 2003 жылы доцент, кейін академиялық профессор атағы беріледі.

В.К. Афанасьев "Былина" орыс ҰМО мүшесі болып табылады.

Вячеслав Константинович туристік-өлкетану жұмысы бойынша бірнеше әдістемелік құралдар шығарды, олардың қатарына: «Оқушылармен туристік-экскурсиялық жұмыс бойынша жетекші материалдар», «Мектеп мұражайы туралы ереже», «Жас өлкетанушылар - ғылымда» жатқызуға болады. Сарайшық және өзге де археологиялық кешендер туралы өлкетанушының облыстық «Коммунистік еңбек» газетіне бірнеше мақалалары жарық көрді. Атап айтсақ: «Жорық әңгімесі таусылмайды» (20 қыркүйек, 1975 ж), «Сарайшықта мұражай болады» (20 ақпан, 1976 ж), «Жылдар шежіресіне үңіліп» (9 сәуір, 1976), «Ашық кездесу» (13 қаңтар, 1977 ж) «Алғашқы қазба жемісі» (6 тамыз, 1977 ж), «Тарих астарына үңіліп» (26 мамыр, 1979 ж), т.б [15, 54 б.].

Вячеслав Константиновичпен бірге саяхат жасап, мыңдаған оқушылар мен студенттер өлке тарихы мен табиғатын тамашалады. Олардың көпшілігі үшін бұл мамандықты таңдауға, өмір жолына әсер етті. Өз Отанының патриоты бола отырып, ол өлке тарихының құндылықтарын сақтай отырып, жас ұрпаққа тәлім бере алды. Нәтижесінде олардан сауатты тәрбиешілер, туристік топтардың көшбасшылары, туризм жөніндегі нұсқаушылар, талантты оқытушылар қалыптасты.

Вячеслав Константинович өзінің өміріндегі ісімен өлкетану сабағы белгіленген міндет емес, адам жанының еркін және терең қозғалысы екенін дәлелдеді. Оның туған жер туралы еңбектері қазіргі адам үшін ғана емес, сонымен бірге қаламыздың болашақ ұрпағы үшін де үлкен маңызға ие болып отыр.

Бүгінгі жаһандану заманында әрбір жас үшін өз өлкесінің тарихын зерттеп білуден қастерлі ештеңе жоқ. Мектептерде шағын өлкетану бұрыштары мен музейлер ашылса, біздер одан ешқандай ұтылмаймыз, керісінше өсер ұрпақтың туған жерге деген сүйіспеншілігі қалыптасады деген ойдамыз. Ал оның нақты дәлелі өз өлкесінің тарихын насихаттап, зерттеген осы өлкетанушылардың өнегесі үлгі болмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахмет А. Көне Сарайшықтың жоқшысы // Жайық шұғыласы. -2019. -17 қаңтар.
- 2 Сарайшық музей- қорығының қосымша қорынан. М.Намазғалиев қоры. 1970. -1-2 п.
- 3 Намазғалиев М. Сарайшық туралы не білеміз? // Коммунистік еңбек. -1988. -11 март.
- 4 Мұқтар Ә., Диярова Ж. Сарайшық музей-қорығы тарихы (1963-2019 жж.). Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. – 192 бет.
- 5 Ғизатов Ж. Сарайшық- астана қала. Ақтөбе: «Полиграфия» баспасы, 2004. – 192 бет.
- 6 Ғизатов Ж. Ұлы Даланың қасиетті күмбезі. Алматы. 2009. – 288 бет.
- 7 Ғизатов Ж. Түркіден қалған тектілік . Алматы: «Принт плюс» баспасы, 2019. – 216+8 бет.
- 8 <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/884>
- 9 Әлімгереев Ә. Еңбек зейнеті. Алматы: «Қайнар» баспасы, 1982. – 54 бет.
- 10 Әлімгереев Ә. Еділ жайлаған қазақтар. Алматы: «Атажұрт» баспасы, 2012. – 248 бет.
- 11 Әлімгереев Ә. Алаш аңсаған азаттық. Алматы: «Арыс» баспасы, 2011. – 256 бет.
- 12 Әлімгереев Ә. Айналайын, атажұрт. Атырау: «Ағатай» баспасы, 2019. – 258 бет.
- 13 Әлімгереев Ә. Сарайшық. Алматы: «Өлке» баспасы, 2000. – 72 бет.
- 14 Нугманов Н. Движение человеческой души // Прикаспийская коммуна. – 2020. – 23 июня

15II Туған өлкені зерттеу: оның маңызы және басым бағыттары: Республикалық онлайн ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы (15 мамыр, 2020 жыл) / Жалпы ред. басқ. Ә.Қ.Мұқтар. - Атырау-Сарайшық, 2020. - 142 б.

АТЫРАУСКИЕ КРАЕВЕДЫ О СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ САРАЙШЫК

В статье рассказывается о краеведах М. Намазгалиеве, Ж. Гизатове, О. Алимгерееве, В. Афанасьеве, которые долгие годы трудились в области краеведения и внесли вклад в изучении истории края. В их числе история, археологические исследования краеведов о городе Сарайшык – одном из священных мест столицы нашей страны, где покоятся великие ханы Золотой Орды.

Были проанализированы научные труды краеведов, посвященные археологии и этнографии средневекового города Сарайшык, роли и значения краеведения в изучении местной истории, личностям предков как сакральным объектам и духовному наследию, неизвестным страницам истории родного края.

Вновь подняты предложения краеведов, сочувствующих истории края по расширению географии участников с привлечением краеведов, городов и районов области, развитию сотрудничества со всеми учреждениями, организациями, заинтересованными в развитии краеведения, широкому привлечению молодежи к изучению истории и культуры края, внедрению в практику проведения краеведческих чтений не реже одного раза в 2-3 года на базе Государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшык», развитию исследований в области краеведения, активизации работы по краеведению в СМИ. Изучив историю средневекового города Сарайшык, краеведы рассказали и показали подрастающему поколению широту краеведческой сферы, изобилие возможностей, безграничную для каждой души, любящей свою страну.

Ключевые слова: краеведение, Сарайшык, музей-заповедник, история, археологическая раскопка, средневековье.

ATYRAU LOCAL HISTORIANS ABOUT THE MEDIEVAL CITY OF SARAISHYK

The article tells about local historians M.Namazgaliyev, Zh.Gizatov, U.Alimgerееv, V.Afanasyev, who worked in the field of local lore for many years and contributed to the inventory of the history of the region. In particular, local historians cite the history and archeological research of Saraishyk, one of the holy places, which was the capital of our country, where the great rulers of the country from the time of the Golden Horde to the present day are buried.

Scientific works of local historians on the archeology and ethnography of the medieval city of Saraishyk, the role and importance of local lore in the study of local history, the spiritual heritage of ancestors and their identity as a sacred object, unknown pages of the history of the native land were analyzed.

Expanding the geography of participants with the involvement of local historians of cities and districts of the region, the development of cooperation with all institutions and organizations interested in the development of local lore, the involvement of young people in the study of history and culture of the region, on the basis of Saraishyk State Historical and Cultural Museum-Reserve Once again, there were proposals to introduce the practice of local lore, to develop research in the field of local lore, and to intensify the work of local lore in the media. It was explained that studying the history of the medieval city of Saraishyk, telling our own history in a language and style suitable for the younger generation, the breadth of local lore, the abundance of opportunities, worthy of unlimited study for everyone who loves his country.

Keywords: local history, saraishyk, Museum-reserve, history, archaeological excavation, middle ages.

References

- 1 Akhmet A. Berezshy of ancient Sarayshyk // Zhaiyq shugylasy. -2019. -17 January.
- 2 From the additional funds of the Sarayshyk Museum - Reserve. M. Namazgaliyev Foundation. 1970.-1-2 p.
- 3 Namazgaliyev M. What do we know about Sarayshyk? // Communist labor. -1988. -11 March.
- 4 Mukhtar A., Diyarova Zh. History of the Sarayshyk Museum-Reserve (1963-2019).). Monograph. - Almaty: «Arys» publishing house, 2019. - 192 pages.
- 5 Gizatov Zh. Sarayshyk-Astana city. Aktobe: Publishing House «Polygraphy», 2004. – 192 pages.
- 6 Gizatov Zh. Sacred Dome of the Great Steppe. Almaty.- 2009. - 288 pages.

- 7 Gizatov Zh. Nobility left over from Turkey . Almaty: «Print» plus publishing house, 2019. - 216 + 8 pages.
8 <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/884>
9 Alimgereev O. Labor pension. Almaty: «Kainar» publishing house, 1982. - 54 pages.
10 Alimgereev O. Kazakhs who lived on the Volga. Almaty: Publishing House «Atazhurt», 2012. – 248 pages.
11 Alimgereev O. Alash longs for freedom. Almaty: «Arys» publishing house, 2011. - 256 pages.
12 Alimgereev O. Aynalayyn, Atazhurt. Atyrau: «Agatay» publishing house, 2019. - 258 pages.
13 Alimgereev O. Sarayshyk. Almaty: «Ulke» publishing house, 2000. - 72 pages.
14 Nugmanov N. Movement of the human soul // Caspian commune. – 2020. - June 23.
15 II research of the native land: its significance and priority areas: collection of materials of the Republican online scientific and practical conference (May 15, 2020) / General Ed. others. A. K. Mukhtar. - Atyrau-Sarayshyk, 2020. - 142 p.

Information about authors:

Abilseit Mukhtar, Doctor of historical Sciences, Professor, Director of the State historical and cultural Museum-reserve "Saraishyq" Republic of Kazakhstan, Atyrau, 060000E-mail: muktar64@mail.ru, mobile phone 8 702 799 99 64

Diarova Zhanar, Master, scientific secretary of the State historical and cultural Museum-reserve "Saraishyq" Republic of Kazakhstan, Atyrau, Makhambet district, Sarayshyk village, 060707E-mail: i-sunshine@bk.ru, mobile phone 8 702 307 99 53

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.03

МРНТИ 14.43.43

УДК 303.446:346.623(574)

К. Джумагалиева¹

¹Казахский агротехнический университетим. С.Сейфуллина

г. Нур-Султан, Республика Казахстан

E-mail: d_kylash@mail.ru

К ВОПРОСУ О ПОЛОЖЕНИИ БЕСПРИЗОРНЫХ ДЕТЕЙ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Статья посвящена положению детей сирот в годы Великой Отечественной войны. Война оставила свой неизгладимый след не только в судьбах взрослых людей, но и особенно детей. Появление большого количества сирот связано с политическими событиями в стране. Вследствие революций, первой мировой и гражданской войн, голода 20-х годов увеличилось значительно количество безнадзорных детей. Коллективизация и голод 30-х годов еще более усугубили ситуацию. Тем не менее, в 20-30-е годы XX века советской власти удалось решить в целом проблему детской беспризорности. Однако, начавшаяся Великая Отечественная война вновь стала причиной появления большого количества безнадзорных детей. В связи с этим органы власти на местах уделяли особое внимание и принимали все меры для спасения детей. Автор статьи раскрывает трудности, с которыми пришлось столкнуться при распределении детей в детские дома и специальные детские учреждения. В военные годы резко возросла преступность среди детей. Результатом стало формирование исправительных детских учреждений. Особо исследуется положение самих детских домов в годы войны. Необходимо отметить самоотверженную помощь народов Казахстана и республик Средней Азии, приютивших и усыновивших детей-сирот. Государственные органы и учреждения приложили все усилия для облегчения участи сирот. Подтверждение тому являются законодательные документы.

Ключевые слова: война, дети, детство, оккупация, патриотизм, эвакуация, детский дом, правонарушения, преступность, детский приемник.

Введение

Безопасность детей, их жизнедеятельность и здоровье является приоритетной политикой каждого передового государства. Забота о них была, есть и будет делом государственной важности. Подрастающее поколение – это будущее любой страны. Обязанность государства состоит в эффективной защите детей от социальных потрясений. Оно должно создавать благоприятные условия для формирования нового поколения.

Рост преступлений и насилие в отношении малолетних стало в последнее время нормой во многих странах. Зачастую такими жертвами физического, морального и сексуального насилия становятся сироты. Их легко можно втянуть в криминальную среду. Специалисты бьют тревогу, так как среди школьников сейчас можно встретить наркоманов и токсикоманов со стажем. Много детей, страдающих всевозможными тяжелыми болезнями. Важную роль в борьбе с детской преступностью играют не только органы внутренних дел, но также призваны местные органы власти, различные общественные организации и движения.

Накопленный опыт предыдущих лет в борьбе с детской беспризорностью, несомненно, представляет огромный интерес в наше время. Поэтому важно изучение решения данной проблематики в тяжелые для страны годы Великой Отечественной войны. Исторический опыт деятельности различных органов и учреждений в решении исследуемой проблемы может применить на современном этапе.

Методологическая база и методы исследования

При написании данной статьи автор опирался на диалектико-материалистический метод. В основу легли методы исторического, сравнительно-правового анализа. Так при рассмотрении постановлений и положений по детской беспризорности проводится сравнительный анализ документов. При освещении самих исторических событий применялся метод историзма. Последовательно раскрывается сама проблематика заявленной темы. В работе использован и статистический метод при характеристике уровня детской преступности, количества учреждений, эвакуированных детей и др. Этот метод позволяет воссоздать общую картину и масштабность проблемы безнадзорности в годы войны.

Историографическая база

Анализ научной разработанности исследуемой проблемы свидетельствует о том, что вопросы детской беспризорности и безнадзорности и борьбы с ними являлись и являются предметом внимания исследователей с момента создания Советского государства и до настоящего времени.

Значительное количество работ, посвященные детской беспризорности приходится на 20-30 гг. XX века. Это был период расцвета и широкого размаха беспризорности. Именно в это время появились первые глубокие исследования, посвященные различным аспектам работы государственных органов и общественных организаций с беспризорными и безнадзорными детьми. Одним из основных методов борьбы с детской беспризорностью государство считало создание сети разнообразных детских учреждений для сирот и беспризорных, деятельность которых отражена в исследованиях П. Артамонова [1], В. Васильева [2].

Причины беспризорности 20-30 гг. нашли отражение в исследованиях, А.Б. Залкинда [3], С.С. Моложавого [4], Е. Лившица [5] среди которых они называли низкие темпы возрождения промышленности, голод, нищету, последствия войны. Другой причиной

беспризорности Н.Н. Иорданский [6], П.И. Люблинский [7] считали неудовлетворительную деятельность общественности, местных органов власти и других структур.

Положение детей-сирот, состояние беспризорности в стране 20-30 гг. нашли отражение в трудах Л.М. Василевского [8], А.Д. Калининой [9], М.И. Маро (Левитиной) [10], А.А. Славко [11].

Начиная со второй половины 30-х годов и в начале 40-х годов, интерес к проблеме безнадзорности детей в исторической науке ослабевает. Одна из причин заключается в решении правительством и региональными органами власти данной проблемы. Многие беспризорные дети были определены в детские дома, интернаты и другие учреждения. Практически вопрос безнадзорности в некоторой степени был решен.

Но, начавшаяся Великая Отечественная война, привела к новому росту беспризорности. Первые научные изыскания о детях войны появились в военное время. Однако эти работы носили, как правило, публицистический характер. Огромная нагрузка в разрешении детской беспризорности легла на органы внутренних дел. Деятельность этих структур в условиях войны и их перестройка нашли отражение в работах Ф.Е. Базарова [12], В.И. Болдырева [13], Н.М. Верзилина [14], Л.Я. Заднепровской [15], А.Е. Епифанова [16], М.К. Исаева [17], А.Н. Кривоносова [18], Т.Д. Кривенко [19], А.Г. Наумовой [20], В.В. Семеновой [21] и др.

Решение вопросов обозначенной проблемы в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период остались, однако, недостаточно изученными. Неоценим вклад органов внутренних дел и соответствующих структур на местах. Деятельность органов, учреждений и других общественных организаций до сих пор не получила достаточно глубокой и комплексной разработки. К публикациям, вышедшим в годы войны следует отнести работы В.И. Куфаева [22], В.С. Тадевосяна [23], А.М. Синицына [24] и др. Организационную деятельность по выполнению и реализации основных правовых требований рассмотрены в работе Е.Г. Ермакова [25].

Казахстанская историография если и рассматривала проблему детской безнадзорности, то это упоминалось при исследовании процесса насильственной коллективизации на территории Казахстана. Отдельных фундаментальных научных трудов по данной проблематике практически нет. В отдельных статьях упоминаются сведения о положении детей, эвакуированных в годы войны в Казахстан.

Можно выделить также труды Козыбаева М.К. [26], Гильманова З. [27], Базаровой Р.А. [28], Коримбаева С.К. [29]. Они отразили проблему беспризорности детей и их положение в условиях военного времени в Казахстане и республиках Средней Азии.

Результаты и их обсуждение

С первых дней Великой Отечественной войны возникли серьезные проблемы в охране детства. Перевод экономики на военный лад изменил положение женщин-матерей и детей. Оккупация европейской части СССР фашистскими войсками ухудшило положение детей в годы войны. Хотя часть населения была эвакуирована в центральные и восточные районы страны. Но еще большее число осталось на месте [1, с. 61].

Война привела к росту безнадзорности и беспризорности детей. Беспризорность это следствие любой войны. Советской власти пришлось вести борьбу с детской беспризорностью с самого начала. Революции, первая мировая и гражданская войны, голод 20-х годов привели к росту огромного числа таких детей. Следующая волна роста

беспризорников приходится на начало 1930-х годов, когда началась коллективизация и массовый голод 1932-1933 гг., затем репрессии 1937-1938 гг. В 1935 г. вышли постановления «О ликвидации детской беспризорности и безнадзорности» и «О мерах борьбы с преступностью среди несовершеннолетних». В первом из них было официально объявлено, что детская беспризорность в СССР ликвидирована.

Новая волна беспризорности приходится на годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы. Итогом войны для страны стало нанесение огромного материального ущерба. Многие дети лишились родного крова, родителей и близких. В результате дети погибали от голодной смерти, становились инвалидами [2, с. 110].

Большинство детей лишились своих родителей, погибших на войне. Оккупанты угоняли взрослое население в Германию, детей отправляли в лагеря или убивали. Так, А.М. Нечаева, приводя сведения о женщинах, вывезенных насильно на Запад, упоминает число 500 000 человек. Их возраст составлял от 15 до 35 лет. Матерей же вынуждали оставлять своих детей [8, с. 152; 9, с. 85].

Фашизм доставил ужасающие мучения и страдания детям. Их убивали, заживо хоронили, расстреливали, угоняли в концентрационные лагеря. А сколько детей потеряли своих родителей во время эвакуации! Как правило, работников промышленных предприятий эвакуировали вместе с заводом. Их детей же вывозили на других эшелонах. В пути следования эти составы часто попадали под обстрел немецкой авиации. Поэтому родители часто теряли своих детей. В начале войны матерям даже не давали разрешение на перевоз своих эвакуированных детей.

Нельзя отрицать того факта, что благодаря эвакуации были спасены от гибели много детей. Однако условия, в которых оказывались потом дети, конечно, были очень далеки от домашнего уюта и родительского тепла. Большая часть детей оказывались в детских домах. С целью сокращения числа сирот разрешалось их усыновление. Другим вариантом стала возможность проживания в других семьях [5, с. 219-220].

Одной из проблем при изучении вопроса о беспризорности является точность и достоверность сведений о количестве эвакуированных детей в начале войны. Так, только из Москвы и Ленинграда летом 1941 г. было вывезено 800 000 детей. А ведь помимо этого были эвакуированы дети из Украины, Белоруссии, Прибалтики, Молдавии. Тем не менее, много детей не успели вывезти из районов, попавших под оккупацию. Так, в блокадном Ленинграде осталось 467 000 ребятишек. После того как была проложена Дорога жизни и наладили воздушные перевозки были вывезены оставшиеся в живых дети. Но большинство из них погибли от голода, болезней, холода [10, с. 21 -220].

Часть детских учреждений были первоначально эвакуированы на Северный Кавказ, где уже летом их оказалось значительное число. Неожиданное наступление немецких войск на Кавказ застало руководство региона и центра врасплох. С Северного Кавказа успели эвакуировать 98 детских домов. Но многих не успели вывезти. Часть детей приютили и спрятали местные жители, при этом они сами рисковали своими жизнями. Однако спасти всех не удалось. Некоторые дети умерли от голода, истощения, кого-то расстреляли немцы.

В некоторых документах военной поры говорится, что для эвакуированных детей созданы все условия. Состояние здоровья удовлетворительное. Однако местные отделы здравоохранения в своих отчетах искажали действительность. Частыми были примеры бюрократизма, равнодушия по отношению эвакуированным и бездомным детям. Были

иногда и проявления национализма. Много еще до конца не исследовано в судьбах таких детей, и то с чем им пришлось столкнуться в действительности [15, с. 250].

В качестве подтверждения можно привести текст докладной УНКВД от 1943 г. в Актюбинский обком партии о состоянии детского приемника-распределителя. Документ составлен 2 декабря и адресован секретарю Актюбинского обкома партии Бекжанову и председателю облисполкома Уразбаеву. Докладная написана от имени начальника УНКВД по Актюбинской области подполковника госбезопасности Дегтева. В ходе проверки детского приемника-распределителя были выявлены ряд недостатков. Помещение, где проживали дети, не отапливалось, одежда у многих была рванной, некоторые не имели обуви, почти все вшивые. Верхней одежды нет, поэтому этих детей не могли отправить даже в детские дома. Несмотря на строгий приказ Совнаркома КазССР «о бесперебойном снабжении детских приемников вещевым довольствием, продовольствием и топливом и неоднократные обращения начальника детского приемника положительных результатов не достигнуто». Учитывая катастрофическое положение детского приемника, начальник УНКВД области просил обязать Областной торговый отдел немедленно выделить одежду детям, особенно верхнюю. Председателя Горсовета обязали бесперебойно обеспечивать детприемник топливом. [30, л. 55].

Основными детскими учреждениями в военную пору стали детские дома, которые испытывали ряд трудностей. К ним следует отнести слабое финансирование, жилищные условия детей, нехватка педагогических кадров, и др. Жизнь воспитанников детдомов постепенно улучшилась только к началу 1950-х годов.

В годы войны значительно выросла детская преступность, которая стала одной из проблем. Для таких детей были открыты специальные учреждения – трудовые дома и трудовые воспитательные колонии. Однако, в эти исправительные учреждения попадали не только малолетние правонарушители и имевшие уже судимость подростки, но и те, кто не совершал никаких преступлений. В годы войны криминализация среди детей и подростков значительно возросла. НКВД СССР оперативно реагировал на эти изменения и принимал строгие меры. Но их результативность была кратковременной. Новые репрессии привели к росту численности беспризорных детей.

Рост преступности среди детей некоторые исследователи связывали с трудным материальным положением семей и самих детей, отсутствии продуктов питания, одежды, обуви и других самых необходимых вещей для существования. В этот период среди преступлений преобладали кражи и грабежи, проявление хулиганства и рост числа изнасилований. Усиление роли тоталитарного режима и карательных мер в годы войны привели соответственно к росту преступлений среди детей. 7 июля 1941 г. был принят указ «О применении судами постановления ЦИК и СНК СССР.

Согласно этому указу к суду привлекали детей, как совершивших преступление сознательно, так и тех, кто совершил деяние неосмотрительно. Дети, работавшие на производстве, в случае не выполнения плана так же подлежали уголовному наказанию. Наказывали даже в том случае, если дети покидали место работы самовольно [31, с. 93-94; 32, с. 133-134].

Если в процентном соотношении в 1942 году правонарушения детей возросли на 61%, то в 1944 году она составила 181%. Правительством неотложно принимались меры по разрешению создавшейся ситуации. Одной из таких явилось, изданное 23 января 1942 года Постановление СНК СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей».

Одной из задач по этому Положению стало выявление всех безнадзорников, и размещение их в приемниках-распределителях. Возникла потребность в увеличении их числа. Данные учреждения были рассчитаны только для детей до 15 лет. Тем самым пытались снизить рост правонарушений. Согласно этому Постановлению дети старше 14 лету страивались под контролем приемниками-распределителями на работу на промышленные предприятия и в колхозы. Другой мерой стало на добровольных началах форма патронирования детей. Семьи, бравшие на воспитание детей-сирот, получали ежемесячное пособие в размере 50 рублей на одного ребенка [33, с. 133-134].

15 июня 1943 г. было принято Постановление «Об усилении мер борьбы с детской беспризорностью, безнадзорностью и хулиганством». В этом документе говорилось о формировании трудовых воспитательных колоний для беспризорных детей. В них также должны были содержаться дети, совершившие мелкие правонарушения. Предполагалось, в 1943 году общее количество мест должно было составить 50 000. В этих колониях должны были содержаться дети в возрасте от 11 до 16 лет. К их числу причислялись сироты, не имевшие родителей и места жительства. Те, кто были задержаны за совершение правонарушений (хулиганство, мелкие кражи). А также воспитанники детских домов, не подчинявшихся внутренним требованиям данных учреждений, нарушавших дисциплину и мешавшие воспитательному процессу других детей в детском доме [34, лл. 214-216].

НКВД СССР в целях борьбы с растущей беспризорностью детей 21 июня 1943 года издало приказ о создании отделов по борьбе с детской безнадзорностью. В 1943 году в стране действовали более 700 таких комнат. А в 1945 году их насчитывалось уже более 1 000. Приемники-распределители были настолько переполнены, что стало практикой, когда детей сирот выпускали под подписку о невыезде. Покинув распределитель, дети вновь начинали бродяжничать, так как идти им было некуда. Частым явлением, было бегство детей из детских домов. Казенщина, отсутствие элементарных условий проживания вынуждали сирот идти на этот шаг.

В 1942 году наибольшее количество беспризорных детей насчитывалось на Урале, Поволжье, Западной Сибири. Росло их число и в республиках Средней Азии. Встал вопрос об увеличении числа детских домов. На 1 января их число достигло 3 тысячи, где находилось 500 000 детей [35, л. 26].

В ходе войны шла реорганизация самих детских учреждений. Одни ликвидировались, другие объединялись. Осенью 1942 г. в Узбекистан из западных районов прибыли 78 детских домов, из них 18 были расформированы, а 10 вошли в состав других детских домов [36, л. 39]. Подростков старше 14 лет из детских домов направляли в ремесленные училища, в специальные школы, а также устраивали на работу на предприятия, в колхозы и совхозы. В конце 1942 г. более 52 тыс. воспитанников детских домов старше 14 лет были трудоустроены [35, л. 26].

Возросло число детских домов и в республиках Закавказья, Средней Азии и Казахстана.

Таблица 1. Численность детских домов и беспризорных детей [35, л. 26].

№	Наименование республики	Количество детских домов и интернатов	Количество детей
1	Казахская ССР	269	27 050
2	Узбекская ССР	273	28 500

3	Азербайджанская ССР	68	6 800
4	Туркменская ССР	45	4 800
5	Грузинская ССР	41	6 150
6	Армянская ССР	28	4 200
7	Таджикская ССР	28	2 870
Итого:		752	80 370

Еще большее количество детей-сирот приобрели кров и семьи за годы войны. Советские граждане усыновляли и брали под опеку бывших беспризорников. Так в Грузии усыновили 1900 человек, Узбекистане – 3430 сирот, в Казахстане – 1474, Таджикистане – 983. Всего в стране было усыновлено 350 000 детей. Всего по Советскому Союзу находилось в детских домах, и были усыновлены более 1 млн. сирот [37, л. 7].

Еще более худшая участь ожидала детей евреев. Нацисты вместе с взрослыми тотально уничтожали и их детей. Известны случаи, когда посторонние люди спасали и прятали детей евреев, ценой своей собственной жизни. Мало изучены проблемы повседневной жизни евреев в немецком гетто.

Другой проблемой, несомненно, является судьба детей, которые принудительно были вывезены из СССР в годы войны в Германию и страны Европы. Кто-то был использован в качестве рабочей силы на предприятиях, немецких латифундиях, каменоломнях и т.д. А кто-то закончил жизнь в немецких лагерях. Однако жизнь некоторых детей в Европе сложилась намного лучше, чем тех, кто остался на оккупированной территории. По возвращении же обратно домой эти дети попали в списки неблагонадежных. И это клеймо сопровождало их длительный период времени. Многие из них старались даже не афишировать этот факт своей жизни [38, с. 6].

Как видим, положение разных детей не было одинаковым. Можно сказать, что в более привилегированном положении оказались дети воинов Красной Армии и партизан Отечественной войны, а также сирот, родители которых погибли от рук немецких оккупантов. Для решения в некоторой степени проблемы беспризорности были открыты Суворовские и Нахимовские военные училища. Эти училища в чем-то напоминали прежние кадетские корпуса. Такие училища были открыты в девяти городах – Москве, Краснодаре, Воронеже, Харькове, Курске, Орле, Ставрополе, Новочеркасске, Калинин. Обучение в них было рассчитано на семь лет. Мальчики получали среднее образование и офицерское звание. Набор в каждое училище составлял 500 человек. Как правило, в суворовские училища принимали детей погибших советских военнослужащих.

Как уже отмечалось, первоначально детей размещали в детские приемники, где они получали помощь все без исключения. Здесь сироты получали кров и обязательную медицинскую помощь. Сотрудники этих учреждений узнавали прошлую жизнь ребенка, умственные и физические возможности, обследовали поведение и психические данные, его способности. Эта работа проводилась с целью, куда впоследствии определить детей в зависимости от результатов обследования. Они направлялись либо в детский дом, либо в трудовую колонию для несовершеннолетних.

8 мая 1943 года в одной из справок Народного комитета просвещения вновь отмечался рост числа безнадзорных детей. Это было вызвано начавшимся освобождением оккупированных территорий и возвращением беженцев и эвакуированных в свои родные места. Во время эвакуации имело место потери детей. Так, погибшими оказалось 189950 детей. [39, с. 450-452].

Заключение

Как видим, в тяжелые военные годы в стране была проделана огромная работа по искоренению детской беспризорности. Все государственные структуры, как на республиканском, так и на местном уровне стремились и прилагали колоссальные усилия для спасения детей-сирот. С окончанием войны эта работа не была приостановлена. Она продолжалась и дальше.

Бесспорно, исторический опыт деятельности организаций и учреждений на всех уровнях по борьбе с беспризорностью требует все еще глубокого анализа и изучения. Тем более, что в Казахстане, к сожалению, таких глубоких научных исследований нет.

В итоге хотелось бы отметить, что война наложила огромный отпечаток на психику детей сирот. Еще долгое время они не могли забыть события той войны, очевидцами которой они оказались в зависимости от различных ситуаций. Война вызвала у детей психические заболевания, сказалась на их душевном состоянии. Многие из них не хотят вспоминать и говорить о военных годах и перенесенных лишениях до сих пор.

Список литературы

- 1 Артамонов П. Задачи борьбы с детской беспризорностью и детдом // Народное просвещение. 1929. № 1. – С. 78-89
- 2 Васильев В. Детские дома. // Современная практика социального воспитания. – М.: Госиздат, 1924. – С. 97-150
- 3 Залкинд А. Б. О так называемых трудных детях // Материалы ко второму Всероссийскому съезду социально-правовой охраны детей и подростков и детских домов. 26 ноября 1924 г. – М., 1924. – С. 29 - 37
- 4 Моложавый С.С. Беспризорный как объект изучения // Народное просвещение. 1925. - № 1. – С. 59-71
- 5 Лившиц Е. Социальные корни беспризорности. – М.: Работник просвещения, 1925. – 206 с.
- 6 Иорданский Н.Н. Основы и практика социального воспитания. – М., 1923. – 96 с.
- 7 Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). – М.: Юрид. изд., 1929. – 300 с.
- 8 Василевский Л.М. Голгофа ребенка: Беспризорность и дети улицы. – М.-Л. 1924. – 79 с.
- 9 Калинина А.Д. Десять лет работы по борьбе с детской беспризорностью. – М., 1928. – 109 с.
- 10 Маро (Левитина) М.И. Работа с беспризорными: практика новой работы в СССР. – Харьков, 1921. – 206 с.
- 11 Славко А.А. Детская беспризорность в России в первое десятилетие советской власти. –М.: ИНИОН РАН, 2005. – 172 с.
- 12 Базаров Ф.Е. Борьба с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны: По материалам Омской области // В грозные годы. – Омск, 1973. – С. 91 - 98
- 13 Болдырев В.И. Военное воспитание и школа. Чему учит опыт войны // Советская педагогика. 1943. - № 2 - 3
- 14 Верзилин Н. М. Воспитание в детских домах во время войны // Советская педагогика. 1943. - № 11 - 12
- 15 Заднепровская Л. Я. Забота партии и правительства о детях в годы Великой Отечественной войны //Вместе с армией и народом. – Волгоград, 1970. – С. 30-35
- 16 Епифанов А.Е., Без семьи: Сироты послевоенной поры // Родина. 2001. - №9. – С. 82-87
- 17 Исаев М.К. Указ 31 мая 1941 года об уголовной ответственности несовершеннолетних // Социалистическая законность. – М., 1941. - № 1 - 2. – С. 4-7
- 18 Кривоносов А.Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью // Государство и право. 2003. № 7. – С. 32 – 98
- 19 Кривенко Т.Д. Специальные воспитательные учреждения и их роль в перевоспитании несовершеннолетних правонарушителей. – М., 1970. – 114 с.
- 20 Наумова А.Г. Забота о детях в годы Великой Отечественной войны: По материалам Пермской областной партийной организации // Ученые записки Пермского педагогического института. – Пермь, 1961. - Вып. 28. – С. 10-15

- 21 Семенова В.В. Некоторые вопросы нравственного воспитания детей в дни Великой Отечественной войны // Дошкольное воспитание, 1944. № 4. – С. 21-25.
- 22 Куфаев В.И. Забота о детях в дни Великой Отечественной войны // Советская педагогика. 1942. № 8 - 9. – С.9-14
- 23 Тадевосян В.С. Правовая охрана детей в условиях Отечественной войны // Социалистическая законность. 1944. № 1. – С. 24-30
- 24 Синицын А.М. Забота о безнадзорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны // Вопросы истории, №6, 1969. – М. – С. 20-29
- 25 Ермаков Е.Г. Организационно-правовые основы деятельности органов внутренних дел по борьбе с детской беспризорностью и безнадзорностью в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период (1941-1950 гг.): дис. . канд. юрид. наук. М., 2002.
- 26 Козыбаев М.К. Казахстан - арсенал фронта. – Алма-Ата, 1970. – 473 с.
- 27 Гильманов З. Татарская АССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – Казань, 1977. – 296 с.
- 28 Базарова Р.А. Советский Туркменистан – фронту, 1941-1945. – Ашхабад: Ылым, 1978. – 282 с.
- 29 Коримбаев С.К. Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – Фрунзе: Илим, 1980. – 301 с.
- 30 Государственный архив Актюбинской области, ф.13, оп.12, д. 32.
- 31 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – 222 с.
- 32 Кузьмин О.В., Поцелуев Е.Л. К вопросу о преступности учащихся средних специальных учебных заведений РСФСР в 1941-1945 гг. // Социально-политические проблемы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. – Кострома, 1992. – С.133-134
- 33 www.libussr.ru Библиотеканормативно-правовых актов СССР// Постановление СНК СССР «Об устройстве детей, оставшихся без родителей» от 23 января 1942 г.
- 34 Государственный архив Российской Федерации (далее ГА РФ), ф.5446, оп. 1, д. 215.
- 35 ГА РФ, ф. 5451, оп. 28, д. 28.
- 36 ГА РФ, 5446, оп. 9, д. 9.
- 37 ГА РФ, ф. 5446, оп. 46, д. 3826.
- 38 Черненко М. Свои и чужие. – М., 2001. – 237 с.
- 39 История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. Т.3. – М., 1961-1965. – 647 с.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КӨШЕ БАЛАЛАРЫНЫҢ ЖАҒДАЙЫ

Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жетім балалардың жағдайына арналған. Соғыс ересектер тағдырында ғана емес, әсіресе балаларда да өшпес із қалдырды. Көптеген жетімдердің пайда болуы елдегі саяси оқиғалармен байланысты. Революциялар, Бірінші дүниежүзілік және азаматтық соғыстар, 20-жылдардағы ашаршылық салдарынан қараусыз қалған балалар саны едәуір өсті. Ұжымдастыру мен 30-жылдардағы ашаршылық жағдайды одан сайын ушықтыра түсті. Соған қарамастан, Кеңес өкіметі XX ғасырдың 20-30-жылдарында балалардың панасыздығы мәселесін тұтастай шеше алды. Алайда, басталған Ұлы Отан соғысы тағы да көптеген қараусыз қалған балалардың пайда болуына себеп болды. Осыған байланысты жергілікті билік органдары ерекше назар аударып, балаларды құтқару үшін барлық шараларды қабылдады. Мақала авторы балаларды балалар үйлері мен арнайы балалар мекемелеріне бөлу кезінде кездескен қиындықтарды ашады. Соғыс жылдарында балалар арасындағы қылмыс күрт өсті. Нәтижесі түзеу балалар мекемелерін қалыптастыру болды. Соғыс жылдарындағы балалар үйлерінің жағдайы ерекше зерттелуде. Жетім балаларды паналаған және асырап алған Қазақстан халықтары мен Орта Азия республикаларының жанкешті көмегін атап өту қажет. Мемлекеттік органдар мен мекемелер жетімдердің тағдырын жеңілдету үшін бар күшін салды. Бұған заңнамалық құжаттар дәлел болып табылады.

Негізгі сөздер: Соғыс, балалар, балалық шақ, оккупация, патриотизм, эвакуация, балалар үйі, құқық бұзушылық, қылмыс, балалар қабылдағышы.

ON THE SITUATION OF STREET CHILDREN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

The article is devoted to the situation of orphans during the Great Patriotic War. The war left its indelible mark not only on the fate of adults, but especially children. The appearance of a large number of orphans is associated with political events in the country. Due to the revolutions, the first world and civil wars, the famine of the 1920s, the number of street children increased significantly. The collectivization and famine of the 1930s further aggravated the situation. Nevertheless, in the 20-30s of the twentieth century, the Soviet government managed to solve the problem of child homelessness as a whole. However, the outbreak of World War II again caused the appearance of a large number of street children. In this regard, local authorities paid special attention and took all measures to save children. The author of the article reveals the difficulties that had to be encountered in allocating children to orphanages and special children's institutions. During the war years, crime among children increased sharply. The result was the formation of correctional children's institutions. The situation of orphanages themselves during the war years is especially studied. It is worth noting the selfless assistance of the peoples of Kazakhstan and the republics of Central Asia, who have sheltered and adopted orphans. Public authorities and institutions have made every effort to alleviate the plight of orphans. This is confirmed by legislative documents.

Key words: war, children, childhood, occupation, patriotism, evacuation, orphanage, offenses, crime, child receiver.

References

- 1 Artamonov P. Zadachi bor'by s detskoj besprizornost'ju i detdom // Narodnoe prosveshhenie. 1929. № 1. – S. 78-89.
- 2 Vasil'ev V. Detskie doma. // Sovremennaja praktika social'nogo vospitaniya. – M.: Gosizdat, 1924. – S. 97-150.
- 3 Zalkind A. B. O tak nazyvaemykh trudnykh detjah // Materialy ko vtoromu Vserossijskomu s#ezdu social'no-pravovoj ohrany detej i podrostkov i detskih domov. 26 nojabrja 1924 g. – M., 1924. – S. 29 - 37.
- 4 Molozhavyj S.S. Besprizornyj kak ob#ekt izuchenija // Narodnoe prosveshhenie. 1925. - № 1. – S. 59-71.
- 5 Livshic E. Social'nye korni besprizornosti. – M.: Rabotnik prosveshhenija, 1925. – 206 s.
- 6 Iordanskij N.N. Osnovy i praktika social'nogo vospitaniya. – M., 1923. – 96 s.
- 7 Ljublinskij P. I. Bor'ba s prestupnost'ju v detskom i junosheskom vozraste (social'no-pravovye ocherki). – M.: Jurid. izd., 1929. – 300 s.
- 8 Vasilevskij L.M. Golgofa rebenka: Besprizornost' i deti ulicy. – M.-L. 1924. – 79 s.
- 9 Kalinina A.D. Desjat' let raboty po bor'be s detskoj besprizornost'ju. – M., 1928. – 109 s.
- 10 Maro (Levitina) M.I. Rabota s besprizornymi: praktika novoj raboty v SSSR. – Har'kov, 1921. – 206 s.
- 11 Slavko A.A. Detskaja besprizornost' v Rossii v pervoe desjatiletie sovetskoj vlasti. –M.: INION RAN, 2005. – 172 s.
- 12 Bazarov F.E. Bor'ba s detskoj besprizornost'ju i beznadzornost'ju v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: Po materialam Omskoj oblasti // V groznye gody. – Omsk, 1973. – S. 91 - 98.
- 13 Boldyrev V.I. Voennoe vospitanie i shkola. Chemu učit opyt vojny // Sovetskaja pedagogika. 1943. - № 2 - 3.
- 14 Verzilin N. M. Vospitanie v detskih domah vo vremja vojny // Sovetskaja pedagogika. 1943. - № 11 - 12.
- 15 Zadneprovskaja JI. Ja. Zabota partii i pravitel'stva o detjah v gody Velikoj Otechestvennoj vojny //Vmeste s armiej i narodom. – Volgograd, 1970. – S. 30-35.
- 16 Epifanov A.E., Bez sem'i: Siroty poslevoennoj pory // Rodina. 2001. - №9. – S. 82-87.
- 17 Isaev M.K. Ukaz 31 maja 1941 goda ob ugolovnoj otvetstvennosti nesovershennoletnih // Socialisticheskaja zakonnost'. – M., 1941. - № 1 - 2. – S. 4-7.
- 18 Krivonosov A.N. Istoricheskij opyt bor'by s besprizornost'ju // Gosudarstvo i pravo. 2003. № 7. – S. 32 - 98.
- 19 Krivenko T.D. Special'nye vospitatel'nye uchrezhdenija i ih rol' v perevospitanii nesovershennoletnih pravonarushitelej. – M., 1970. – 114 s.
- 20 Naumova A.G. Zabota o detjah v gody Velikoj Otechestvennoj vojny: Po materialam Permskoj oblastnoj partijnoj organizacii // Uchenye zapiski Permskogo pedagogicheskogo instituta. – Perm', 1961. - Vyp. 28. – S. 10-15.

- 21 Semenova V.V. Nekotorye voprosy npravstvennogo vospitaniya detej v dni Velikoj Otechestvennoj vojny // Doshkol'noe vospitanie, 1944. № 4. – S. 21-25.
- 22 Kufayev V.I. Zabota o detjah v dni Velikoj Otechestvennoj vojny // Sovetskaja pedagogika. 1942. № 8 - 9. – S.9-14.
- 23 Tadevosjan B.C. Pravovaja ohrana detej v uslovijah Otechestvennoj vojny // Socialisticheskaja zakonnost'. 1944. № 1. – S. 24-30
- 24 Sinicyn A.M. Zabota o beznadzornyh i besprizornyh detjah v SSSR v gody Velikoj Otechestvennoj vojny // Voprosy istorii, №6, 1969. – M. – S. 20-29.
- 25 Ermakov E.G. Organizacionno-pravovye osnovy dejatel'nosti organov vnutrennih del po bor'be s detskoj besprizornost'ju i beznadzornost'ju v gody Velikoj Otechestvennoj vojny i poslevoennyj period (1941-1950 gg.): dis. . kand. jurid. nauk. M., 2002.
- 26 Kozybaev M.K. Kazahstan - arsenal fronta. – Alma-Ata, 1970. – 473 s.
- 27 Gil'manov Z. Tatarskaja ASSR v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 gg. – Kazan', 1977. – 296 s.
- 28 Bazarova R.A. Sovetskij Turkmenistan – frontu, 1941-1945. – Ashhabad: Ylym, 1978. – 282 s.
- 29 Korimbaev S.K. Sovetskij Kirgizstan v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 gg. – Frunze: Ilim, 1980. – 301 s.
- 30 Gosudarstvennyj arhiv Aktjubinskoj oblasti, f.13, op.12, d. 32.
- 31 Sbornik zakonodatel'nyh i normativnyh aktov o repressijah i rehabilitacii zhertv politicheskikh repressij. – M., 1993. – 222 s.
- 32 Kuz'min O.V., Podeluev E.L. K voprosu o prestupnosti uchashhihsja srednih special'nyh uchebnyh zavedenij RSFSR v 1941-1945 gg. // Social'no-politicheskie problemy Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg. – Kostroma, 1992. – S.133-134.
- 33 www.libussr.ru Bibliotekanormativno-pravovyh aktov SSSR// Postanovlenie SNK SSSR «Ob ustrojstve detej, ostavshihhsja bez roditel'ej» ot 23 janvarja 1942 g.
- 34 Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (dalee GA RF), f.5446, op. 1, d. 215.
- 35 GA RF, f. 5451, op. 28, d. 28.
- 36 GA RF, 5446, op. 9, d. 9.
- 37 GA RF, f. 5446, op. 46, d. 3826.
- 38 Chernenko M. Svoi i chuzhie. – M., 2001. – 237 s.
- 39 Istorija Velikoj Otechestvennoj vojny Sovetskogo Sojuza. 1941-1945. T.3. – M., 1961-1965. – 647 s.

Information about author:

Kylash Dzhumagaliyeva, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Kazakhstan history Department, c. h. s., Acting associate Professor professor of the Russian Academy of Natural Sciences, Nur-Sultan s., Kazakhstan, E-mail: d_kylash@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.04

FTAMP 15.31.31

ӨОЖ 811.512

А.Т.Садықова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a.tazhigaliyeva@mail.ru

ЖАНРЛЫҚ ДӘСТҮР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІК

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы өзекті мәселенің бірі болып келе жатқан жанр мәселесі қозғалады. Әдеби байланыс пен көркемдік ізденіс туралы айтылғанда жалпы ұлттық әдебиетімізге келген әдеби процесс толық қаралады. Әдеби процесте әрбір жанрдың қалыптасу, даму жолдарына қысқаша тоқтала келе, төл әдебиетімізге жаңа жанрлардың келуі, ондағы ұлттық ерекшелік мәселелері де сөз болады.

Жанр үнемі даму үстінде болады. Мақалада белгілі әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, жанрлық дәстүр мәселесіне тереңірек тоқталамыз. Әдеби байланыстың әдеби жанрлардың дамуындағы орны айтыла келе оның алғашқы түрі – еліктеуге де өз пікірімізді білдіреміз. Әлем әдебиетінде қалыптасқан типологиялық дәстүр жолымен келген сонеттер табиғатына талдау берілді. Сонет – қазақ әдебиетіне XX ғасырдың аяғында келген жаңа жанр. Ол негізінен әдеби аударма арқылы келген.

Ұлттық әдебиеттің даму процесінде әдеби байланыстың алар орны ерекше. Әсіресе көркем аударманың ролі үлкен. Бірақ олардың қай-қайсысында да ұлттық ерекшелік сақталады. Әлемдік әдебиет деңгейіне көтерілген үздік көркем туындылардың әдебиеттану ғылымдағы орны бөлек. Рухани салада көптеген классикалық мәдениет үлгілері жасалды. Ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, өнеріміздің озық үлгілерін зерттеп, жариялауға үлкен мүмкіндіктер жасалды. Жанр – тарихи категория, сондықтан әдеби процесте атқарар жұмысы да мол. Мақалада ақындар Х.Ерғалиев, К.Салықов, Е.Әукебаев сонеттерінің ерекшеліктеріне талдау берілген.

Негізгі сөздер: рухани байланыс, сонет жанры, әдеби дәстүр, ұлттық әдебиет, жанр табиғаты, классикалық.

Негізгі бөлім

Елбасы Н.Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақаласындағы «Таяу жылдардағы міндеттер» деп аталатын екінші бөлімінде ұлттық жаңғыру жолында жүзегі асуға тиіс бірнеше міндеттер алға қойылған еді. Оның алғашқысы – «Жаңа гуманитарлық білім». Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық атауымен берілген жаңа жобаны жүзеге асыру міндетті». Рухани салада көптеген классикалық мәдениет үлгілері жасалды. Енді осыларды әлем халқына таныту, әдеби-мәдени жауһарларымызды өзге елдерге паш ету мақсаты қойылды. Ұлттық әдебиетіміз бен мәдениетіміздің, өнеріміздің озық үлгілерін зерттеп, жариялауға үлкен мүмкіндіктер туды.

Белгілі жазушы Н.Оразалин «Егемен Қазақстан» газетінің 2017 жылдың 26 сәуіріндегі санында жарияланған «Елдіктің ерен сөзі» мақаласында бұл мәселеге байланысты өзінің келелі пікірін жазған болатын. Жалпы әдебиеттану ғылымында жанр маңызды мәселелердің бірінен танылады. Жанрды жіктеп, тарату жөніндегі ғылыми тұжырымдар, пікірлер әр қилы. Дегенмен зерттелген мәселелерді жүйелеп қарасақ, негізінен, ғалымдар пікірінің үш ғылыми бағытта топтасқанын байқаймыз. Бұл ретте Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов, Т.Поспелов, Л.Тимофеев пікірлері екінші бағыттағы ғалымдар Г.Абрамович, Е. Ысмайлов, Л.Шепелева пікірлерінен алшақ кетпейді. Зерттеу еңбектерінде жанрлық түр мен жанр мәселесін қатысты пікірлер өте көп.

Бұл салада қазіргі кезеңде еңбек етіп жүрген ғалымдар көркем шығармалар түрлерін жанр деп қарастырады. Шын мәнінде жанр – тарихи категория. Сондықтан әр жанрдың даму сипаты белгілі бір кезеңге байланысты. Өйткені әдеби процесте жанрдың дамуына әсерін тигізетін тарихи-әлеуметтік, көркемдік-эстетикалық факторлар болатыны белгілі. Академик Зәки Ахметов «Әдебиеттану: терминдер сөздігі» атты еңбегінде көркем әдебиеттің көп салалы өнер туындысы екендігін айта келе, оның құрылысы, көркемдік сипатына талдау жасайды. Жанр ұғымының қалыптасу тәсіліне тоқтай келе, оның негізгі үш түріне анықтама береді. Олар эпостық, лирикалық, драмалық жанр түрлері [1,145-146].

Жанр мәселесін зерттеуші ғалым Б.Әбілқасымов әр жанрдың қалыптасу тарихына тоқтала келе, қай жанр болмасын оны тудыратын белгілі бір тарихи шарттары болатынын айтады. Одан әрі: «Толғау жанры қазақ қоғамының мемлекет болып қалыптасқан кезеңде, дәлірек айтқанда, хандық дәуірде ғана жан-жақты дами алды. Олай болуының себебі жыраулар институтының функцияларына байланысты еді», - деп тұжырым жасайды [2,4].

Ауыз әдебиетінің түрлері барлық ұлт әдебиетінде бар. Олардың арасындағы сабақтастық байланыс арқылы қазақ әдебиетіне жаңа түрлерінің енуіне ықпал етті. Бірақ

ұлттық түр, дәстүр сақталып, қоғам дамуына, жаңа талап-сұраныстарға байланысты форма, мазмұн жағынан толығып, өзгеріп отырады. Тарихи роман, мемуарлық роман, роман-эссе түрлері, сонеттер топтамалары тың қарқынмен дамыды. Ірі-ірі жанрлар туып, әдебиетіміз әлемдік деңгейге танымал болды.

Қазақ әдебиетінде сонет жанрының қалыптасуын жалпы қазақ поэзиясындағы жанрлар дамуының контекстінде қарастырамыз. Даму, өсу, өзгеру әрбір жанрға тән заңдылық. Ол туралы академик-жазушы З.Қабдолов жанр мәселесіне «Әдебиет теориясының негіздері атты еңбегінде талдау береді. Тарихи кезеңнің қай-қайсысында болмасын олар түп нұсқасын сақтай отырып, оған өз ерекшеліктерін енгізеді, өйткені «ол тірі процесс» (автор сөзі) өседі, өзгереді, жоғалады, жаңадан пайда болады. Бұл да әр әдебиеттің тарихи тағдырлары мен ерекшеліктеріне ұштасып жатады», - дейді [3,311].

Қазақ әдебиетінде сонет жанрының қалыптасуының өзіндік көркемдік заңдылықтары бар. Әрбір ұлттық әдебиетте белгілі бір жанрдың қалыптасуына өз шығармаларымен еңбек етіп, тарихи мазмұны жағынан ерекше есте сақтар туындылар қалдырған суреткерлер баршылық. Әрбір жанрдың ұлттық әдебиетке келу жолында ортақ заңдылықтар болуымен қатар, өзгешеліктер де, ұлттық ерекшеліктер де болады.

Қазақ әдебиетіне сонет жанрының келуі өткен XX ғасырдың 60-жылдарынан кейін ғана бастау алған. Алғаш бірде-екілі осы жанрда жазғандар болса, кейін аударма арқылы келген бұл жанр төл сонеттерімізбен толығып түсті.

Қазақ ақындары Хамит Ерғалиев пен Ғафу Қайырбеков ағылшын ақыны У.Шекспир мен поляк ақыны А.Мицкеевич сонеттерін аударып қана қоймай, Европада қалыптасқан екі ірі сонет мектебін ұлттық әдебиетімізге енгізді. «Сегіз аяқ» дәстүрімен жыр үлгісінде берілген ерекше тәжірибемен жазылған сонеті өлең өрнегіне өзгеше түр әкелді. Екі тармақты сегіз шумақтан тұратын 47-сонеті парсы-тәжік классикалық поэзиясында қалыптасқан ғазал үлгісінде жазылған. Бұрын болмаған жаңа түр деп танымыз. Х.Ерғалиев барлық сонеттерінде формалық және құрылымдық жағынан «ағылшын сонеті» мектебінің дәстүрін жалғастыра отырып жеткізеді. Жалпы мазмұн-мағынасы, композициялық-құрылымдық жүйесі, стильдік даралығы айқын көрініп тұрады.

Жанрлық формасы айқын, ғасырлар тезінен талмай өтіп бүгінгі күнге саф алтындай таза жетіп отырған бұл жанр көркем сөз өнеріндегі өзінің қуатын, даралық өзгешелігін танытты.

Әдеби байланыстың негізінде ұлттық әдебиетке жаңа жанр келсе, солар арқылы төл сонеттер пайда болды. Бұл – заңды көркемдік құбылыс. Ақын Кәкімбек Салықов сонеттері мазмұн тереңдігімен, даралық стилімен өзгешеленді.

Өйткені ақын қаламынан сонеттің жаңа үлгілері туды. Ақынның осы жанрдағы шығармалары, соның ішінде «Сонеттен тізген гүлтәждері» ұлттық әдебиетімізге, поэзиямызға тыңнан жаңа түр енгізді. Портрет жасау, ғұмырнамалық-философиялық мазмұн беруі де Кәкімбек Салықов ақынның тума талантын, биік талғамын танытқан құбылыс. Бұл ретте аударма мәселесінің де орны ерекше. «Онда нәзік психология түгел сақталуы тиіс,» - дейді ғалым Ө.Күмісбаев [4,38].

Шындығында қазақ әдебиетінде сонет шоғырының дүниеге келуі – қазақ поэзиясының ұлттық негізінің, дәстүр қуатының, көркемдік бояуының, тілдік байлығының молдығын байқататын поэтикалық құбылыс екенін дәлелдейді.

Қазақ әдебиетінде сонет жанрының қалыптасуына ақындар Хамит Ерғалиев, Ғафу Қайырбеков, Есет Әукебаев, Кәкімбек Салықов, Иранбек Оразбаевтар белсене ат салысты. Осындай ақиық ақындар арасында аз зерттеліп жүрген ақын Есет Әукебаев

шығармаларының құндылығы туралы әр жылдары С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, З.Қабдолов, Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев сынды белгілі қалам иелері мен зерттеушілері пікір білдірген еді. Тек лирика жанрында емес, кең тынысты поэмалар жазғаны да белгілі. Есет Әукебаев шығармаларының ерекше саласы да сонеттері. Тақырыптық, құрылымдық, формалық, мазмұндық әрі тілдік жағынан да өзгеше туындылар.

Кейбіреулері көп көріністі суреттермен беріледі, адамның өзі жүріп өткен өмірінің түйіні сияқты әсер қалдырады. Әдеби сюжетті үлкен жанрлардың микро-әдеби түрі іспеттес, әдеби шығармаға тән типтік ерекшеліктер сақталған. Үлкенге, кішіге, замандасқа өзінің өмірден түйген көзқарас танымын айтады. Портреттік сонет негізін тұңғыш енгізген ақын Есет Әукебаев өзгеше мәнермен «сицилия мектебі» дәстүрінде, яғни жеті ғасырлық дәстүрі бар канондық формада сонеттер жазған. Канондық дәстүрді сақтағанмен өзіндік көркемдік ізденіс жасап, ұлттық дәстүрмен үйлестірген.

Ақын Иранбек Оразбаев сонеттерінде жалпы қазақ поэзиясына тән екпін, интонация үндесіп келеді де, ұшқыр поэтикалық көңіл-күй әкеледі. «Бар әлемді поэзия тербетсе» деген жолдары арқылы жалпы тазалық әлеміне, адамзат қоғамына ақындық көзқараспен қарап, өз қиял әлеміндегі бақыт орнар дүниені елестетеді. Қазақ әдебиетіне келгеніне көп болмаса да бұл жанр әлемдік әдебиетте қалыптасқан жанрлық дәстүрлердің барлық ерекшелігі арқылы ұлттық әдебиетте көрініс таба білді.

Сонет – қазіргі кезең поэзиясында кең тараған жанр, бірақ соған қарамастан лириканың ең қиын жанры болып қала береді. Бұл жанрға қалам тартқан суреткер өзіне дейінгі ұлттық әдебиетте қалыптасқан көркемдік дәстүрмен өз шығармашылығында белгілі бір шеңберде ғана жанасады [5,122].

Академик Заки Ахметов бұл мәселе тұрғысында «Өлең сөздің теориясы» атты еңбегінде сөз өнерінің суреттелігіне ғылыми баға бере келе, ақынның өзін тебіrentкен жайлар ой-сезімдеріне, қоғам өміріндегі өзгерістерге байланысты болады да, шығармаларында айқын көрініс табатындағын айтады [6,111].

Олай болса, ұлттық әдебиетіміз төрінен орын алған бұл жанр қазақ поэзиясына келуі де кездейсоқ құбылыс емес, көркемдік құбылыс деп танымыз. Әрі бұл құбылыс ұлттық әдебиетімізде поэтикалық жанр дәстүрінің қуатты дәстүрлік болмысын байқатады. Сөз өнерінің ішіндегі құдыреттісі де поэзия.

Бұл жөнінде тағы да академик Заки Ахметовтың мына бір пікіріне жүгінуді жөн көрдік. Поэзияның сөз өнерінің ішіндегі ең көркем құбылыс екенін, адамзаттың ой-санасының, өмірді танып-білудің күшті құралы екендігін айтады [7,77]. Әдебиетке келген әрбір жанрдың ерекшелігі де сонда болса керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ахметов З. Жанр Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Алматы: Ана тілі, 1998ж. 145-146 бет.
- 2 Әбілқасымов Ғ. Телқоңыр. Алматы, Ата-мұра – Қазақстан, 1993ж. 4 бет.
- 3 Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. Алматы: Мектеп, 1970ж. 311 бет.
- 4 Күмісбаев Ө. Аударма. Терминдер сөздігі. Алматы, 1998ж. 38 бет.
- 5 Садықова А. Қазақ поэзиясындағы сонеттер. Монография. Атырау, 2001ж.122 бет.
- 6 Ахметов З.Өлең сөздің теориясы. Алматы: Мектеп, 1973ж. 111 бет.
- 7 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы: Ана тілі, 1995ж. 77 бет.

ЖАНРОВЫЕ ТРАДИЦИИ И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Статья посвящена одной из самой актуальной в казахской литературе теме – жанр. Когда речь идет о литературных связях и творческих занятиях, подробно рассматривается литературный процесс, пришедший

в нашу национальную литературу. Если сделать краткий обзор на становлении и развитии каждого жанра в литературе, то параллельно будут затронуты развитие новых жанров в казахской литературе и их национальные особенности. Жанр постоянно развивается. В статье, опираясь на мнения известных литературоведов, мы остановимся на теме жанровой традиции. Говоря о роли литературного общения в развитии литературных жанров, мы также высказываем свое мнение о первой форме - имитации. Анализ природы сонетов, пришедших методом типологии в мировую литературу. Сонет - новый жанр, появившийся в казахской литературе в конце XX века. Это произошло в основном за счет художественного перевода.

Литературные связи занимают особое место в развитии национальной литературы. Особенно важна роль художественного перевода, но в каждом из них есть национальные отличия. Лучшие произведения искусства, поднявшиеся до уровня мировой литературы, занимают особое место в литературоведении. В духовной сфере создано много образцов классической культуры. Есть прекрасные возможности для исследования и публикации лучших образцов нашей национальной литературы, культуры и искусства. Жанр - категория историческая, поэтому в литературном процессе предстоит большая работа. В статье рассматриваются особенности сонетов поэтов Х. Ергалиева, К. Салыкова, Е. Аукебаева.

Ключевые слова: духовная связь, жанр сонетов, литературная традиция, национальная литература, природа жанра, классический.

GENRE TRADITIONS AND NATIONAL CHARACTERISTICS

The article is devoted to one of the most relevant topic in Kazakh literature - genre. When it comes to literary ties and creative pursuits, the literary process that has come into our national literature is examined in detail. If you make a brief overview on the formation and development of each genre in literature, then in parallel the development of new genres in Kazakh literature and their national characteristics will be touched upon. The genre is constantly evolving. In the article, relying on the opinions of famous literary critics, we will focus on the topic of genre tradition. Speaking about the role of literary communication in the development of literary genres, we also express our opinion about the first form - imitation. Analysis of the nature of the sonnets that came to the world literature by the method of typology. Sonnet is a new genre that appeared in Kazakh literature at the end of the 20th century. This was mainly due to literary translation.

Literary ties occupy a special place in the development of national literature. The role of literary translation is especially important, but each of them has national differences. The best works of art, which have risen to the level of world literature, occupy a special place in literary criticism. In the spiritual realm, many examples of classical culture have been created. There are great opportunities for research and publication of the best examples of our national literature, culture and art. Genre is a historical category. Therefore, a lot of work lies ahead in the literary process. The article analyzes the features of the sonnets of the poets Kh. Ergaliev, K. Salykov, E. Aukebaev.

Key words: spiritual connection, genre of sonnets, literary tradition, national literature, genre of nature, classics.

Information about author:

Aisulu Sadykova, Candidate of Philological Sciences, Associative Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan, +77016863518. E-mail: a.tazhigalievna@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.05

МРПТИ 81.09.81

УДК 327(075.8)

K.Zhumabaeva¹, M.Sapanova²¹Al-Farabi Kazakh National University²Expert, the branch of "Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan" in Almaty
Almaty, Kazakhstan**SOME ISSUES PERIODIZATION OF CHINA'S FOREIGN POLICY**

The article deals with some issues of periodization of China's foreign policy, political traditions and modern foreign policy concepts of China in the relations of Central Asian countries.

The authors define the foreign policy priorities of the People's Republic of China from ancient times to the present. Traditionally, China deals with conflicts through informal mechanisms of reconciliation and consent, as close as possible to the form of discussion. The fundamental principles of Confucianism, projected on the system of relations between China and the outside world, "vertical connections" in international relations, which characterized from the highest to the lowest.

Under Mao Zedong, the Chinese leadership developed a foreign policy of independence and self-reliance, aimed at combating foreign interference and hegemony.

Today, China is becoming the center of a dynamically developing region of the Asia-Pacific region. In addition, China has a reliable geopolitical base to play the role of a natural center of attraction for the surrounding countries and peoples, which in addition to the countries of East Asia include South Asian and Central Asian countries.

In the new world order, an ethnic community cemented the formation of "Greater China" is understood as economic unity.

Key word: China, Central Asia, foreign policy, political traditions, concept, geopolitics.

In China formed, the foundations of statehood and a certain political tradition have been for a long time. The great Chinese historian SIMA Qian (145-86 BC) in his "History" described its most important categories are. Analyzing the forms of government of the ruling houses that ruled in ancient China in his "History", he speaks of three principles - Zheng, Jing and Wen. as about the established political tradition, according to which "in the Kingdom of Xia, the rule was based on Zheng, inherent in human nature, straightforwardness; in the Kingdom of Yin - on Jing, on the instinct of reverence inherent in man; in the Kingdom of Zhou – on Wen, on culture, ..." [1].

From ancient times to the present, informal mechanisms of reconciliation and consent handled through conflicts, as close as possible to the form of discussion well known in China. Primarily through ritual relationships governed society, so minimal government intervention was required. The communal harmony that determines order at the immediate level, which also determines and expresses the consensus of the government and the people, society and the state [2].

The fundamental principles of Confucianism, projected on the system of relations between China and the outside world, gave rise to Sino centrism, in international relations – from the highest to the lowest characterized "vertical connections". In their creation, Confucian concept of paternalism played the main role, the hierarchy of relations in the family, in the community and in relations between States. This Imperial ideology gradually created a special world order in

which China and its neighbors coexisted. However, China has never been as powerful as neighboring Mongolia during the time of Genghis Khan. And could not assert power over its neighbors through military aggression being the center of the world order, China ("Middle state») he asserted his power over his neighbors more in the sphere of economy and culture than through military aggression, believing that "influence is more important than power". It should be remembered that China for a long period of history did not feel the need for economic domination over its neighbors (self-sufficiency), rather, neighboring States felt the need for economic ties with China. As you know, Chinese who invented many "engines of progress" like gunpowder, paper, porcelain, silk, and even bureaucracy! It is also important that China, along with India and Iran, is the bearer of a specific cultural and historical idea that goes back centuries [3].

Practically Imperial ideology and the "Greater China" system based on it lasted until the middle of the XIX century, when European invasions destroyed the traditional system of relations with neighbors. Mao Zedong and his associates, who headed China in 1949, tried to present themselves as heirs of an ancient tradition, to identify themselves with the Chinese people and their civilization. This principle and this ideology continued to be decisive in the foreign policy of the PRC. In its relations with neighboring States, China has proved to be the successor of the traditional Imperial course.

On October 1, 1949, in Beijing officially proclaimed the establishment of the People's Republic of China (PRC). This event was preceded by the second Plenum of the CPC Central Committee (March 1949) and the publication of Mao Zedong's program work "On the democratic dictatorship of the people". In his speech at the Plenum, Mao Zedong formulated his own vision of China's development after the end of the civil war. In his opinion, the immediate transition to socialism in China was a matter of the distant future, and the priority was the "new democracy" as a kind of stage on this path. The main task of the party was to transform China into a strong industrial power, with a decisive role for the working class in society. The party leader indicated that the new China would achieve its goals by relying on the socialist camp, primarily the USSR [4].

In foreign policy, Mao Zedong made a huge contribution to the formation of its foundations and the promotion of attitudes on specific issues. Together with Zhou Enlai and other leaders, he developed a foreign policy of independence and self-reliance aimed at combating foreign interference and hegemony. He advocated the principle of combining patriotism with internationalism, for supporting the movement for national independence and liberation, for peace and for other forms of just struggle against imperialism, as well as old and new colonialism, sought to strengthen friendly contacts and cooperation with the peoples of other countries, and the progress of humanity.

However, since 1958, the nature of China's foreign policy has gradually begun to change. Gradually went on the decline of the Soviet-Chinese relations. From the late 1950s, Mao Zedong led the CCP's determined struggle against the leaders of the CPSU, who, in his opinion, stood on the position of great-power chauvinism and tried to interfere in China's internal Affairs and control its actions. He stressed that in the international arena, China must fight against any manifestations of great-power chauvinism and all forms of hegemonies'.

Thus, both sides began a competition as to which of them is the "true Marxist". In the 1970s, he put forward the strategic idea of "three worlds" and opened up new horizons for China's foreign policy because of the normalization of its relations with the United States and Japan, thereby creating a favorable international environment for China's modernization. This

made it possible for the Chinese government to normalize diplomatic relations with a number of countries that existed before the "cultural revolution" in 1969-1972, as well as to establish such relations with some others. States (at the end of 1972, the PRC maintained diplomatic relations with 81 States) [5].

After the death of Mao Zedong in 1976, a new era in the history of China began. The "architect of Chinese reforms" Deng Xiaoping actually began to play a major role in the leadership of the country. On his initiative, negotiations on the settlement of relations with the USSR began. Since the mid-1980s, the Chinese leadership has been developing the concept of a multipolar world in which the PRC should take its rightful place as one of the "centers of power" not only in Asia, but also in the world as a whole.

In 1989, President of the People's Republic of China elected Jiang Zemin. Deng Xiaoping saw him as his real successor and gradually handed over all the levers of control of the party and the state to him. The official propaganda of China clearly emphasizes the outstanding role of Mao Zedong as the founder of the PRC, Deng Xiaoping as the main ideologist of economic reforms, and Chinese society during the construction of socialism with "Chinese characteristics" accumulated Jiang Zemin as a faithful successor of all the best. Thus, the so-called "third generation" leadership tandem of Jiang Zemin-Zhu Ron qi came to power.

The thirteen years during which he led the party and the state will undoubtedly remain in the history of the PRC as "a period of tremendous growth in the country's total power, which gave the people the greatest benefits. A period of long-term social stability and cohesion, those years when the state's Affairs were good and the people lived in peace and harmony." The collapse of the USSR and the confusion in the post-Soviet space, removing the threat from the North, allowed China to strengthen its position in the Central Asian region.

Today, China can and is becoming the center of such a dynamically developing region as the Asia-Pacific region. In addition, China has a strong geopolitical base (a vast territory with rich resources and a large population) to play the role of a natural center of attraction for the surrounding countries and peoples, which in addition to the countries of East Asia includes South Asian countries and the newly emerged countries of Central Asia.

In the new world order, as economic unity, cemented by an ethnic community understood the formation of "Greater China". China wants to determine and establish its place on the world stage, ensure the country's security as much as possible, and create favorable conditions for its development, primarily by gaining informal leadership in the Asia-Pacific region. The power of this sphere of influence of Chinese economic interests, as stated in a World Bank report from 1993, in the near future may surpass the economic power of Japan and compare with the American one. Under these conditions, primarily as regionalism and paternalism formulated the traditional principles of China's foreign policy. According to Chinese analysts, regionalism involves reducing "external interference and influence at the regional level", will stimulate the development of multipolarity, and will help meet the challenges of globalization.

In 2000, the well-known Chinese political weekly Liao wan wrote about why Chinese foreign policy should focus on border and neighboring States.

First, on the border areas mainly focused with the article points out that China's interests are. In the economic sphere, China's foreign trade, 56% of export-import activity, is concentrated in neighboring countries, including 53.6% in Southeast Asia [6]. In the military field, the security issues of neighboring regions (currently, the risk of unleashing conflicts in Asia is quite high) are also directly related to the security of the PRC. Further, Chinese analysts note that, with the exception of Japan, all other countries in this region belong to developing countries

(including Russia), so they have a lot in common on the issue of creating a new economic order. Apart from Russia and the Philippines, the cultural tradition of neighboring countries mainly goes back to Buddhism, Confucianism and Islam. They all belong to a non-Western culture. Therefore, the position of these countries and China in such important issues for Western political culture as human rights, state sovereignty, non-interference in the internal Affairs of another state, etc. it has a lot in common.

Chinese researchers put forward the thesis that China's power can help protect Border States. This idea clearly traces the Confucian vertical model of building China's relations with other States, when the ruler must protect his subordinates. In October 2002, a generational change took place again, and the "fourth generation" leadership, led by Hu Jintao and Premier Wen Xiaobo, came to power. The new leadership in domestic politics proclaimed a strategy of "great development of the West". The question of the significance of the Western regions in the history of China raised repeatedly. In addition, this is quite understandable. First, we are talking about regions inhabited mainly by non-Han people. Second, most of them are border areas. Third, each and all of them together are rich in natural resources. Which are so important for the Chinese economy. Finally, according to the list of districts included in the latest concept of the "great development of the West", their area is 6.79 million square meters km, or 70.7% of the territory of China, and the population living within them today is about 500 million people [7]. All this is a set of factors that creates conditions for ensuring national security, and for obvious reasons, the Chinese leadership could not ignore it.

However, until recently, the problem of the "Western territories" solved specifically – mainly by sending Han personnel to them, as well as deploying PLA units and paramilitary formations in them, a vivid example of which is the Xinjiang industrial and construction corps. Of course, in parallel with the entire country, socio-economic transformations took place here, but, as a rule, the "Western territories" lagged significantly both in the pace of their implementation and in the quality of the transformations themselves. The gap in the socio-economic and cultural development of the "Western territories" and the coastal regions has become particularly obvious in recent years.

The newly adopted concept of the "great development of the West" is unique in its own way. Nevertheless, its uniqueness is not only in the fact that, in contrast to the concepts of "Western development" of previous years, the emphasis is mainly on the economy and social sphere. Its uniqueness lies in the scale of the proposed changes. For the first time, the task is not only to "pull up" the "Western territories" to the average level of development of the country, but also to create such conditions in them. Which would allow them to develop in the future not only without the large-scale support of the center, but also to turn into "support bases" focused on the production of a particular type of product that is significant throughout the country.

It is obvious that the "great development of the West" of China will also have an impact on neighboring States. Moreover, the main question for us is impact will express in and the degree of impact on the security of the Central Asian region in General and the Republic of Kazakhstan in particular.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КНР

В статье рассматриваются некоторые вопросы периодизации внешней политики КНР, политические традиции и современные внешнеполитические концепции Китая в отношении стран Центральной Азии.

Авторами определены внешнеполитические приоритеты Китайской Народной Республики с древности до настоящего времени. Традиционно Китай с конфликтами справляется при помощи

неформальных механизмов примирения и согласия, по возможности приближенных к форме дискуссии. основополагающие принципы конфуцианства, спроецированные на систему взаимоотношений Китая с внешним миром, породили китаецентризм, для которого характерны «вертикальные связи» в международных отношениях – от высшего к низшему. В формирование основ и выдвижение установок по конкретным вопросам внешней политики китайское руководство при Мао Цзэдуне разрабатывало внешнюю политику независимости и опоры на собственные силы, направленную на борьбу с иностранным вмешательством и гегемонизмом.

Сегодня КНР становится центром динамично развивающегося региона АТР. Кроме того, Китай имеет надёжную геополитическую основу, чтобы играть роль естественного центра притяжения для окружающих стран и народов, куда кроме стран Восточной Азии входят южноазиатские и страны Центральной Азии.

А также в условиях нового миропорядка под становлением «Большого Китая» понимается экономическое единство, скрепленное этнической общностью.

Ключевые слова: Кита, Центральная Азия, внешняя политика, политические традиции, концепция, геополитика.

ҚХР СЫРТҚЫ САЯСАТЫН КЕЗЕНДЕРГЕ БӨЛҮДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада ҚХР сыртқы саясатының кезеңдерінің кейбір мәселелері, Қытайдың Орталық Азия елдері қатынастарындағы саяси дәстүрлері мен қазіргі заманғы сыртқы саяси тұжырымдамалары қарастырылады.

Авторлар Қытай Халық Республикасының ежелгі дәуірден қазіргі уақытқа дейінгі саяси басымдықтарын анықтай отырып, қытайлық сыртқы саясаттың дәстүрлі әдістеріне, оның ішінде жанжалдарды бейресми келісім мен келісім тетіктерінің көмегімен шешу, келіссөздер формасын сараптайды.

Қытайдың сыртқы әлеммен қарым – қатынас жүйесіне бағытталған саясаты конфуцийизмнің негізгі принциптеріне негізделген. Ол өз кезегінде халықаралық қатынастардағы «вертикалды байланыстарды» сипатталатын Қытайлық центризмін саясатын тудырды.

Мао Цзедун тұсында сыртқы саясаттың басымдылықтары негізінен тәуелсіздік пен өз күштеріне сүйенуге және шетелдік араласуға жол бермеу мен гегемонизмге қарсы күреске бағытталған болатын.

Бүгінде ҚХР қарқынды дамып келе жатқан АТА аймағындағы жетекші мемлекет. Сонымен бірге ҚХР көрші мемлекеттер мен халықтар үшін тартымды геосаяси орталығының ролін атқаруда. Бұл саясаттың геосаяси негізіне Шығыс және Оңтүстік Азия, сол сияқты Орталық Азия елдері кіреді.

Сондай-ақ, жаңа әлемдік тәртіп жағдайында «үлкен Қытайдың» қалыптасуы этникалық қауымдастықпен бекітілген экономикалық бірлікті білдіреді.

Негізгі сөздер: Қытай, Орталық Азия, сыртқы саясат, саяси дәстүрлер, тұжырымдама, геосаясат.

References

- 1 China in world and regional politics: history and modernity – Moscow, 2000, p. 57
- 2 Khafizova K.Sh. Some issues of international relations in Central Asia in the middle of the XVIII century.// Society and state in China: Theses and reports of the third scientific conference, Moscow, 1972.
- 3 Khafizova K.Sh. Chinese Diplomacy in Central Asia (XIV-XIX).- Almaty: Sanat.-1996.
- 4 Konrad N. I. West and East – Moscow, 1972. p. 34
- 5 Konrad N. I. West and East – Moscow, 1972. p. 35
- 6 Chinese political weekly "Liaowan", no. of September 28, 2000
- 7 Chinese political weekly "Liaowan", no. of September 28, 2000

Information about authors:

Kamchat Zhumabaeva, Kazakh National University. Al-Farabi 200 K. Myrzaly street, Almaty, Kazakhstan. +7 (707)5587560. E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

Marzhan Sapanova, Academy of public administration under the President of the Republic of Kazakhstan” in Almaty, 200 K. Myrzalystreet, Almaty, Kazakhstan. +7(747) 2081639 E-mail: sapanovamarzhan2@gmail.com

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.06

МРНТИ 16.31.41

УДК81'25

Ж.Е.Кенжебаева¹

¹Атырауский университет им.Х.Досмухамедова
г.Атырау, Республика Казахстан
kenzhebayevazharkyn@gmail.com

СЕМАНТИЧЕСКОЕ КАЛЬКИРОВАНИЕ ПРИ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Статья посвящена анализу употребления лексемы *степь* в русских переводах казахской художественной прозы. Цель исследования состоит в обосновании того, что данная лексема в анализируемых текстах является семантической калькой казахской лексемы *дала*.

В лингвистической литературе имеются многочисленные труды по теории калькирования, в том числе такой его разновидности, как семантическое калькирование, а также по калькированию как одному из способов, широко применяемому в переводческой практике. Существуют отдельные исследования, посвященные исследованию взаимодействия языков в художественном тексте. Однако исследования статуса лексемы *степь* на материале русских переводов казахской художественной прозы отсутствуют.

В статье на основе применения метода компонентного (семемного и семного) анализа показано, что под влиянием казахского языка русская лексема *степь* в текстах русских переводов казахской художественной прозы приобретает несвойственные ей семемы, наличествующие у казахской лексемы *дала*, эквивалентом которой лексема *степь* выступает в русском переводе. Указаны дополнительные факторы, подтверждающие факт семантического калькирования при переводе. Приводятся примеры актуализации различных сем анализируемой лексемы. Полученные результаты вскрывают различия в употреблении лексемы *степь* в произведениях выдающихся представителей русской литературы (Пушкин, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Кольцов, Толстой, Чехов, Бунин, Шолохов) и в русских переводах казахской прозы, а также в оригинальных русскоязычных произведениях на казахскую тематику.

Ключевые слова: художественный перевод, взаимодействие казахского и русского языков, семантическая калька.

Введение

Проблема калькирования в настоящее время продолжает представлять существенный интерес для исследователей-лингвистов. Не последнюю роль в этом играет дискуссионность некоторых вопросов теории калькирования.

У исследователей нет единого мнения по поводу того, какова сущностная природа калек: для одних это разновидность заимствований, для других – нечто противоположное заимствованиям, для третьих – не что иное, как буквальный перевод.

Актуальность изучения явления калькирования обусловлена значительной активизацией калькирования в XXI веке [1, с. 10] и усилением роли калькирования в жизни современных языков [2, с. 129].

Полиязычие, характерное для современного общества, создает большие возможности для появления калек. «Калька всегда основывается на билингвизме», – отмечает С.А.Прямухина [3, с. 109].

Источником калек является речевая практика людей, владеющих, как минимум двумя языками. Одной из категорий такой группы билингвов являются переводчики, в том числе переводчики художественных произведений.

В настоящей статье мы рассматриваем явление семантического калькирования в

процессе перевода на русский язык произведений казахской художественной прозы.

Анализ

Процесс приобретения лексическими единицами одного языка дополнительного значения под влиянием другого языка (в результате языковых контактов) в лингвистической литературе обозначается разными терминами. Данное явление называют «семантическим калькированием», «семантическим заимствованием», «семантической инклинацией», «заимствованием-сдвигом», «семантической индукцией», а также «семантической имитацией», «семантической контаминацией» и др.

Семантическая калька использует для выражения присущего Я смысла материальные средства Я: новое значение входит составным звеном в смысловую парадигму уже имеющегося в Я.

Среди факторов, предопределяющих выбор в Я лексической единицы, включающей в свою семантическую структуру новое значение, называют семантическую общность, когда чужое слово и свое обладают объединяющими их одинаковыми прямыми номинативными значениями [4, с. 117], фонетическую или семантическую общность [5, с. 103].

Некоторые авторы характеризуют семантическое калькирование как воспроизводство семантики иностранного слова [6, с. 136], между тем как воспроизводится не вся семантика, а недостающие значения.

Выявить семантические кальки бывает сложно в силу того, что значение лексемы Я не является чем-то абсолютно чуждым семантике «усваивающей» его лексемы Я: калькируемое слово, более богатое значениями, «в буквальном смысле «подталкивает» семантически бедное слово к приобретению тех значений, которых у него еще нет, но которые потенциально возможны», и, «поскольку заимствуются лишь потенциально возможные значения, то подчас очень сложно определить, какое из переносных значений возникло в результате чужеродного влияния, а какое - в результате независимой семантической эволюции» [7, с. 91].

Основными признаками семантического калькирования являются: а) исторические события, с которыми связано возникновение новых понятий, выражаемых в заимствующем языке употреблением в новом значении существовавших ранее слов; б) хронологическое предшествование возникновения заимствуемого значения в словепрототипе воздействующего языка; в) семантическое изменение по чужому образцу слов, имеющих смысловое и фонетическое сходство с иноязычными прототипами, при наличии в воспринимающем языке других слов, переносное употребление которых могло бы послужить для выражения новых понятий; г) изменение семантической структуры слов языка-рецептора по иноязычному образцу без заимствования значений, новых для воспринимающего языка [8, с. 8-9].

Семантическое калькирование определяется также как заимствование широкой сочетаемости лексем [9]. При этом круг разнообразных сочетаний, в которые может вступать лексема языка-рецептора, значительно расширяется в результате приобретения ею отсутствующих прежде семем, имеющих у эквивалентной лексемы языка-реципиента.

Семантическое калькирование осуществляет заимствование переносного значения слова [10, с. 211]. Совпадение прямых значений кальки и иноязычного слова-прототипа служит основой для калькирования переносного значения.

Обсуждение результатов

Рассмотрим, как осуществляется этот процесс в русских лексемах под влиянием казахского языка на примере лексемы *степь*.

Разумеется, данная лексема нередко употребляется в переводах и в денотативном статусе, зафиксированном толковыми словарями русского языка. Однако читатель обычно легко понимает, о какой «степи» идет речь в каждом конкретном случае. Ср.:

Онысы, тегі даладан тауып алса керек, әлденеше жерден тығыршығы сөгілген, жағасынан жеңіне дейін тат шалған ескі.

Мағауин. Аласапыран, 84 -

И сдается, кольчугу эту он подобрал где-нибудь в *степи*: в нескольких местах она лопнула, вся покрыта ржавчиной - в общем, старье старьем.

Вешние снега, 111;

- (...) патшаның қай чиновнигі болса да, қазақ даласын жабайы, қараңғы, надандар даласы деп біледі.

Әуезов. Абай. 5, 356 -

- (...) Все эти чиновники считают казахскую *степь* дикой и темной (...)

Путь Абая. 2, 247.

Рассмотрим, как под влиянием казахского языка русская лексема *степь* приобретает новую семему, наличествующую в казахской лексеме *дала*.

Лексема *дала* имеет четыре семемы [11, с. 735]:

1. геогр. Пастбище; луг, сенокос; широкая, обширная, беспредельная, ровная окрестность.
2. Место вне жилых помещений (улица).
3. Сельская местность; (слегка) возвышенная местность с пастбищами, посевными угодьями.
4. Край, территория.

Толковые словари русского языка определяют значение лексемы *степь* следующим образом:

«Степь - безлесная и нередко безводная пустошь на огромном расстоянии, пустыня; безлесье, незаселенный, кочевой простор (киргизская степь); степь как трава, покос; пажить, пастбище, противопоставляется лугам» [12.2, с. 322];

«Степь. Безлесное и обычно безводное пространство с ровной поверхностью, покрытое травянистой растительностью. // Устар. Пустыня» [13. 14, с. 850-851];

«Степь – обширное, безлесное, ровное, покрытое травянистой растительностью пространство в полосе сухого климата. // Устар. Пустыня» [14. 4, с. 262].

Как видно, отмечаемая всеми словарями русского языка семема 'обширное безлесное и безводное, ровное пространство в зоне сухого климата, покрытое травянистой растительностью' лексемы *степь* совпадает с первой семемой лексемы *дала*.

Второй, третьей и четвертой семем лексемы *дала* у лексемы *степь* в русском языке нет.

Приведем примеры употребления в переводных текстах лексемы *степь* в том значении, в котором она обычно употребляется в русском языке:

Осы сәт шалқар даланы ақ мұнарға құндақтап, күн шығып келе жатқан.

Найманбаев. Таңертеңнен түске дейін, 532 -

Встало солнце, под его утренними нежаркими лучами *степь* порозовела.

Первенец, 266;

Қазақтың кең даласында қала жылқысының да айуандық сезімі қайта оянып, бойы сергіп кетіпті.

Мүсірепов, Ұлпан, 483 –

В городском коне, кажется, *степь* пробудила память о диких предках, и темно-рыжий неся, не касаясь копытами земли.

Улпан ее имя, 385.

Понять лексему *степь* в исконном значении зачастую помогает осуществляющаяся в контексте актуализация различных ядерных или периферийных сем:

а) 'безлюдная':

- Дала ғой... Кім көріп тұр дейсің, - деді ол алдындағы журналдың бетін жауып.

Сүндетов. Күтем сені, Дидар -

- *Степь* ведь... Кто тут увидит? – Сапар захлопнул лежавший на коленях журнал.

Жду тебя, Дидар. 279-280;

«Да, - думал Итжемес, - пусто нынче в *степи*, ни одной человеческой души не встретишь».

Кекильбаев. Плеяды - созвездие надежды, 8

(в оригинале прототип лексемы *степь* отсутствует);

б) 'простор', 'обширное пространство':

- Несін жоғалтыпты бұл кең далада.

Мағауин. Аласапыран, 17 -

- Что потеряли они в этой бескрайней *степи*?

Вешние снега, 22;

с) 'засушливая, знойная':

Бір көрген адам мына сияқты аптапты далада байлап қойсаң шынжырып үзіп қашуға құмбыл екенін жасыра алмас еді, өзі де сол ойдан аулақ емес-ті.

Исабеков. Қарғын, 10 -

На первый взгляд любой человек, хоть привяжи его волосным арканом, не смог бы задержаться в этой жаркой сонной *степи* и сбежал бы, куда глаза глядят, порвав любые путы.

Смятение, 10.

В разных контекстах актуализируются различные семы, среди которых можно отметить, кроме вышеуказанных, такие как 'удобное для битвы', 'место охоты', одновременную актуализацию сем 'ровное', 'простор' и 'со скудной растительностью', 'незаселенное пространство', 'безмолвная' и др.

В переводных текстах часты случаи употребления семемы 'край'. Имеется в виду территория, определенные пределы, где проживали казахи:

Патша тақтан құлаған хабар қазақ даласына тез тарады.

Нұрпейісов. Қан мен тер, 345 -

Весть о свержении царя быстро облетела казахскую *степь*.

Кровь и пот, 315;

Ал даланың өр мінез ұландары жауға қарсы тізе қосып қарсы шыға алмай, жеке-дара, қалың топқа қарсы ұмтылып, қамауға түсіп қан жұтыпты.

Мекебаев. Жадыра, 331 –

А гордые сыновья *степи* не сумели объединиться, пытались биться с врагом поодиночке и потому гибли в неравной битве.

Лебединая печаль, 40.

То, что в переводе имело место семантическое калькирование, зачастую подтверждается употреблением в оригинале не лексемы *дала*, а одной из ее семем ('край, территория, место'), представленной другой лексемой. Это могут быть следующие лексемы:

а) **ел:**

Көп елдерді араладық.

Майлин. Азамат Азаматыч, 82 -

Мы долго разъезжали по *степи*, побывали во многих аулах.

Азамат Азаматыч, 102 –

б) **сақара:**

- Сіз *сахарада* менің де кең әңгімелесетін, жалғыз бір мәжілістесім есебінде қажетсіз, қадірлісіз!

Әуезов. Абай жолы. 4, 352 –

- Ну и великолепно, Ибрагим Кунанбаевич, - обрадовался Лосовский. - Я вам очень рад, ведь вы - единственный мой собеседник здесь, в *степи*!

Путь Абая. 1,1515;

с) **қыр:**

- *Қырда* – қаракөңіл қазақ жуаны боп, қалада - парашыл төре, ұлық жуаны болып, бәрі қосылып Абайды қамағалы тұр!

Әуезов. Абай. 5,363 -

Против Абая нынче объединились все: в *степи* - подлые аткаминеры, в городе- чиновники и любители взяток (...)

Путь Абая. 2, 252;

д) **өңір:**

Сонда да араз адамына дәл бұндай жазаны жасаған кісі бұл өңірде болмаған.

Әуезов. Абай жолы, 225 –

Однако никогда еще не было в степи случая, чтобы кто-нибудь так жестоко наказал своего врага (...).

Путь Абая. 1, 158.

е) **жер:**

Ведь ты хочешь, чтоб в *степь* опять пришли кровавые ханы, а за ними прискакали генералы на белых конях.

Есенберлин. Опасная переправа, 21

(в оригинале: қазақ жеріне),

а также лексемы *өлке*, *аймақ*.

Неслучайно во многих случаях употребления данной семемы приводится определение *қазақ* (қазақ даласы, қазақ жері, қазақ сахарасы), которое воспроизводится в

переводе: степь как географическая зона одна и та же, независимо от того, кто ее населяет, следовательно, это доказательство того, что лексема *степь* в подобных случаях употреблена не в свойственном ей в русском языке значении, а в значении, являющемся для системы русского языка инородным: «казахская степь» - это прежде всего *место*, где живут казахи, край, родина казахов, а то, что место это в «ландшафтном» смысле именно степь, а не горы, равнина и т.п. здесь совершенно неважно: эта основная словарная семема отодвигается на задний план, затушевывается:

Патша әскері бұл көтерілісті аямай басқан кезінде, қазақ даласына қашқан.

Есенберлин. Көшпенділер. 2, 256 -

Карасакал был одним из родовых башкирских вождей, вставших против царицы. Оттесненный регулярными войсками, он ушел в *Казахскую степь* и был принят казахскими родичами.

Кочевники. 2, 184№

Зачастую в переводе используется сочетание *казахская степь* при отсутствии в оригинале определения *қазақ* или всего выражения (*қазақ жері, қазақ даласы*) в целом:

Китайские власти всегда были рады раздувать в *казахской степи* пожары распри и междоусобиц.

Мусрепов. Улпан ее имя, 376;

- Как я попал в *казахскую степь*, вы, судя по вашему чистому русскому выговору, понимаете.

Есенберлин. Кочевники. 3, 186.

Отсутствие в оригинале лексемы *дала* либо других лексем, актуализирующих семему 'край', не мешает переводчикам использовать лексему *степь* в данном значении. Приведем примеры из переводов произведений разных авторов:

Так уж повелось в *степи* еще от дедов наших, что судьбу молодых решали другие.

Сматаев. Чистые воды Карасу, 238;

Сказать, что я мизница ее не стоил, что она была великой женщиной Чингизтау, всей *степи*.

Сейсенбаев. Хобби, милые, хобби, 124;

Похороны уже состоялись. Но когда умирает поэт, известный на всю *степь*, не менее торжественно отмечается и семидневка...

Абишев. Отомсти за меня, 201;

«Уж не грядет ли в *степь* какая-нибудь беда?» - с опасением размышлял Тайлан.

Кекильбаев. Плеяды – созвездие надежды, 24.

Рассмотрим пример:

- Кешірім етеді деген сөздеріне сенбендер! - деді бар дауысымен. – Шыдандар! Берілмендер! Көп кешікпей сендерге жәрдемге Яссы, Сайрам, Отырар, Архұқ... Бүкіл қазақ *даласы* келеді.

Есенберлин. Көшпенділер. 2, 82 -

- Не верьте им! - кричал пленник. – Держитесь, и тогда придут к вам на помощь Яссы, Сайрам, Отырар, Архук... вся *степь* придет!...

Кочевники. 2, 82.

В данном случае перед нами троп, так как имеется в виду не просто край, а люди, живущие в этом краю. Эта семемабылабыпередана в переводе, если бы было сказано, что на помощь оборонявшимся придет население городов Яссы, Сайрам, Отырар, Архука и вообще все жители этого края. Но в переводе сказано: «Вся степь придет!»-то есть значение 'люди, живущие в этом краю, в степи' передано посредством лексемы *степь*, имеющей с лексемой *дала* одну точку соприкосновения, одну общую семему - 'обширное равное пространство. Под влиянием казахского языка в лексеме *степь* устанавливается такая же связь между местом и людьми в этом месте (ср. в русском: *аудитория* как помещение и *аудитория* как совокупность людей в этом помещении, *город* как единица административного деления в противоположность поселку или деревне и *город* как совокупность людей, живущих в нем, ит.п.), которая наблюдается в казахском, и становится возможным употребление несвойственной русскому языку семеме лексемы *степь*.

Это подтверждается тем, что зачастую в оригинале отсутствует лексема *дала* в качестве прототипа употребленной в переводе *степи*, вместо нее могут присутствовать лексемы *ел*, *жұрт*, *қазақ*, *бұқара*, *халық* ит.п.

Приведем примеры употребления семеме 'люди, народ' лексемы *степь* при следующих казахских прототипах:

а) ел:

Тобықты ішінде, Жігітек пен Ырғызбайға аралық жайда отырған елдің барлығы, жер қозғалғандай дүрсілкінді.

Әуезов. Абай. 5,104-

Известие встряхнуло всю *степь*, как ударом землетрясения.

Путь Абая. 2,78;

б)

қазақ:

- Бүйте берсе бар *қазақ* Кенесары туының астына жиналуы мүмкін.

Есенберлин. Көшпенділер. 3,174-

-Есть опасность, что к нему присоединятся многочисленные кипчаки, кочующие по Тургаю, а также роды Младшего жуза с берегов Иргиза, Илека и Эмбы. Если так будет продолжаться, то как бы он и вправду не собрал всю *степь* под свою единую руку!

Кочевники. 3,139;

с)

жұрт:

«Кенегес бар жерде ерегес бар» деп босқа айтпаса керек *жұрт* (...)

Есенберлин. Алтын Орда, 496 -

Недаром в *степи* говорили про них: Где кенегесцы – там ссоры.

Золотая Орда, 528;

д)

халық:

Бүкіл қара *халық* онда Әбілқайырды күлкі етуі даусыз.

Есенберлин. Көшпенділер. 1, 84 -

Вся *степь* будет смеяться над ханом Абулхаиром,
если победит на скачках этот Орак на своем белоногом.

Кочевники. 1, 57;

а также *бұқара, кісілер* и т.п.

Следовательно, мы имеем все сонования считать, что при семантическом калькировании лексема русского языка не только употребляется в новом, отсутствующем у нее в русском языке значении, но в ряде случаев при необходимости повторяет тот же метонимический перенос, какой произошел в значении лексемы-прототипа из казахского языка.

Переводчики охотно используют лексему *степь* для обозначения единства мнений, настроений, при этом значение 'люди, народ, живущий в этом краю', приобретенное лексемой *степь*, совпадает с понятием 'народная масса, однородная в каком либо плане', будь то переживаемые чувства, отношение к каким-нибудь людям (акынам, мудрецам, батырам, правителям), прославившимся своей добротой или, напротив, жестокостью, известность, слава певцов, красавиц, скакунов и т.п.:

Бүкіл *ер-жұрты* ардақтаған Асан өтінішіне хан
қарсы келе алмаған.

Есенберлин. Көшпенділер. 1, 51 -

Даже хан не мог отказать в чем-либо человеку,
которого почитала вся *степь*.

Есенберлин. Кочевники. 1, 39

Такое употребление также имеет место при частом отсутствии в оригинале какой-либо лексемы, содержащей актуальную в этом случае семему 'люди (народ, казахи), живущие здесь (в этом краю)'.

Хозяин так и не ответил - тот ли он Мади, о чьих
подвигах знает вся *степь*, чьи песни поет вся *степь*, но Иман уже понял,
с кем свела его судьба под сводами мазара в глухую ненастную ночь.

Абишев. Отомсти за меня, 29;

Разве для казахов байга не была испытанием, когда
на чашу весов ложилась честь - не одного коня, не одного человека, даже
не одного аула, а - случилось - всего народа? ... честь и гордость,
достоинство и благородство, мужество и стойкость духа - вот чем была
для *степи* во все времена байга!

Магауин. Судьба скакуна, 511.

Подобное употребление обусловлено гораздо большей экспрессивностью лексемы *степь*, намного превосходящей перифразы типа *все люди, все казахи, весь народ*. Это особенно относится к «степи» - субъекту, активно действующей совокупности всех казахов:

Через день-два вся *степь* узнает о том, что он,
Курбан, самый богатый и всесильный человек в этом краю, как крикливая
баба, сцепился с безродной старухой.

Иманбеков. Последняя охота, 36;

Важно удивить людей на больших сборищах! Чем,
кем, как - неважно! Главное - изумить, заставить говорить о себе всю
степь!

Кекильбаев. Плеяды - созвездие надежды, 21.

Степь в значении 'все казахи' употребляется также для обозначения объекта, на который направлено чье-либо действие:

Хан приказал оповестить всю *степь*, что возвращается со своим войском.

Есенберлин. Кочевники. 2, 41.

В ряде случаев лексема *степь* употреблена в переводе как эквивалент оригинального *Дәшті (Дәшті Қыпшақ)*:

Дәшті Қыпшақ қазір атамыз Қасым хан кезіндегіден де күшті.

Мағауин. Аласапыран, 388 -

Степь сейчас сильнее, чем была при нашем предке Касым-хане.

Вешние снега, 503.

Иногда *Дәшті, Дәшті Қыпшақ* оригинала передается в переводе как *степь Деиш-и-Кипчак* или *Кипчакская степь*:

Бүкіл *Дәшті Қыпшақ*, Қорасанды билеп тұрған Әбілқайырға Оспан-Қожа деген құл кім?

Есенберлин. Көшпенділер. 1, 136 -

Да и что за дело хану всей *степи Деиш-и-Кипчак* до какого-то узника, который был в прошлом его советником?

Кочевники. 1, 100;

Когда зеленоглазый, желтобородый грозный хан наложил руку и на *Кипчакскую степь*, бежавшие отказались от своего прежнего намерения (...)

Мағауин. Вешние снега, 193 -

в оригинале: *Дәштіге* де қол артқан кезде (Аласапыран, 146).

И *степь Деиш-и-Кипчак*, и *Кипчакская степь* могут быть употреблены в переводе и при отсутствии прототипа в оригинале:

Казахи, быстро вынудившие своих завоевателей говорить по-казахски и совершать многочисленные казахские обряды, тем не менее сквозь пальцы глядели до сих пор на то, что султаны-чингизиды не принимают участия в похоронах согласно древнему ритуалу *степи Деиш-и-Кипчак*.

Есенберлин. Кочевники. 1, 80.

Использование в переводе формы *Деиш-и-Кипчак*, употребленной в значениях 'место, край, территория' и 'люди, народ в этом краю', также возможно при отсутствии соответствующего прототипа в оригинале:

Узункулак уже разнес по *Деиш-и-Кипчак* весть о ссоре братьев, и Тюре-бий знал, зачем понадобились воины Джанибеку.

Есенберлин. Золотая Орда, 303;

Пусть разнесет Асан-Кайгы по степи весть о том, что он, Джанибек, выстроил для себя удивительную усыпальницу, равной по красоте которой не знает *Деиш-и-Кипчак*.

Есенберлин. Золотая Орда, 315.

Утверждать, что *степь* в русских переводах является семантической калькой с казахского, зачастую позволяет контекстуальное окружение лексемы, в первую очередь, весьма частотное определение *вся*. Если *степь* в русском языке - 'обширное

пространство...», то очевидно, что вся *степь* - это не степь в «ландшафтном» смысле, поскольку неважно, все ли ее протяжение имеется в виду в том или ином случае. *Вся степь* - это, конечно, «все люди, все казахи, весь народ».

Помимо этого, сочетаемость лексем *вся* и *степь* с глаголами *знать*, *говорить*, *видеть* и т.п., то есть с глаголами активного действия, также свидетельствует в пользу того, что *степь* в окружении этих лексем явно имеет значение «все люди в этом краю, в степи», то есть является семантической калькой:

Если бы султан Аблай покарал этот род только за желание переселиться к родичам, то взволновалась бы *вся степь*.

Есенберлин. Кочевники. 2, 199.

При заимствовании русской лексемой *степь* казахской семемы «край, территория» в этой лексеме в зависимости от контекста могут актуализироваться различные семы. Это либо совокупное население степи (о чем мы уже говорили), либо некая форма самостоятельной государственности (в ряду: Россия, Кашгария, Джунгария, Китай, Степь).

Контекстом «наводятся» различные семы, самая частотная из них - сема «родина» (иногда и при отсутствии прототипа в оригинале):

- Было это задолго до нас, - начала она. - В очень стародавние времена. В нашу *степь* из страны бедуинов пожаловал могучий лев, и стоило ему попробовать конины, он больше никакого другого мяса есть не пожелал.

Абишев. Отомсти за меня, 72.

Также могут быть «наведены» другие семы: «воинственная, мятежная», «нестабильная», «беспокойная, полная опасностей», «разрозненная, разобщенная», «окраина российской империи», «нецивилизованная» и др. К сожалению, рамки настоящей статьи не позволяют привести примеры на случаи актуализации указанных сем.

Выводы

Таким образом, под влиянием казахского языка лексема *степь* приобретает некоторые семемы, несвойственные ей в русском языке и наличествующие у ее казахского эквивалента *дала*, что позволяет рассматривать подобные случаи употребления лексемы *степь* в текстах русских переводов казахской художественной прозы как семантическую кальку.

К тому же в произведениях русских писателей и поэтов, как бы ни различались они по своей индивидуально-творческой манере, лексема *степь* употреблялась лишь в топографическом смысле, для описания реального пейзажа. А те семемы лексемы *степь*, которые обнаруживаются в переводном тексте, появляются под несомненным влиянием казахского языка.

Список литературы

- 1 Маринова Е. В. Иноязычные слова в русской речи конца XX-начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования. - М.: Элпис, 2008. - 495 с.
- 2 Сенько Е.В., Ленчина М.Р. Калькирование в современном русском языке //Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 13. Выпуск 11. - Тамбов: Грамота, 2020. - С. 128-133.
- 3 Прямухина С.А. Языковая интеграция посредством калькирования // Методика преподавания иностранных языков и РКИ: традиции и инновации: Сборник материалов III Международной научно-

методической онлайн-конференции. – Курск: Курский государственный медицинский университет, 2018. – С. 108-114.

4 Семенова Л.Н. К вопросу о контактной фразеологии: // Проблемы русской филологии: Семантика фразеологических единиц. – Тула, 1975. – С. 109-118.

5 Багана Ж., Трещева Н.В. Явление калькирования в условиях языкового контакта (на материале канадского национального варианта французского языка) // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2010. – № 24 (95). – вып. 8. – С. 99-109.

6 Калинина З.М. Очерки по лексикологии современного литературного пушты. – М.: Наука, 1972. – 143 с.

7 Мотузенко Е.М., Гайдаржи Г.А. Семантические условия калькирования значений // Советская тюркология. – 1986. – № 1. – С. 91-94.

8 Гибало Е.Н. Англо-американские семантические кальки в современном немецком языке: Автореф. дис. канд.-М., 1979.– 24с.

9 Копыленко М.М. О греческом влиянии на язык древнерусской письменности. Семантические и фразеологические кальки // Русская речь. – 1969. – № 5. – С. 96-103.

10 Чемес В. Функционирование литературного языка в иноязычной среде: Автореф. дис. канд. – Киев, 1986. – 24 с.

11 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 198 б.

12 Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (в 4 т.). – М.: Русский язык, 1979.

13 Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. – Т.14. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 1390 стлб.

14 Словарь русского языка в четырех томах. – Т.4. С-Я. – М: Русский язык, 1988. – 800 с.

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ КАЛЬКАЛАУ

Мақалада қазақ көркем прозасының аудармаларындағы *степь* лексемасының қолданысына талдау жасалады. Зерттеу барысында мәтіндік талдаулар арқылы бұл сөздің қазақ тіліндегі *дала* лексемасынан жасалатын семантикалық калька екендігі сипатталады.

Лингвистикалық әдебиеттерде калька теориясы, соның ішінде семантикалық калька мәселелеріне қатысты, сондай-ақ, аударма практикасында кең қолданыс тапқан калькалау әдісі туралы да зерттеулер баршылық. Көркем мәтін аудармаларындағы тілдер сабақтастығы туралы да зерттеулер кең орын алған. Дегенмен қазақ көркем прозасының аудармаларындағы орыс тілінің *степь* лексемасының мәртебесі туралы толыққанды зерттеулер кездеспейді.

Мақалада қазақ көркем прозасының орысша аудармаларында *степь* лексемасы қазақ тілінің ықпалымен *дала* сөзінің мағыналық құрылымына енетін семемаларды иемденетіні компоненттік талдау (семемалар мен семаларды талдау) әдісі арқылы анықталады. Сондай-ақ, аудармадағы семантикалық кальканы анықтайтын қосымша факторлар да ажыратылады. Аталған лексеманың сан түрлі семаларының актуализациялануын көрсететін мысалдар келтірілген. Нәтижесінде орыс әдебиетінің классик жазушыларының (Пушкин, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Кольцов, Толстой, Чехов, Бунин, Шолохов т.б.) шығармалары, қазақ көркем прозасының аудармалары, сонымен қатар қазақ халқының өмірі тақырыбында орыс тілінде жазылған шығармалардағы *степь* лексемасының қолданысына қатысты ерекшеліктер сипатталады.

Негізгі сөздер: көркем аударма, қазақ және орыс тілдерінің өзара әрекеті, семантикалық калька.

SEMANTIC CALQUES IN LITERARY TRANSLATION

The article is devoted to the analysis of the use of the lexeme *steppe* in Russian translations of Kazakh literary prose. The purpose of the research is to substantiate the fact that this lexeme in the analyzed texts is a semantic calque of the Kazakh lexeme *dala*.

In the linguistic literature there are many works on the theory of calque, including on such a variety as semantic calque, as well as on calque as one of the methods widely used in translation practice. Separate studies are devoted to the study of the interaction of languages in a literary text. However, there are no studies of the status of the lexeme *steppe* on the material of Russian translations of Kazakh literary prose.

Based on the application of the method of component analysis, it is shown that under the influence of the Kazakh language the lexeme Russian *steppe* in the texts of Russian translations of Kazakh literary prose acquires sememes that are unusual for it, present in the Kazakh lexeme *dala*, the equivalent of which is the lexeme *steppe* in Russian translation. Additional factors are indicated to confirm the fact of semantic calque during translation. Examples of actualization of various semes of the analyzed lexeme are given. The results obtained reveal differences in the use of the lexeme *steppe* in the works of prominent representatives of Russian literature (Pushkin, Gogol, Turgenev, Nekrasov, Koltsov, Tolstoy, Chekhov, Bunin, Sholokhov) and in Russian translations of Kazakh prose, as well as in original Russian-language works into Kazakh subject.

Key words: literary translation, interaction of Kazakh and Russian languages, semantic calques.

References

- 1 Marinova E. V. Inojazychnye slova v russkoj rechi konca HH-nachala HHI v.: problemy osvoenija i funkcionirovanija. - M.: Jelpis, 2008. - 495 s.
- 2 Sen'ko E.V., Lenchina M.R. Kal'kirovanie v sovremennom russkom jazyke //Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tom 13. Vypusk 11. - Tambov: Gramota, 2020. - C. 128-133.
- 3 Prjamuhina S.A. Jazykovaja integracija posredstvom kal'kirovanija // Metodika prepodavanija inostrannyh jazykov i RKI: tradicii i innovacii: Sbornik materialov III Mezhdunarodnoj nauchno-metodicheskoj onlajn-konferencii. – Kursk: Kurskij gosudarstvennyj medicinskij universitet, 2018. – S. 108-114.
- 4 Semenova L.N. K voprosu o kontaktnoj frazeologii: // Problemy russkoj filologii: Semantika frazeologicheskix edinic. - Tula, 1975. - S. 109-118.
- 5 Bagana Zh., Treshheva N.V. Javlenie kal'kirovanija v uslovijah jazykovogo kontakta (na materiale kanadskogo nacional'nogo varianta francuzskogo jazyka) // Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Gumanitarnye nauki». – 2010. - № 24 (95). – vyp. 8. – S. 99-109.
- 6 Kalinina Z.M. Očerki po leksikologii sovremennogo literaturnogo pushtu. - M.: Nauka, 1972. - 143 s.
- 7 Motuzenko E.M., Gajdarzhi G.A. Semanticheskie uslovija kal'kirovanija znachenij // Sovetskaja tjurkologija. - 1986. - № 1. - S. 91-94.
- 8 Gibalo E.N. Anglo-amerikanskije semanticheskie kal'ki v sovremennom nemeckom jazyke: Avtoref. dis. kand.-M., 1979. – 24s.
- 9 Kopylenko M.M. O grecheskom vlijanii na jazyk drevnerusskoj pis'mennosti. Semanticheskie i frazeologicheskie kal'ki // Russkaja rech'. - 1969. - № 5. - S. 96-103.
- 10 Chemes V. Funkcionirovanie literaturnogo jazyka v inojazyčnoj srede: Avtoref. dis. kand. - Kiev, 1986. - 24 s.
- 11 Kazak tiliniń tysindirme sızdigi. - Almaty: Fylym, 1976. – 198 b.
- 12 Dal' V. I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo jazyka (v 4 t.). - M.: Russkij jazyk, 1979.
- 13 Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka v 17 tomah. - T.14. - M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1963. - 1390 stlb.
- 14 Slovar' russkogo jazyka v chetyreh tomah. – T.4. S.-Ja. - M: Russkij jazyk, 1988. - 800 s.

Information about author:

Zharkyn Kenzhebayeva, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Russian Philology of Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov. Scientific interests: paremiology, linguoculturology, interaction of languages in a literary text kenzhebayevazharkyn@gmail.com

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.07

MPHTI 14.25.09

УДК 372.881

А.Е.Калдыбекова¹, Н.С.Касымбекова¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нур-Султан қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: k.altynai16@gmail.com

ЖОО-ДА ШЕТ ТІЛІ САБАҒЫНДА АУДИОВИЗУАЛДЫ МӘТІНДІ ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада ЖОО-да шетел тілі ретінде ағылшын тілі сабақтарында аудиовизуалды көрнекілікті пайдалану мәселесі қарастырылады. Аудио-/бейнематериалдарды іріктеу қағидаттары, коммуникативтік және кәсіби құзыреттілікке сәйкес олармен жұмыс істеу міндеттері мен әдістері сипатталған. Аудиовизуалды оқу құралдары оқу процесінің бір бөлігі болғандықтан, оларда арнайы таңдалған, сонымен қатар шет тілі сабағында қолдану мақсатында құрылған әдістемелік өңделген материал бар. «Аудиовизуалды оқу құралдары» мен «техникалық оқыту құралдары» ұғымдарының салыстырмалы түрде бірігуіне байланысты, ақпарат берудің және зерттелетін материалды көрсетудің жаңа техникалық құралдары пайда болады, ал бұл осы тақырыпқа үнемі назар аударуды қажет етеді.

Мақалада тілдік емес университетте білім алушылардың аудиовизуалды мәтінді қолданудың дәстүрлі жолдары мен тәсілдеріне шолу жасалады. Аудиовизуалды мәтіндер интерактивтілік дәрежесі бойынша (интерактивті, интерактивті емес мәтіндер), функционалды бағдарда (ақпараттық, апелляциялық, көркем мәтіндер), жанр, презентация арнасы (видео мәтіндер, фильм мәтіндері, телемәтін, медиа мәтін), презентация нысаны (толық мәтін, серия, фрагмент) және дидактикалық мақсат (оқыту, бақылау) презентация формасы сияқты критерийлерге сәйкес мәтіндерді санаттарға бөлуді болжайды. Бұл әдістер өзінің тиімділігін дәлелдеді, бірақ олар жаңа технологиялар мен оқыту құралдарымен толықтырылуы керек. Шет тілдерін оқыту теориясы мен әдістемесінің дамуы студенттерде коммуникативті-балама дағдыларын қалыптастырудың жаңа құралдарын іздеуге әкелді. Осындай құралдардың бірі – аудиовизуалды мәтін, оның құрылымы екі гетерогенді бөліктен тұрады – ауызша және вербальды емес, екі байланыс арнасы арқылы жүзеге асырылады-визуалды және аудио.

Негізгі сөздер: аудиовизуалды мәтін, білім алушы, әдіс, оқыту, инновация, тіл, аудиовизуалды оқу құралдары (АВОК).

Қоғамдық санадағы өзгерістер әсерінен шет тілдерін оқыту процесінде жаңа білім беру технологияларын енгізу қажеттілігі туындады. Әсіресе COVID-19 қазақстандықтардың өмір салтын біршама өзгертті. Оқушылар мен жоғарғы оқу орнындағы білім алушылар наурыз айынан онлайн оқуға көшті. Коронавирустың таралу қаупін азайту мақсатында студенттермен қашықтықтан жұмыс істеуге мәжбүр болған білім беру ұйымдары қашықтықтан оқыту технологияларын қолдана отырып «онлайн оқыту» деп аталатын бағдарламаның тиімділігін бағалау және бұл айырмашылықты білу үдерісінде. Оқытушылар білім беру үдерісін қашықтықтан оқыту технологиялары арқылы электронды мазмұн мен білім беру ортасында білім алушылар мен оқытушылар үшін қол жетімді байланыс құралдары мен электрондық мазмұнды жеткізудің әртүрлі әдістері негізінде ұйымдастыру үдерісінде. Соның бірі оқыту барысында жаңа инновациялық құрылғыларды пайдаланып, білім алушылардың оқуға деген құштарлығын арттыру.

Телекоммуникациялық және желілік құралдар ақпаратты игеру тәсілдерін өзгертеді, әртүрлі қызмет түрлерін интеграциялаудың жаңа перспективаларын дамытады, осылайша қазіргі кезеңде оқытудың маңызды мақсаттарына қол жеткізуге ықпал етеді. Жаңа

ақпараттық технологиялар зияткерлік және инновациялық білім беруді дамытуға бағытталған педагогикалық студенттің шығармашылық әлеуетін шешуге мүмкіндік береді.

Жаңа білім беру шеңберінде жаңа ақпараттық технологияларды белсенді енгізу болжанып отыр, аудиториялық және аудиториядан тыс оқу процесіне технологияларды енгізу тұлғаларды тез үйренуге ықпалын тигізеді. Қазіргі уақытта білім беру жүйесін дамытудың екі үрдісі бар - дәстүрлі және инновациялық. Дәстүрлі білім берудің басты мақсаты - бұл адамзат жинаған білім мен тәжірибені олардың мақсаттары үшін беру, әртүрлі қызмет түрлерінде одан әрі пайдалану. Инновациялық білім сипаттағы өзгерістерді есепке алуға негізделген жеке тұлғаға қойылатын әлеуметтік талаптар және жеке тұлғаның өзгерген рөлішінде сөзсіз болатын әлеуметтік даму. Қазіргі заманның басты міндеті инновациялық білім беру сапасын дамыту. Сақтау және дамыту үшін адамға да, қоғамға да қажет тұлғаның шығармашылық әлеуетін, жеке тұлғаның әлеуметтік қамтамасыз ету, сондай-ақ өзін-өзі тиімді жүзеге асыру болып табылады. Оқытудың инновациялық технологиялары білім беру парадигмасында жаңа өмірді жүзеге асыратын құрал ретінде қарастырылады.

Аудиовизуалды оқу құралдары (АВОҚ) (лат. Audire-есту және visualis-көру) – ол техникалық құралдардың ерекше тобы, оқу үрдісінде кеңінен таралған оқу үшін арналған экрандық және дыбыстық құралдарды қамтитын көру және есту ақпаратын ұсыну деп те атай аламыз. Әдістемеде АВОҚ дәстүрлі түрде техникалық және техникалық емес болып бөлінеді. Техникалық емес АВОҚ-ға үлестірмелі және демонстрациялық дәстүрлі оқыту құралдары кіреді. Техникалық АВОҚ оқу процесінде кеңінен қолданылады. Олар көбінесе шетел тілі сабақтарда қолданылады. Аудиовизуалды қосымшалар заманауи оқу-әдістемелік кешенде ажырамас бөлікке айналады. Аудиовизуалды оқыту оқу құралының бөлігі болғандықтан процестер арнайы таңдалған, сонымен қатар шет тілі сабағында әдістемелік қолдану мақсатында жасалған өңделген материал болып табылады.

Мұндай құралдар оқу бағытының ең керек құралы деп аталады. Алайда көптеген оқытушылар әртүрлі материалдарды пайдаланады (радиохабарлар, деректі немесе көркем фильмдер және басқалар табиғи бұқаралық ақпарат құралдары), олар оқу бағыты емес қосымша құралдар болса да оқу процесіне кіреді. АВОҚ-ның бірнеше классификациясы бар. Жіктеп көрсетіп өтер болсақ:

Таб.1

АВОҚ-ның классификациясы

Бұл (таб.1) АВОҚ-ның классификациялық бағыттары бойынша қандай мысалдар жатқызытынымызды айтып өтер болсақ.

1. Көрнекті құралдар - суреттер, кестелер, сызбалар, шығармалардан репродукциялар суреттер, транспаранттар, диафильмдер, диапозитивтер, бейнефильмдер.

2. Есту құралдары - радиохабарлар, кассетадағы жазбалар, дискідегі жазбалар

3. Аудиовизуалды - кино, теле-және диафильмдер дыбыс сүйемелдеуімен, компьютерлік бағдарламалар жатқызамыз.

Шет тілі сабағында аудиовизуалды құралдарды қолдану процесті әр түрлі етеді, білім алушылардың ынтасын арттырады, олардың әртүрлі психикалық процестерін, танымдық белсенділігін, сонымен қатар пәнге деген қызығушылығын арттырады. Бейне-бұл сөйлеу әрекетінің өнімді түрлерін дамытудың тиімді құралы, сонымен қатар өткен лексикалық, грамматикалық және фонетикалық материалдарды бекіту, білім алушылардың сөздік қорын кеңейту, рецептивті дағдыларды қалыптастыру, сонымен қатар сабақта табиғи тілдік орта құру әдісі.

Инновациялылық қазіргі заманның барлық буындарына білім беру жүйесінде, сонымен қатар ұйымның жаңа нысандарын қолдануда, жоғары оқу орындарында шет тілдерін оқыту процесінде яғни қазіргі заманның барлық буындары үшін ерекше орын алады. Бәсекеге қабілеттілік және әртүрлілік өлшемдеріне сәйкестік ұсынылатын қызметтер оқыту мазмұнындағы өзгерістерді талап етеді. Қазіргі таңда шет тілін жетік меңгерген маман көптеген мүмкіндіктерге ие, сонымен қатар осы қабілетінің арқасындаоның зерттеу саласындағы жетістіктері және одан әрі ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, сондай-ақ кез-келген ғылыми проблеманы дамытуға қосқан үлесі зор. Адамның сөйлеу және сөйлеу қабілетін қабылдау және өңдеу қабілеті көрнекі ақпарат оны алуға және өңдеуге мүмкіндік береді, есту-көру синтезі арқылы жүзеге асырылады. Шет тілдерін оқыту әдістемесіндегі тұтас бағыттың негізі және аудиовизуалды құру және дамыту үшін шет тілдерін оқыту әдістері негіз болады. Жоғарыда айтылғандар жылдам дамуына қарамастан және компьютерлік оқыту технологияларын енгізу, дәстүрлі оқытудың техникалық құралдары негізгі құралдар болып қала бермейді, бірақ жаңа қосымшаны тауып, жаңа дамуға мүмкіндік береді.

Мотивациялық сала-бұл күрделі және икемді механизм, оны дұрыс ұйымдастырумен тиімді басқаруға болады. Тілді қолданудың практикалық дағдыларын дамыту үшін мұғалім үнемі мотивацияға назар аударуы керек. Сонымен бірге білім алушылардың эмоционалды саласын тарту қажет, бұл жалпы қарым-қатынас үшін маңызды импульс болып табылады. Аудиовизуалды көрнекі құралдарды пайдалану шетелдік құзыреттіліктің мотивациялық негізін қалыптастыруға және дамытуға ықпал етеді, мотивацияны сәтті қалыптастырудың психологиялық-педагогикалық алғышарттарына сәйкес келеді, яғни эмоционалды салаға әсер етеді және осылайша оқуға деген ынтаның қалыптасуына ықпал етеді.

Ағылшын тілін оқытудың осы кезеңінде тиімділікті арттыру мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, тілдік емес мамандықтар студенттерінің ағылшын тілін үйренуге оң ынтасын қалыптастыру маңызды рөл атқарады, өйткені ағылшын тілі олар үшін мамандандырылған емес. Демек, студенттердің қызығушылығын арттыру және өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі дамытуға ынталандыру қажет. Бұл міндетті жүзеге асырудың бір тәсілі-ағылшын тілін оқытудың аудиовизуалды құралдарын пайдалану. Аудиовизуалды құралдарды қолдану нәтижесі білім алушылардың сөйлеуін дамыту және түзету, фонетикалық дағдыларын жақсарту болып табылады. Оқытудың аудиовизуалды құралдарын ұтымды пайдалану ағылшын тілі сабақтарында бастапқы және жоғары деңгейде шет тілдік ортаның жетіспеушілігін өтеуге көмектеседі.

Копылова В.В. өзінің «Ағылшын тілі сабақтарындағы жобалық жұмыс әдістемесі» атты еңбегінде былай деп жазады: «танымдық белсенділікті қалыптастырудың бір тәсілі-оқу процесінде ақпараттық-коммуникативтік технологияларды белсенді қолдану. Жаңа

технологияларды қолдану мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейді. Бүгінгі таңда компьютер мен компьютерлік бағдарламалар тілдік білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады» [1, 196].

Бұл ағылшын тілін үйренуге деген мотивациямен байланысты мәселе, ол тілдік емес мамандықтардың студенттерін оқытуда маңызды болып табылады. Мұғалім ағылшын тілін үйрену қызықты болуы мүмкін екенін көрсетуі керек. Көптеген тәсілдері ағылшын тіліндегі сабақты әртараптандыру, олардың бірі - аудиовизуалды оқыту құралдарын қолдану. Оқытудың аудиовизуалды технологиялары оқытудың аудиовизуалды құралдарын пайдалануға негізделген қызметматериалмен жұмыс болып табылады. Басқаша айтқанда, бұл бейнелерді ағылшын тілінде қарау тіл, диалогтарды тыңдау, сонымен қатар компьютерлік бағдарламаларды қолдану материалды ұсыну және білімді бақылау. Ю.И. Верисокин: «аудиовизуалды форма – бұл назар аударуды ғана емес, оқу іс-әрекетінің тиімді нысаны білім алушылардың тыңдау және тыңдау дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. сөйлеу, өйткені экраннан шыққан шетелдік дыбыстық қатардың визуалды тірегінің мағынасын толық және дәл түсінуге көмектеседі» [2, 316].

Аудиовизуалды оқу құралдары - бұл оқу процесінде кеңінен қолданылатын техникалық оқу құралдарының арнайы тобы, оның ішінде экрандық және аудио-құралдар. Аудиовизуалды ақпарат құралдарына бейнефильмдер, кинофильмдер, диафильмдер, транспаранттар, баннерлер, грампластинкалардағы жазбалар мен магниттік лентадағы жазбалар, білім беру радио және теледидар хабарлары, аналогтық немесе цифрлық жеткізгіштердегі аудиожазбалар, электронды презентациялар, тәрбиелік роликтер жатады. Аудиовизуалды құралдар студенттерді ғылымның, техниканың, өндіріс пен мәдениеттің заманауи жетістіктерімен, тікелей бақылау, әлемнің ең алыстағы уақыттары мен жерлеріне, ғарышқа ауысу, құбылыстармен таныстыру, материяның қойнауына ену (көпфильмді), құбылыстарды көзбен көріп, теориялық тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сабақта қолданылатын аудиовизуалды оқу құралдарының әрқайсысының (аналогтық немесе цифрлық тасымалдағыштағы дыбыстық жазба, электронды презентация, телевизиялық хабар, оқу видеосы, фильм, видео) оқу үдерісіне тигізер әсері мол.

Аудиовизуалды оқыту құралдарының белгілі бір жіктелуі бар. Білім берудегі аудиовизуалды құралдардың функционалдық мақсаты: оқу ақпаратын беру, білімді бақылау, жаттығу, оқыту және өзін-өзі оқыту, көмекші, аралас [5, 296]. Сабақтарда аудиоматериалдар мен бейнематериалдарды пайдалану тілдік емес мамандықтар студенттеріне арналған ағылшын тілін білім алушылардың қызығушылығы, оқу процесінің тиімділігі, сондай-ақ бұл тікелей зерттелетін пәнге қызығушылықты сақтауға көмектеседі, өйткені сабақта қолайлы психологиялық атмосфераны құруға ықпал етеді, оқушылардың белсенділігін арттырады.

Аудиожазба. Дыбыстық құралдарға (аудио жазбалар) мыналар жатады:

Фондық құжаттар;

Фоно-рестоматика;

Фонодиктанттар;

Музыкалық жазбалар.

Дыбыстық жазбаның дидактикалық мүмкіндіктері оларды оқытуда қолданудың үш бағытын бөліп қарастыруға мүмкіндік береді:

1. ақпаратты жазуға және көбейтуге;

2. Практикалық жұмыстармен ұштастырылған;

3. Оқушыларға психологиялық-педагогикалық әсер ету құралы ретінде.

Аудиожазбаны диктант жүргізу, оқушылардың жауаптарын жазу, экрандағы нұсқаулықтарды дубляждау және сабаққа арналған музыка үшін пайдалануға болады.

Аудиофайлда өткен тақырыптар немесе сабақтан қалған оқушыларға көмектесетін оқу материалдары болуы мүмкін. Осылайша, аудио жазбаның мазмұны әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан оның дидактикалық функциялары да әртүрлі.

Электронды презентациялар. Презентацияны қарау кезінде студенттердің білімі жүйеленеді, ал слайдтар сауалнама барысында экрандағы дидактикалық материал ретінде қызмет етеді. Көрсетілген кездегі презентациялар бүкіл сыныпқа айқын көрінетін, суреттің презентациясының дидактикалық функциясын анықтайтын, өте кеңейтілген бейнені береді: бұл тек ақпарат көзі емес, сонымен қатар белгілі бір дәрежеде оның түріне және мақсаттарына сәйкес сабақтың белгілі бір ұйымдастырылуын анықтайтын материалдық негіз болып табылады.

Презентацияларды әртүрлі параметрлер бойынша жіктеуге болады:

Иллюстрациялық және проблемалық;

Фрагментті және тұтас;

Ағылшын тілі сабақтарында жаңа технологиялардың дамуымен ұсынылған тапсырмалардың түрлері де өзгереді. Осылайша, жоғарыда аталған құралдарды ағылшын тілі сабағына қосуға, пайдалануға болады. Мұғалім тапсырмаларды сәйкес таңдау керек екенін есте ұстауы керек, өйткені бұл әдіс білім алушылардың білім деңгейі, олардың лексикалық және грамматикалық дайындығына әсер етеді. Шынайы бейнематериалдарды талдағаннан кейін, аудиовизуалды оқытудың бұл түрі нақты контексте тіл мен сөйлеудің көптеген үлгілерін (екпіндер, арнайы және жалпы лексика, идиомалар және т.б.) ұсынады деп айтуға болады. Бұл материалдар оқу мақсаттары үшін арнайы бейімделмеген, бұл олардың құндылығы. Бейне шет тілі мәдениетімен танысуға және оны түсінуге мүмкіндік береді.

Аудиовизуалды құралдарды жүйелі және ұтымды пайдалану оқу процесінің тиімділігін қамтамасыз етеді. Сондықтан әдістемеде оқыту жүйесіндегі бейнелерді қолдана отырып, сабақтың орны және осындай сабақтардың жиілігі нақты анықталған. Шетелдік әдіскерлер бейне медианы кем дегенде екі аптада бір рет қолдануды ұсынады. Бейнені пайдалану сабағы 45-тен 60 минутқа дейін созылуы мүмкін. Ұзақтығы бойынша қысқа бейнефрагменттерге (30 секундтан 5-7 минутқа дейін) артықшылық беріледі, оларды көрсету бір сағат бойы білімалушының қарқынды жұмысын қамтамасыз ете алады. Бұл ақпараттың тығыздығы мен қанықтылығы сияқты бейнематериалдардың өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Осы ерекшелікке байланысты қарқынды оқыту үшін қысқа үзінді қолданған дұрыс [6, 626].

Бейнені сәтті пайдалану шет тілін оқыту процесінің барлық кезеңдерінде кепілдендірілген [6, 636]:

1) нақты жағдайлар контекстінде тілдік материалды таныстыру үшін;

2) қарым-қатынастың әртүрлі жағдайларында тілдік материалды бекіту және жаттықтыру үшін;

3) ауызша-тілдік қарым-қатынас білігін дамыту үшін;

4) оқушылардың мәдениетаралық құзыреттілікті меңгеруі үшін

Бейнені сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін оқытуда, әсіресе сөйлеуді есту және сөйлеу арқылы қабылдауды үйретуде, сонымен қатар тілдің аспектілерін үйретуге арналған жаттығуларда қолдануға болады. Бейне фонетикалық жаттығулар қолданылатын

оқу фильмі кезінде де, кез-келген басқа бейнені қарау кезінде де есту және сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға және жетілдіруге көмектеседі. Түпнұсқа бейнені қарау кезінде фонетикалық нормалар түпсана деңгейінде есте сақталады, ағылшын және американдық тіл нұсқаларының, аймақтық екіпіндер мен диалектілердің айтылу нормаларындағы айырмашылықтарға назар аударылады.

Қазіргі әлемде шет тілдерін оқыту коммуникативті бағытқа ие, сондықтан бейне сөйлеу мен шет тілін үйренудің ерекше құралы болып табылады. Бейне көрнекі ақпаратты қолдана отырып ұсынылған және коммуниканттардың сөйлеу сөздерінің сипатын, атап айтқанда: олардың әлеуметтік мәртебесін, сипатын анықтайтын әртүрлі әлеуметтік-лингвистикалық факторларды ескере отырып, шетелдік қарым-қатынасты үйретуге мүмкіндік береді:

- видеофрагментті дыбыссыз көру және әңгімелесушілердің қайда екендігі, олардың арасындағы қарым-қатынас, күйдегі айырмашылықтар туралы сұрақтарға жауап беру;

- білім алушылардың бейнефрагментті дыбыссыз қарауы және карточкада ұсынылған екі диалогтың қайсысы (ресми немесе бейресми) оған сәйкес келетінін анықтауы.

- қарым-қатынас, қарым-қатынастың кеңістік-уақыттық шарттары және т. б. сөйлеуді үйрету үшін келесі жаттығуларды қолдануға болады.

Жалпы аудиовизуалды құралдармен жұмыс істеу әдістерінің жиынтығы және оны практикада қолдану нәтижелері ұсынылды. Бұл бағыт бойынша мектеп оқушылармен бірге жоо-дағы білім алушыларға дейін қолданылу аясында қарастырылды, бейне материалдар мен басқа да АВОҚ көмегімен шет тілін оқыту бұл процесін мұғалім қатаң қадағалап, кезең-кезеңмен өткен кезде ғана сәтті болады. Жалпы нәтижелері бейнеклиптер мен басқа да АВҚО-лар шынайы материалды таңдау критерийлерін сақтай отырып, сөйлеу дағдыларын дамытудың және мақсаттар мен міндеттерді ескере отырып, оған арналған әдістер мен жаттығулар жиынтығын әзірлеудің тиімді құралы екенін көрсетеді.

Аудиовизуалды құралдар оқыту процесінде ерекше орын алады, олар оқу процесін ұйымдастырудың басқа техникалық құралдары арасындатындаушыларға ең көп оқыту әсерін, зерттелетін материалды бейнелі қабылдауды және оның көрнекілігін қамтамасыз ету және есте сақтау үшін ең қол жетімді құрал болып табылады.

Аудиовизуалды дидактикалық ерекшеліктерді бөліп көрсетуге қажет оқыту құралдары:

- жоғары ақпараттылық;
- оқу ақпаратын ұтымды ұсыну;
- динамикадағы зерттелетін құбылыстардың сипаттамасы;
- шындықты бейнелеудің реализмі.

Жоғарыда айтылғандар келесі маңыздыларды жүзеге асыруға ықпал ететін дидактикалық принциптер: мақсаттылық принципі; өмір сүру принципі; көрнекілік принципі; позитивті құру принципі; шет тілдерін оқыту процесінде эмоционалды фон.

Оқытудың аудиовизуалды құралдарын тиімді пайдалану, оқыту сапасын арттыруға мәнерлілік және көрнекі-есту бейнелерінің ақпараттық тұтастығын қарым-қатынас және қоршаған ортаны инклюзия жағдайларына модельдеу. Мысалы, дыбыстық кинофильмдерді, телебағдарламаларды қолдану кезінде, дыбыстық және жазбаша сөз, музыка, бейне жазбалар-дыбыстық бейнені жасауға қатысады.

Осы экспрессивті сериялардың барлығын синтездеу оларды өте күшті етумен қатар оқыту мен тәрбиелеудің тиімді құралы бола алады. Бұл ретте сабақтарда көрнекіліктің

дидактикалық принципі, мүмкіндігі сәтті жүзеге асырылуда, оқытуды дараландыру және оның ішінде жаппай қамтубойынша сабақтардың мотивациялық аспектісі күшейтіледі.

Қазіргі әдістемеде аудиовизуалды екі тарапқа бөліп қарастарады, яғни оқыту құралдары (сабақтарға арналған құралдар) және техникалық құралдар(оқу құралдарын көрсетуге арналған техникалық құралдар). Жабдыққа кинопроекторлар, интерактивті тақталар кіреді, бейнемагнитофондар, радио тораптар, теле және бейне студиялар. Ерекше топтылингфондық құрылғылар (тілдік зертханалар), сондай-ақ компьютерлер. Шетел тілін оқытудың аудиовизуалды құралдары қазіргі кезеңге мыналар кіреді:

- Фонограммалар: фоножазбалардың барлық түрлері, фонотесттер, фоножазбалар
- мәтіндер, әңгімелер, аудио сабақтар және аудио дәрістер.
- Бейнеөнім: бейнефрагменттер, бейнесабақтар, бейнефильмдер,
- бейне дәрістер, тақырыптық слайдтар.
- Компьютерлік оқу құралдары: электрондық оқулықтар,
- оқулықтар, оқу құралдары, анықтамалықтар, сөздіктер, қолданбалы Оқу

құралдары,

- бақылау бағдарламалары, тесттер және оқу ойындары.
- Интернет: желілік мәліметтер базасы, бейнеконференциялар,
- бейнетрансляциялар, виртуалды семинарлар, телеконференциялар
- арнайы тақырыптық форумдар, телекоммуникациялық жобалар.

Интернет, үлкен ақпараттық және дидактикалық шет тілді оқу процесінде баға жетпес қызмет көрсете алады, атап айтқанда:

- білім алушылардың өзіндік танымдық іс-әрекетінде (ізденіс
- бірінші немесе екінші оқытылатын тілді меңгеру, тереңдету,
- білім, білік, дағдылардағы ол қылықтарды жою; тапсыруға дайындау емтихан);
- қашықтықтан оқыту үдерісінде оқу қызметінде;
- сабақта және сабақтан тыс оқу-тәрбие үрдісінде
- оның ішінде қосымша білім беру жүйесіндегі қызмет.

Айта кету керек, аудиовизуалды құралдарды қолдану оқыту бүкіл оқу процесін ұйымдастыруға оң әсер ететін процесс, оны айқын және мақсатты етеді. Оқу процесінде бейнені қолданудың тиімділігі түсіндіріледі: біріншіден, бейне материалдардың қол жетімділігі, олардың жазбасы әртүрлі көздерден өндірілуі мүмкін; екіншіден, бейнетехника мен бейнепродукцияны пайдаланудан белгілі бір тәжірибенің пайда болуы; үшіншіден, оқытушының қызметте белсенді шығармашылық мүмкіндігі. Бейнематериалдардың белсенді пайдаланылуына қарамастан шет тілдерін оқыту процесінде олардың алуан түрлілігін, шетел тілдері бойынша көптеген бейне - курстар, әдістеме бейнематериалдармен жұмыс әлі жеткілікті дамымаған. Мамандандырылған ЖОО-да шет тілін үйренуге неғұрлым тиімді және қолайлы жағдайлар жасалған. Бейнематериал ретінде шетел тілін оқытудың аудиовизуалды құралы, сондай-ақ оның негізінде жасалған дидактикалық материалдар нәтижелі аудиториялық және аудиториядан тыс білім алушылар үшін қажетті жағдайлар жасалған.

Отандық және шетелдік авторлардың еңбектерінде ұсынылған аудиовизуалды мәтіндерді жіктеу негізінде біз коммуникативті-балама жазбаша аударма дағдыларын қалыптастыру үшін қолданылатын аудиовизуалды мәтіндердің өзіндік типологиясын жасадық. Бұл типология технологияларды бірнеше критерийлер бойынша санаттарға бөлуді қамтиды:

1. Аудиовизуалды мәтіндердің интерактивтілік дәрежесі мәтін мен білім алушының белсенді өзара әрекеттесу әлеуетімен анықталады. Интерактивті аудиовизуалды мәтіндерге компьютерлік ойындар немесе бағдарламалар кіреді. Бұл мәтіндер реципиент қабылдаған іс-әрекеттерге байланысты өз мазмұнын таңдап орналастырады. Аудиовизуалды мәтіндерді оқыту барысында білім алушыларды аудиовизуалды мәтіндердің алуан түрлерімен таныстыру үшін интерактивті мәтіндердің фрагменттерін ғана қолданған жөн, ал интерактивті емес аудиовизуалды мәтіндерді (көркем және деректі фильмдер) білім алушылардың оқыту процесіне қызығушылығын арттыру үшін кеңінен дайындауда қолдануға болады.

2. Аудиовизуалды мәтіннің функционалды бағыты негізінен осы мәтінде автордың коммунистік ниетін жүзеге асыруға байланысты. Бұл параметр аудиовизуалды мәтіндерді коммуникативті-балама оқыту құралы ретінде таңдаудың маңызды критерийлерінің бірі болып табылады. Әдетте, аудиовизуалды мәтіндерді қолданудың алғашқы кезеңдерінде ақпараттық бағыттағы мәтіндер (теле-визиялық жаңалықтар, аналитикалық бағдарламалар) пайдаланылады, содан кейін студенттер оқу барысында жарнамалық роликтер мен әзіл-сықақ аудармалар материалында мәтіннің апелляциялық функциясын беруді үйренеді.

3. Аудиовизуалды мәтіннің жанрлық байланысы көбінесе презентация арнасына байланысты және өз кезегінде мәтіннің мазмұнын анықтайды. Кинофильмдер жанрларының мысалдары ретінде шытырман оқиғалы фильм, костюм драмасы, комедия, қорқынышты фильм, триллер, өмірбаяндық фильм және т.б. белгілі бір жанрдағы аудиовизуалды мәтінді таңдау студенттердің дайындық деңгейіне және мәтіннің ауызша және вербальды емес компоненттерінің көлеміне байланысты жүзеге асырылады.

4. Презентация арнасының өлшемі біршама шартты. Бастапқыда әрбір аудиовизуалды мәтін алушыға белгілі бір арна арқылы келеді (кино, видео, теледидар, интернет). Алайда уақыт өте келе аудиовизуалды мәтінді ұсыну арнасы өзгеруі мүмкін. Сонымен, фильм бейнефильмге немесе DVD-ге жазылып, бейнефильмге айналады. Аудиовизуалды мәтінді оқытуда кинофильмдер, бейнефильмдер, теле-мәтіндер, медиатекстер пайдаланылуы мүмкін. Шектеу студенттерге мәтінді оқу жағдайында көрсету үшін қажетті кейбір аудиовизуалды техникалық құралдардың (DVD ойнатқышы, компьютер, Интернетке кіру) қол жетімсіздігі болуы мүмкін.

5. Коммуникативті-баламадағы аудиовизуалды мәтінді (тұтас мәтін, эпизод / серия, фрагмент) ұсыну формасы оқыту алгоритмінің нақты сатысындағы есептерге байланысты өзгеруі мүмкін.

6. Дидактикалық мақсатқа байланысты аудиовизуалды мәтіндер белгілі бір аударма дағдыларын қалыптастыру үшін және студенттердің коммунистік-эквивалентті дағдыларының деңгейін қорытынды тексеру үшін қолданылады.

Отандық және шетелдік зерттеушілердің талдауы нәтижесінде аудиовизуалды мәтін ЖОО-да оқитын білім алушыларға коммуникативті дағдыны қалыптастыруда тиімді құрал ретінде қарастырылды. Барлық аталған мүмкіндіктерді оларды қолданудың психологиялық және әдістемелік шарттары сақталған жағдайда ғана жүзеге асыруға болады. Аудиовизуалды құралдардың сыныптағы орны, оларды қолдану ұзақтығы көбіне білім алушылардың жеке ерекшеліктерімен, олардың оқу әрекетінің стильдерімен анықталады. Аудиовизуалды технологиялар әдістемелік тұрғыдан негізделген кезде ғана қолданылуы керек екенін ескеру маңызды; оларды қолдану мұғалімнен қосымша уақыт пен күш-жігерді және көбінесе арнайы білімді қажет етеді. Мультимедиялық құралдарды

дұрыс пайдалану үшін басқа оқу құралдарымен байланыс орнату, оқытудың бір құралынан екіншісіне логикалық ауысу мүмкіндігін табу, сабаққа білім берудің мақсаттары мен міндеттеріне дәл сәйкес келетін құралдарды енгізу қажет. Оқу процесінде аудиовизуалды мәтінді пайдалану білім алушылардың шет тілін меңгеру дағдыларын жетілдіруге ұмтылысын арттыратыны айқын көрінді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Копылова В.В. Методика проектной работы на уроках английского языка: методическое пособие / В.В. Копылова. 3-е изд., стереотип. М.: Дрофа, 2006. 93 с
- 2 Верисокин Ю.И. Видеофильмы как средство мотивации школьников при обучении иностранным языкам / Ю.И. Верисокин // Иностранные языки в школе, 2003. - № 5. - С. 31-35.
- 3 Nord Ch. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Rodopi, 2006. P. 274.
- 4 Gile D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. John Benjamins Publishing Co., 2009. P. 286.
- 5 Комиссаров В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие. М.: ЭТС, 2002. 424 с.
- 6 Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностранные языки в школе. - 1999. - №3. - С. 20- 25.
- 7 Носкова Т.Н. Аудиовизуальные технологии в образовании / Т.Н.Носкова. – СПб.: СПбГУКиТ, 2004. – 197 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУДИОВИЗУАЛЬНОГО ТЕКСТА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

В данной статье рассматривается проблема использования аудиовизуальной наглядности на уроках иностранного языка (английского языка) в вузе. Описаны принципы отбора аудио-видеоматериалов, задачи и методы работы с ними в соответствии с коммуникативными и профессиональными компетенциями. Поскольку аудиовизуальные средства обучения являются частью учебного процесса, они содержат специально отобранный, а также методически обработанный материал, который создан с целью использования на уроках иностранного языка. В силу относительного сращения понятий «аудиовизуальные средства обучения» и «технические средства обучения» появляются новые технические средства передачи информации и демонстрации изучаемого материала, что постоянно требует внимания к данной теме.

Также представлен обзор традиционных способов и средств использования аудиовизуального текста студентами неязыковых вузов. Аудиовизуальные тексты предполагают категоризацию текстов по таким критериям, как форма изложения по степени интерактивности (интерактивные, неинтерактивные тексты), функциональной направленности (информационная, привлекательная, художественная), жанру, каналу представления (видеотексты, тексты фильмов, телетекст, медиатекст), форма презентации (полный текст, сериал, фрагмент) и дидактическая цель (обучение, контроль). Развитие теории и методики обучения иностранным языкам привело к поиску новых средств формирования у обучающихся коммуникативно-альтернативных навыков. Одним из таких средств является аудиовизуальный текст, структура которого состоит из двух разнородных частей – вербальной и невербальной, осуществляемой через два канала коммуникации – визуальный и аудиальный.

Ключевые слова: аудиовизуальный текст, обучающийся, метод, обучение, инновации, язык, аудиовизуальные средства обучения (авсо).

THE USE OF AUDIOVISUAL TEXT IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS AT UNIVERSITY

This article deals with the problem of using audiovisual visibility in English as a foreign language lessons in higher education. The principles of selecting audio-video materials, tasks and methods of working with them in accordance with communication and professional competencies are described. Since audiovisual teaching aids are

part of the educational process, they contain specially selected and methodically processed material that is created for the purpose of using it in foreign language lessons. Due to the relative merging of the concepts of "audiovisual teaching aids" and "technical teaching aids", new technical means of transmitting information and demonstrating the material under study appear, which constantly requires attention to this topic.

The article provides an overview of the traditional ways and means of using the audiovisual text by students of non-linguistic universities. Audiovisual texts presupposes the categorization of texts according to criteria such as the presentation form according to the degree of interactivity (interactive, non-interactive texts), functional orientation (informational, attractive, artistic), genre, presentation channel (video texts, film texts, teletext, media text), presentation form (full text, series, fragment) and a didactic goal (training, supervision). The development of the theory and methodology of teaching foreign languages led to the search for new means of forming communicative-alternative skills among students. One of these means is an audiovisual text, the structure of which consists of two heterogeneous parts - verbal and non-verbal, carried out through two communication channels - visual and auditory.

Key words: audio-visual text, learner, method, training, innovation, language, audiovisual teaching aids.

References

- 1 Kopylova V.V. Metodika proektnoj raboty na urokah anglijskogo jazyka: metodicheskoe posobie / V.V. Kopylova. 3-e izd., stereotip. M.: Drofa, 2006. 93 s
- 2 Verisokin Ju.I. Videofil'my kak sredstvo motivacii shkol'nikov pri obuchenii inostrannym jazykam / Ju.I. Verisokin // Inostrannye jazyki v shkole, 2003. -№ 5.-S. 31-35.
- 3 Nord Ch. Text Analysis in Translation: Theory, Methodology and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis. Rodopi, 2006. P. 274.
- 4 Gile D. Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training. John Benjamins Publishing Co., 2009. P. 286.
- 5 Komissarov V.N. Sovremennoe perevodovedenie: uchebnoe posobie. M.: JeTS, 2002. 424 s.
- 6 Barmenkova O.I. Videozanjatija v sisteme obuchenija inostrannoju rechi // Inostrannye jazyki v shkole.- 1999. -№3.- S. 20- 25.
- 7 Noskova T.N. Audiovizual'nye tehnologii v obrazovanii / T.N.Noskova.– SPb.: SPbGUKiT, 2004.– 197 s.

Information about authors:

Altynay Kaldybekova, 2nd year master student in specialty 7M01719– foreign languages: two foreign languages, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan, + 7 (747) 477 25 06. E-mail: k.altynai16@gmail.com

Nurilya Kasymbekova, Candidate of Pedagogical Sciences, L.N. Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ**ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ****PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND EDUCATIONAL TECHNOLOGIES**

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.08

МРНТИ 14.07.01

УДК 378.015.03

Е.Н.Васильева¹, С.В.Крохмаль², Е.А. Попова³, О.Т.Сартене⁴

^{1,2} КГАУ ДПО «Красноярский краевой институт повышения квалификации и профессиональной переподготовки работников образования

г.Красноярск, Российская Федерация

E-mail: vasileva.ekaterina@kipk.ru; krohmal@kipk.ru

^{3,4} ФГАОУ ВО «Сибирский федеральный университет»

г.Красноярск, Российская Федерация

E-mail: popova_elena15@mail.ru; olga.sartene@yandex.ru

**ОБНОВЛЕНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ ГРАМОТНОСТИ ПЕДАГОГА КАК
НЕОБХОДИМОСТЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЕГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ**

В статье показана необходимость обновления предметной грамотности педагога для совершенствования его профессиональной компетентности. Раскрыто понятие предметной грамотности, ее роль и место в совершенствовании профессиональной компетентности как педагога, так и повышении качества обучения школьников.

В современных условиях развития образования, когда перед педагогами ставится цель повышения качества образования важно правильно направить работу методического объединения учителей-предметников.

Приобретает все большую значимость вопрос обучения способных и одаренных детей, и в этой связи предъявляются особые требования к существующей сегодня предметной грамотности педагога. И это опять – такая проблема сегодняшнего ВУЗа. Именно в обучении специалиста в Вузе должны быть раскрыты особенности содержания работы с преуспевающими учащимися, даны будущему специалисту методики, технологии раскрытию его способностей обучаемых, способы изучения неординарности, задатков школьников, и созданию в связи с этим необходимых условий уже в процессе обучения каждого ученика. Этим определяется степень высоты предметной грамотности самого педагога, а также его психолого-педагогическая компетентность.

Развитие профессиональной компетентности учителя, обеспечивают реализацию педагогического процесса, его владения умениями проектировать и организовывать образовательный процесс с учетом формирования технологического, коммуникативного и личностного компонентов учащихся.

Ключевые слова: Предметная грамотность, профессиональная компетентность, качество образования, фундаментальность знаний.

Общеизвестно, что профессионализм любого специалиста определяется наличием у него необходимых прочных знаний. Также общеизвестно, что основой всех современных технологий в любой деятельности человека, в проводимых научных исследованиях

являются прежде всего базовые предметные и дополнительные к ним специальные знания. Актуальные сегодня современные информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) по своей сути основываются на ядре предметных знаний, в том числе на математических.

Осуществляемые логические рассуждения в любой человеческой деятельности, планирование, моделирование возникающих и искусственно создаваемых ситуаций реального мира требуют использования необходимых для этого в каждом случае предметных знаний, проявления некой предметной культуры, полученной каждым человеком за период его обучения.

Совокупность предметных культур в свою очередь определяет в какой-то степени целостную культуру мышления современно-образованного человека. Все выше названное создает условия, обеспечивающие в определенной степени сегодня успешную конкурентоспособность во многих областях человеческой деятельности, в т.ч., в экономике, природопользовании, экологии, медицине, юриспруденции, машиностроении, приборостроении, в сельском хозяйстве и других сферах человеческой деятельности. Невозможно сегодня найти такую область, где были бы не востребованы совокупные предметные знания, в том числе, математические знания. Следовательно, прочные предметные знания остаются всегда востребованными и значимыми в жизнедеятельности каждого современного человека в силу своей постоянной применимости.

От того как человек, обучаясь в школе, в ВУЗе, в средних специальных учебных заведениях, овладевает прочными предметными знаниями, в конечном итоге зависит качество образования в стране, зависит качественная подготовка специалистов для нужд отечественного хозяйства, а, следовательно, зависит и благосостояние всего нашего общества. Общеизвестно, что хорошее образование делают хорошо образованные педагоги.

Согласимся с М.М.Поташником, М.В.Левитом, что «... только учитель-профи может обучать и воспитывать свободных и ответственных будущих профессионалов в любых видах деятельности. И что не менее важно – свободных и ответственных граждан Отечества и людей Земли» [1]

Значимость образования, в том числе предметных знаний, известна в воспитании личности. Воспитание «самим предметом» описана в трудах ученых-педагогов, математиков, психологов и учителей-практиков. К своей научной и педагогической работе И.И.Александров, докладчик многих съездов преподавателей математики дореволюционной России, в том числе на съезде в Париже, относился очень строго. В 1916 году в одном письме к И.К.Андронову он писал: «Учитель должен не только в совершенстве знать свой предмет и ясно излагать его ученикам, – без духовного воздействия на учеников он или чинов или ремесленник плохого разряда». А.Я. Хинчин так же подчеркивает этот факт в своих научных трудах: «... особенностью математической науки в значительной мере объясняется и специфика задач, встающих перед учителем математики, который хочет использовать преподавание своей науки в воспитательных целях» [2]. В своих трудах он отмечает: «...какие особенности математической науки и для как каких именно качеств интеллекта или моральной личности учащегося могут и должны быть использованы». А далее добавляет: «Сколько-нибудь заметный воспитательный эффект уроки математики (как и всякой другой науки) могут дать только при том условии, что учитель, во-первых, достаточно хорошо знает свою науку, ее методологию и ее историю, во-вторых, имеет достаточный педагогический такт и опыт, и наконец, в

третьих, сам обладает в достаточной мере всеми теми качествами, которые он собирается воспитывать в своих учениках». Каждый учебный предмет вносит значимый вклад в воспитание обучающегося в период его пребывания в учебном заведении.

Если педагог в полной мере старается реализовать образовательные и воспитательные возможности преподаваемого им учебного предмета и обладает профессиональными качествами в умении обучать всех и каждого, то он становится способным создавать собственные методические разработки по образовательной и воспитательной работе средствами учебного предмета, и он может достаточно легко и непринужденно, в силу своего профессионализма находить эффективные пути по достижению поставленной цели.

Воспитание предметом-чрезвычайно важное явление, поскольку – это прежде всего воспитание дисциплинированного человека, человека умеющего выразить свою точку зрения, умеющего в нужный момент аргументировать высказываемую мысль, понимать другого, вести необходимый продуктивный диалог, а также стремиться быть интеллектуально честным (занимать собственную позицию, выстраивать строгий ход рассуждений, уходить от двусмысленности и др.). Другими словами, влияние учебного предмета на формирование личностных качеств обучающихся, поиск и использование для этого оптимальных средств учебного предмета составляет особую ценность образования.

Отметим также, что в процессе получения образования у каждого обучающегося закладывается базовая основа предметных знаний, столь необходимых в любой человеческой деятельности, в любой профессии, какой бы она ни была представлена – от рабочего до академика.

Однако, заложить прочную знаниевую основу обучающимся способен только профессионально хорошо подготовленный для этого учитель, обладающий сам фундаментальными знаниями предмета, методикой его обучения, достаточно хорошо владеющий технологической грамотностью для обучения всех и каждого школьника, а также владеющий необходимыми психолого-педагогическими знаниями.

Именно все это и определяет профессиональную компетентность современного педагога, которую, к сожалению, не способен обеспечить бакалавриат в ВУЗе. Сегодня необходима такая подготовка будущего педагога, которая позволит обеспечить ему востребованный профессионализм для педагогической деятельности. «Учеными и практиками замечено, что процесс освоения учителем новых знаний и передовых технологий обучения носит сугубо индивидуальный характер, требующий изменения организации и содержания повышения квалификации и самообразования» [3].

Педагог был и остается ключевой фигурой в образовании. Обладая глубокими профессиональными и, в том числе, предметными знаниями, он способен обеспечить как знаниевую подготовку школьников по предмету, так и создание всякий раз определенных условий для индивидуального роста в обучении, а также освоении каждым обучающимся необходимых для «учения» способов деятельности, которые обеспечивают ему качественную подготовку по изучаемым учебным предметам.

Предметная компетентность учителя включает в себя:

- Фундаментальные знания и умения, связанные с обучением предмету;
- Наличие у самого педагога таких необходимых метапредметных компетентностей, которые позволили бы ему организовывать процесс обучения таким образом, чтобы у учащихся также в этой связи формировались необходимые метапредметные компетентности.

Общеизвестно, что получаемые учащимися знания приобретают статус значимых, только в случае если они применимы к реальности, к конкретным возникающим ситуациям в практике, в жизни. При этом изучаемые понятия, свойства, закономерности, законы, признаки, формулы и др. становятся действенным инструментом для решения более сложных, интересных и содержательных комплексных задач, задач непосредственно реальной жизни. Заметим, что программным в предмете умениям школьников обучают целенаправленно и в системе. Формирование же умений на реализацию межпредметных связей, ориентированных на применение аппарата предметных знаний в решении, например, физических, химических, экономических, экологических, производственных и других задач, и в том числе, в решении нестандартных задач требует методического рассмотрения, совместного профессионального осмысления педагогов-предметников. Вопрос об умении школьников решать задачи на межпредметные связине однажды поднимался учеными-педагогами и практиками, он остается актуальными сегодня.

Приобретает все большую значимость вопрос обучения способных и одаренных детей, ив этой связи предъявляется особые требования к существующей сегодня предметной грамотности педагога. И это опять – таки проблема сегодняшнего ВУЗа. Именно в обучении специалиста в Вузе должны быть раскрыты особенности содержания работы с преуспевающими учащимися, даны будущему специалисту методики, технологии раскрытию его способностей обучаемых, способы изучения неординарности, задатков школьников, и созданию в связи с этим необходимых условий уже в процессе обучения каждого ученика. Этим определяется степень высоты предметной грамотности самого педагога, а также его психолого-педагогическая компетентность.

Следует заметить, что под предметной грамотностью подразумевается наличие у учителя определенных фундаментальных знаний, способных проявляться по мере их востребованности в обучении школьников. Известно, что сама предметная грамотность учителя должна находиться в постоянном развитии, «не угасать», педагогне должен допускать у себя профессионального «выгорания», которое, к сожалению, случается по причине не запланированного выполнения всякий раз учителем ненужной свалившейся на него текущей работы, не относящейся непосредственно к обучению детей. И в этом тоже существует сегодня определенная проблема. Вернемся к тому, что напомним всем и педагогу тоже, что функционал учителя в школе – это, прежде всего, учить детей предмету. «Педагог, владеющий в определенной степени профессиональной грамотностью, по мнению исследователей, часто от перегрузки испытывает «синдром профессионального старения», признаком которого является невосприимчивость к новому, к пополнению знаний, наличию канонизации и универсализации собственного педагогического опыта, нарушению профессионального общения» [4].

На сегодняшний день в системе повышения квалификации есть попытки создать необходимые условия, для корректирования, систематизирования предметных знаний педагога, в какой-то степени даже возможно устранение обнаруженных им самим дефицитов в предметной, и, в целом, в профессиональной компетенции. В системе повышения квалификации это делается за счет некоторого вхождения в обновление и углубление предметной грамотности в период обучения педагога.

Освоение учителем учебно-методических комплексов (УМК) можно отнести в какой-то степени также к обновлению предметной компетентности, поскольку оно связано с совершенствованием его профессиональной грамотности, а именно: с

разработкой рабочей программы по предмету, изучением новых и обновленных учебников, рабочих тетрадей, методических пособий, дидактических материалов, а также – с освоением нового средства обучения – электронного приложения к учебнику.

Все вышеназванное, обеспечивает создание определенной образовательной среды, в которой происходит продуктивное совершенствование (самосовершенствование) профессионализма учителя, в том числе и его предметной грамотности. Все это может происходить в специально создаваемых для этого условиях курсовой работы в системе повышения квалификации учителя, а также и может быть организовано и самим педагогом в его самообразовании, по принципу «обучая других, обучаюсь и сам». Против этого ничего нельзя возразить, а следует возникающий подобный опыт брать просто для практического применения.

В целом, развитие предметной компетентности педагога связано с тем фактом, что в определенных создаваемых для этого условиях сама предметная компетентность выступает как важнейшее средство, обеспечивающее качество общего предметного образования обучающихся, и в целом, – качества всего общего и профессионального образования.

Список литературы

- 1 Поташник М.М. Левит М.В. Как помочь учителю освоить ФГОС: пособие для учителей, руководителей школ и органов образования. – М.: Педагогическое общество России. 2015. – 320 с.
- 2 Александров И.И., Александров А.И. Методы решения арифметических задач. Под ред. И.К.Андропова. – М.: Государственное учебно-педагогического издательства министерства просвещения РСФСР, 1953. – 76 с.
- 3 Хинчин А.Я. Педагогические статьи. Под ред. Б.В.Гнеденко. – М.: Издательство академии педагогических наук, 1963. – 204 с.
- 4 Васильева Е.Н. Теория и практика подготовки педагога к инновационной деятельности в системе повышения квалификации: монография. – Ростов-на-Дону: Легион-М, 2018. – 222 с.
- 5 Васильева Е.Н. Теория и практика подготовки педагога к инновационной деятельности. – LAPLAMBERT Academic PublishingRU, 2018. – 245 с.
- 6 Вершловский С.Г. Педагог эпохи перемен, или Как решаются сегодня проблемы профессиональной деятельности учителя. М.: Сентябрь, 2002
- 7 Дьяченко В.К. Развивающее обучение и новейшая педагогическая технология. Красноярск: 1998
- 8 Технология критического мышления. // Лучшие страницы педагогической персы. 2001. №1.
- 9 Васильева Е.Н. Технология коллективного обучения: Инновационная педагогическая деятельность: Учебно-методическое пособие. / под.ред. А.К. Кагазбаевой, Г.М. Кусаинова. – Алматы: Изд-во «Эверо», 2019. -292с.

ПЕДАГОГТИҢ ПӘНДІК САУАТТЫЛЫҒЫН ЖАҢАРТУОНЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ЖЕТІЛДІРУ ҚАЖЕТТІЛІГІ РЕТІНДЕ

Мақалада педагогтың кәсіби құзыреттілігін жетілдіру үшін оның пәндік сауаттылығын жаңарту қажеттілігі көрсетілген. Пәндік сауаттылық ұғымы, оның педагог ретінде кәсіби құзыреттілігін жетілдірудегі және мектеп оқушыларын оқыту сапасын арттырудағы рөлі мен орны ашылды.

Білім беруді дамытудың қазіргі жағдайында, педагогтардың алдына білім беру сапасын арттыру мақсаты қойылған кезде, пән мұғалімдерінің әдістемелік бірлестігінің жұмысын дұрыс бағыттау маңызды.

Қабілетті және дарынды балаларды оқыту мәселесі барған сайын үлкен мәнге ие, осыған байланысты қазіргі кездегі педагогтың пәндік сауаттылығына ерекше талаптар қойылады. Бұл тағы да бүгінгі ЖОО-ның мәселесі. ЖОО-да маман оқытуда табысты студенттермен жұмыс мазмұнының ерекшеліктері ашылуы керек, болашақ маманға білім алушылардың қабілеттерін ашудың әдістемелері, технологиялары, оқушылардың өзіндік ерекшеліктерін, бейімділігін зерделеу тәсілдері және осыған байланысты әр оқушыны

оқыту үдерісінде қажетті жағдайлар жасалуы керек. Мұнымен педагогтың пәндік сауаттылығының жоғары дәрежесі, сондай-ақ оның психологиялық-педагогикалық күзіреттілігі анықталады.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін дамыту педагогикалық үдерістің жүзеге асырылуын, оқушылардың технологиялық, коммуникативтік және жеке компоненттерін қалыптастыруды ескере отырып, білім беру үдерісін жобалау және ұйымдастыру дағдыларын меңгеруін қамтамасыз етеді.

Негізгі сөздер: Пәндік сауаттылық, кәсіби құзыреттілік, білім сапасы, іргелі білім.

UPDATING THE TEACHER'S SUBJECT LITERACY AS A NECESSITY FOR IMPROVING HIS PROFESSIONAL COMPETENCE

The article shows a necessity to update the subject literacy of a teacher to improve his professional competence. The concept of subject literacy, its role and place in improving the professional competence of both a teacher and improving the quality of teaching schoolchildren are revealed.

In modern conditions of education development, when the goal of improving the quality of education is set for teachers, it is important to correctly direct the work of the methodological association of subject teachers.

The issue of teaching capable and gifted children is gaining increasing importance, and in this regard, special requirements are imposed on the teacher's subject literacy that exists today. And this is again a problem of today's university. It is in the training of a specialist at the University that the features of the content of work with successful students should be disclosed, the future specialist should be given methods, technologies for revealing his abilities to students, ways to study originality, the inclinations of schoolchildren, and in this regard, the creation of the necessary conditions already in the learning process of each student. This determines the height of the subject literacy of the teacher, as well as his psychological and pedagogical competence.

The development of the teacher's professional competence ensures the implementation of the pedagogical process, his possession of the skills to design and organize the educational process, taking into account the formation of the technological, communicative and personal components of students.

Key words: subject literacy, professional competence, quality of Education, fundamental knowledge.

References

- 1 Potashnik M.M. Levit M.V. Kak pomoch' uchitelju osvoit' FGOS: posobie dlja uchitelej, rukovoditelej shkol i organov obrazovaniya. – M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii. 2015. – 320 s.
- 2 Aleksandrov I.I., Aleksandrov A.I. Metody resheniya arifmeticheskikh zadach. Pod red. I.K.Andronova. – M.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskogo izdatel'stva ministerstva prosveshheniya RSFSR, 1953. – 76 s.
- 3 Hinchin A.Ja. Pedagogicheskie stat'i. Pod red. B.V.Gnedenko. – M.: Izdatel'stvo akademii pedagogicheskikh nauk, 1963. – 204 s.
- 4 Vasil'eva E.N. Teorija i praktika podgotovki pedagoga k innovacionnoj dejatel'nosti v sisteme povyshenija kvalifikacii: monografija. – Rostov-na-Donu: Legion-M, 2018. – 222 s.
- 5 Vasil'eva E.N. Teorija i praktika podgotovki pedagoga k innovacionnoj dejatel'nosti. – LAPLAMBERT Academic Publishing RU, 2018. – 245 s.
- 6 Vershlovskij S.G. Pedagog jepohi peremen, ili Kak reshajutsja segodnja problemy professional'noj dejatel'nosti uchitelja. M.: Sentjabr', 2002
- 7 D'jachenko V.K. Razvivajushhee obuchenie i novejschaja pedagogicheskaja tehnologija. Krasnojarsk: 1998
- 8 Tehnologija kriticheskogo myshlenija. // Luchshie stranicy pedagogicheskoy persy. 2001. №1.
- 9 Vasil'eva E.N. Tehnologija kollektivnogo obuchenija: Innovacionnaja pedagogicheskaja dejatel'nost': Uchebno-metodicheskoe posobie. / pod.red. A.K. Kagazbaevoy, G.M. Kusainova. – Almaty: Izd-vo «Jevero», 2019. – 292s.

Information about authors:

Ekaterina Vasilyeva, KSAU APE " Krasnoyarsk Regional Institute for advanced qualification training and professional retraining of educators", Krasnoyarsk. E-mail: vasilyeva.ekaterina@kipk.ru;

Svetlana Krokhmal, KSAU APE " Krasnoyarsk Regional Institute for advanced qualification training and professional retraining of educators", Krasnoyarsk. E-mail: krokhmal@kipk.ru

Elena Popova, FSAEI HPE "Siberian Federal University", Moscow. Krasnoyarske-mail: popova_elena15@mail.ru

OlgaSartene FSAEI HPE "Siberian Federal University", Moscow. Krasnoyarsk. E-mail: olga.sartene@yandex.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.09

МРНТИ 14.25.05

ӨОЖ 37.018

Ж.Т.Сарыбекова¹, С.М. Сарыбекова¹

¹М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Тараз қ., Қазақстан Республикасы
zhanat.sarybekova@mail.ru

ҚЫЗДАРДА ПАТРИОТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ РУХТЫ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ТАРИХИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

Мақалада қыздар бойында патриоттық құндылықтар рухын тәрбиелеудің тарихи-педагогикалық алғышарттары қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада ерте заманнан-ақ қазақ қыздарының Отанға деген сүйіспеншілігін тәрбиелеуді, бір күннің ісі емес, ол ұлттық идеологияға негізделген жағдайда ғана табысты болатынын ата-бабамыз байқап-бағдарлап, көрегендікпен өз ұрпақтарының бойына сіңіріп отырғандығы жайлы айтылады. Ежелгі түркі әйелдерінің тек отбасының қорғаушысы немесе мемлекет билеушісі болумен қатар ержүрек жауынгер болуының тамыры өте тереңде жатқаны туралы мәліметтер де беріледі. Ұлттық тәрбиенің негізі саналатын салт-дәстүрлер арқылы бүгінгі ұрпақ - өз ұлтының дүниетанымынан, рухани мәдениетінен білімін жетілдіріп, оны күнделікті өмірде қолданып, ұлтына тән мінез-құлықты меңгеретіні айтылады. Қазақ қыздарының бойындағы батылдық, елін, жерін сүйуі, оны ұрпаққа беруі, олардың Отанға деген сүйіспеншілігінен, осы ұлттық тәрбиеден туындағаны жайлы қарастырылады. Ананың Отан ұғымымен теңестірілуі, анаға деген сыйластық пен махаббат, оның тағдырына деген жауапкершілік - Отанның тағдырына, туған жерге, елге деген жауапкершілік екендігі қарастырылады. Халық педагогикасының тәжірибесі - қыз балаларымызды патриоттық құндылықтар рухында тәрбиелеудің жемісі, ұлтымыздың жеңісі екендігіне түсінік беріліп, патриоттық сана-сезімнің қалыптасуының мазмұны ашылған.

Негізгі сөздер: қыздар тәрбиесі, патриоттық тәрбие, құндылық, руханилық, ұлттық тәрбие, халық педагогикасы, ана, Отан, ел, жер.

Кіріспе

Ақпараты мен экономикасы дамыған бүгінгі заманауи әлемде жеке тұлғаның қалыптасуында ұлттық тәрбие жетекші рөл атқаруы тиіс. Ұлттық тәрбиенің негізі саналатын салт-дәстүрлер арқылы бүгінгі ұрпақ өз ұлтының дүниетанымынан, рухани мәдениетінен білімін жетілдіреді, оны күнделікті өмірде қолданып, ұлтына тән мінез-құлықты меңгереді. Ұлы жеңістер мен жетістіктер ұлтқа, Отанға деген сүйіспеншіліктен туындайтыны белгілі. Бүгінгі қоғамдағы негізгі мақсат - ұлтын сүйетін патриот ұрпақты тәрбиелеу болып табылады. Басты қағидасы Отанға, өз халқына, туған жеріне деген сүйіспеншілік болып табылатын патриотизм - үлгі ретінде мәдениетте, белсенді іс-әрекет ретінде саясат пен экономикада байқалатын күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс, қоғаммен бірге дамып, жаңа мазмұнмен толығып отыратын қоғамдық сананың бір формасы. Бұл ұғым қай заманда болмасын Отанға, туған ел мен жерге, ұлтқа деген асқан сүйіспеншілікпен өлшеніп, адам баласының ата-мекеніне, ана тілі мен төл мәдениетіне, ұлттық құндылықтарына жеке қатынасын пайымдайтын сезім көрсеткіші болып қала бермек. Елі мен жеріне қорған болатын саналы ұрпақты, "жер егесін" тәрбиелеу қазақ қоғамы үшін барлық кезде маңызды саналған. Бүгінде қоғам өмірінің әрбір саласына

ендеп келе жатқан әлемдік жаһандану үдерісі жағдайында "жер егесін" тәрбиелеуде патриоттық тәрбие мәселесіне барынша көңіл бөлінуі қажет. Өскелең ұрпақты тәрбиелеу ісінде тарихи білім мен тәжірибені пайдалануды тек халықтың мол тәжірибесінен үйрену керек. Ұлттық тәрбиеге, қазақтың халық педагогикасына қайта оралу - бүгінгі қоғамның талабынан туындап отырған өте маңызды қажеттілік.

Ұлттық салт-дәстүрлердің ұрпақ тәрбиесіндегі маңызы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру» атты мақаласында "Рухани жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңарудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңару елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен рухани жаңғыру ұлттық ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алуымен маңызды. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озды. Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүкіндігі беріліп отыр" - деп ерекше көрсетіледі [1,16].

Болашақ ұрпақ бойында ұлттық рух пен отаншылдық сезімді дамытудың, жер егесін тәрбиелеудің тәсілдерін ұлттық тәрбиені өз өмірлерінің негізі санаған қазақтың ұлы тұлғаларының тағылымы, ой-пікірлері мен еңбектерінен табамыз. Патриоттық тәрбие мәселесіне біздің қазақ жұрты қоғамның жалпы даму кезеңдерінде жолдарында Ж.Баласағұн, Қашқари, А.Иассауи) мен жыршы-жырауларының (Асан қайғы, Шалкиіз жырау, Ақтамберді жырау, Бұқар жырау, Дулат және т.б.) ғұлама ағартушы-педагогтарының (Ш.Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев және т.б.) шығармашылық еңбектері дәлелдейді.

Педагогика ғылымына үлес қосушы бірқатар ғалымдар патриоттық тәрбиенің салаларын, атап айтсақ: оқушылардың саяси мәдениетін қалыптастыру (К.К.Жампеисова, Ю.Г.Наумова, Е.З.Батталханов), жас жеткіншектерді революциялық ерлік және еңбек дәстүрі рухында тәрбиелеу (К.Құнантаева, Ә.Жұмақанов, Ш.Әміралиев, С.Ешімханов, А.Щербаков, Д.Құсайынова және т.б.), оқушылардың адамгершілік-құқықтық (А.А.Калужный, В.В.Трифонов, Л.К.Керімов және т.б.), азаматтық (С.Б.Омарова, Ж.Мақатова) тәрбиесін жүзеге асыру болашақ мамандардың патриотизмін қалыптастыру (А.Қ.Қалимолдаева) сияқты салалары зерттелген.

Тұлғаның патриоттық-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға байланысты жоғарыда баяндалған көзқарастарға сүйене отырып, патриоттылық жеке адамның басқа адамдарға, біздің жаңа қоғамымызға, оның материалдық және рухани байлықтарына, Отанымызға пайдасын тигізетін істерге қатынасының көрінісі болып табылады.

Негізгі бөлім. Арғы тегі түркіден бастау алатын қазақ халқы ұрпақ тәрбиесіне ерекше мән беріп келген. Ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиенің жақсы үлгілерін (адамгершілік-имандылық, елін, жерін, Отанын сүю, қоршаған ортаны қорғау, еңбекке баулу сияқты және т.б) ұрпақ санасына сіңіріп отыруды көздеген халқымыз оны әртүрлі бағыт-бағдармен, құралдар арқылы жүзеге асырып келген. Халқымыздың шынайы адамгершілік қасиеті елін, жерін, Отанын сүюден басталған. Ауыз әдебиеті шығармалары, әсіресе батырлар жырлары, аңыздар жастарды патриоттық, ерлік рухта тәрбиелеудің негізі қалыптасқан.

Ертедегі сақ әйелдері қоғамда өтесыйлы болумен қатар, олар қоғамдық өмірдің барлық салаларына, тіпті соғыс шайқастарына да ерлермен бірдей белсене қатынасып, ерлік көрсетіп отырғандығы мәлім. Әйелдерге деген қарым-қатынас - құрметтеу, қастерлеу негізінде жүзеге асып отырған. Үйге кірген ұл ең әуелі анасына, содан кейін ғана барып әкесіне иіліп тағзым еткен. Тіпті кейбір сақ әйелдерін тайпа көсемі етіп сайлаған. Ежелгі деректердің бірінен сақтардың үйленуі туралы «егер сақ жігіті бір қызға үйленгісі келсе, онымен әуелі күш сынасуы керек болған. Қыз жеңсе, жігіт оның тұтқыны болып есептеліп, оған толық тәуелді болса, текжеңген жігіт қана өз билігін жүргізе алатын болған». Сондай-ақ тайпа өміріндегі маңызды оқиғаларды қарайтын халық жиналысына ерлермен бірге әйелдер де қатысуға құқылы болған. Осы жайлы грек тарихшысы Ктесий сақ әйелдеріне берген мінездемесінде, олардың ержүректігін, соғыс қаупі төнгенде ерлеріне көмек көрсететініне көз жеткізе отырып, батыл тұжырым жасайды [2].

Ал, Климент Александрийский былай деп жазды: "Соғыс ісімен ерлерден кем шұғылданбайтын сармат әйелдерін білемін, ерлермен бірдей садақтан оқ ататын басқа да сақ әйелдерін білемін". Б.ж.с. дейінгі 6-ғасырда сақ-массагеттердің Томирис деген әйел патшасы болғанын, оның шайқаста парсы патшасы Кирді жеңгеннен кейін, жарғақ тұлыпқа қан толтырып, оның ішіне парсы патшасы Кирдің басын салып, "аңсағаның қан еді, іш енді соны!,-деп тұлыпты дарияға лақтырған"- екен [3].

Тарихшылар Зарина, Томирис сынды әйел - сақ патшалары болғандығын айтады. Бір деректер олардың соғыс өнерін жете меңгергенін көрсетсе, келесі мәліметтер олардың ақыл-ой қабілеттерінің өте жоғары болғандығын байқатады. Зарина патша туралы тарихшы Дидор былай деп таңырқана жазған: Бұл кезде сақтарды соғысқа мейлінше беуім Зарина атты әйел билегенін айтады.

Сақ патшасының қызы, ел тағдыры үшін өз махаббатын құрбан етеді. "Жеке басымның бақытын елімнің еркіндігіне айырбастай алмаймын. Махаббаттан да жоғары нәрсе бар, ол - менің елім", - дейді Зарина. Жалпы бұл тайпаларда әйел ержүрек, олар соғыс тауқыметін ерлермен бөліскендігі жайлы мәлімет береді [4,24].

Міне, батыр қыздарымыздың елін қорғау үшін түскен шайқастарын дәріптей келе, олардың ерлік әрекеттерін туған жері мен өскен елін, Отанын сүйіп, қорғауға бел байлағандарын көреміз. Қыздардың ар, намыс, ұждан түсінігін жоғары бағалағаны соншалық, ар-намыс үшін жанын да қиған.

Әлбетте, қазақта: "Жан сақтама, ар сақта", "Малым жанымның садағасы, жаным арымның садағасы",-деген мақал қыздарымыздың осыншама намысты болғанын дәлелдей түседі. Ал ұлттық дәстүр - халық табиғат апатына ұшыраса да, мың өліп, мың тірілсе де, аштық-жалаңаштық көрсе де, жау шабуылына ұшыраса да, осы ұрпақ жалғастығы ғасырлар қойнауынан әкелінген және сақталынған мұра.

Ежелгі түркі әйелдері отбасының қорғаушысы немесе мемлекет билеушісі болумен қатар ержүрек жауынгер болуының тамыры өте тереңде жатқаны туралы мәліметтерді Грек саяхатшыларының Сырдарияның бойын мекендеген тайпалар, оның ішінде сақтар туралы жазбаларынан кездестіреміз. Тарихшы Климент Александрийский "Сақтардың әйелдері... кейін шегінгенде ерлер секілді ат үстінен садақты артына қарап ататын болған"- деп, олардың ержүректігіне таң қала жазған еді [4,23].

Сақтардың ерлермен бірдей әйелдері де атқа мініп, бірдей киініп, тіпті аң аулауға шығатындығы туралы Геродот та жазған. Сондай-ақ сақтардың жігіттері үйлену үшін сол қызды жеңуі керек, жеңіліп қалса олқыздың тұтқынына айналатын салт болған. Онымыз дәлелді болу үшін, Қорқыт ата тағылымдарының біріне тоқтала кетейік: "Оғыз қаңлы

баласы Қан-Төрелі" жайындағы алтыншы жырда оғыз-қыпшақ дәуірінде Оғыз қаңлы деген бір данышпан кісі болған екен. Қан-Төрелі болашақ қалыңдығына бұрын құлақ естіп, көз көрмеген қатал талаптар қояды: "Менің болашақ әйелім, төсектен менен бұрын тұруы керек, менен бұрын атты ерттеп, атқаменен бұрын мінуі тиіс. Мен әліжауға шабуыл жасамайтұрған сәтте ол соғыс ашып, маған жаудың басын кесіп әкелуі керек",-деп, тек сондай қызға ғана үйленетіндігін айтқан. Ондай қалыңдықты іздеп табудыбаласының өзіне тапсырады. Күллі оғыз-қыпшақ елінен ондай қалыңдық таба алмайды. Сонда Оғыз қаңлы өзі сапарға аттанады. Трапезунд елі патшасының қызы сондай алып, екі қабат садақты қиналмай тартатын болыпты. Осы қызға үйленуге дәмеленген жігіттерге қояр талабы өте қатал болыпты. Содан сүрінбей өткен Қан-Төрелі қызға үйленеді [5].

Ал енді шығыс әйелдерінің патшайымы Тұрқан қатын, Шыңғыс ханды адастырмаған қоңырат қызы Бөрте ханым, Низамидің қыпшақ қызы Әппақ сұлуға ғашық болып жыр арнауы, Ұлы жүздің ұлы анасы атанған Домалақ ананың, Найман руының тектіанасы Ақсұлудың қасиетті мен есімдерін білмейтін қазақ жоқ. Сол сияқты Ақсақ Темірді тезге салғанана, Өз-Жәнібекті ақылмен тоқтатқан Қарашаш, күдіретті Құнанбайды қаймықтырған Зере анасы, ру аттары берілген Қарқабат, Дәулетбике, Ақбикеш сынды асық ойлы, батыл дабатыр мінезді қазақ әйелдері көп болған. Олардың бірсыпырасы қиынкезеңде ер- азаматтармен бірге қолына қару алып, жауға аттанды.

Көне түркі халқы қыздарын тек үй берекесін сақтаушы ғана емес, ел қамын ойлар азаматтық сезімге де тәрбиелей білгені туралы пікіріміздің дәлелді болуы үшін ғалымның мына жолдарына назар аударалық: "Тәңірхан кезінде билік жүргізуді ханша-ана, Тоныкөктің қызы По-бек өз қолына алды. ...Қарлұқтар және ұйғырлармен болған соғыстан жеңіліс тапқан соң тірі қалған түріктерді Білгіханның жесірі, Тоныкөктің қызы По-бек басқарып, өткеру шартын алдын ала келіскен бойда Қытайға алып келді. Түріктер шекаралық әскери сотымен қосылды, ал По-бек патшазада әйел құрметті атағы мен кінәздік киім-кешек, қаражат алды"- делінген [6,367].

Міне, осылай қан-жойқын ұрыстаойсырай жеңілгенімен, По-бек өзінің ақыл-парасаты, әйелбаласының бойына берілгенқамқорлық қасиетінің арқасында қалған адамдардың өмірін сақтап қалуға тырысқандығына көз жеткізіп отырмыз.

Сонымен бірге батырлар жырында [7] батырдың тұлғасын толықтырып тұратын адал жары да ерекше дәріптеледі. Батырдың жарының сырт тұлғасы мен көркіне оның ақылдылығы сәйкес келіп отырады. Ол жырда батырға ат таңдап, оны ерекше мәпелеп бағып-күтуімен көрінеді. Қобыланды батырдың жары Құртқаның Тайбурылға "шөптің нәрлісін жегізіп, қысырдың сүтін беріп, кекілін, жалын сипап, үстіне оюлап жабу жауып, арнайы ер-тұрман жасатып, жас сәбидей мәпелеуін" оның болашақта батырдың досы, жан серігі болады деген ниеттен туса керек. Сондықтан да жырда батырдың атын таңдауда сүйген жарының алатын орны ерекше болғандығын да көріп отырмыз.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде қалыптасқан өмір циклы ырымдарында да қару-жарақ ғұрыптыққұрал функциясын атқарғаны белгілі. Ұлтымызда некекию рәсімінде ат жалының қылдарын байлап садақ оғын қолданған ("Қыз-Жібек" фильмі). Оғыздар заманында "үйленетін жігіт әуелі садақтан оқатып, сол садақтың жебесі түскен жерге қалыңдық шатырын тігетін болған". Бұрынғы кезде қазақ халқында да садақпен атылған жебенің түскен жеріне жас жұбайлардың отауын құратын, яғни қарудың әрекеті арқылы отаудың құтты орны анықталатын болған.

XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ халқында ұзатылған қыздың жасауының ішіне дең бағалы затретінде бағалы қару-жарақ түрлері (сауыт, қалқан, садақ) кірді. "Ер Төстік" ертегісінде Қаныкей сұлу өзінің жасауына атасынан Ақсырмал сауытын сұрап алған.

Ұлттық әдебиеттің шығу тарихын тереңнен қарастырған М.Әуезовтің: "Ерлік - елдік сыны" атты еңбегіндегі, ерлікті өз тірлігінде өзгеше қадір тұтқан елдің бірі қазақ халқы дей келе, осы ерліктің егізінің сыңарындай, алып ұшар қос қанатындай асыл тірек діндегі бар. Ол өзгеше сүю сезімі. Жай сүю емес, жар сүю емес, жанынан артық көріп жұртын сүю, халқын сүю сезімі. Бұл сүюден қасиетті сүю жоқ... Қазақ батырларының өздеріне лайық арулары, сұлулығына ақылысай, батырларды ерлікке, елдікке бастап, рухберген аруларын ардақтай білген. Жары ерлік жорығына кеткенде, кешегі қоштасар жерде "сен кетсең не боламыз" деп жоқтаған Құртқа елдің панасы болады. Жасымайды, жабықпайды. Ел - Отанның ары үшін ері жанын қиғанда, сол елдің әлсізі мен күйсізіне бұл адал ана болып шығады [8,73-75].

Олай дейтініміз, қыздарды адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуде ананың рөлі ерекше болды. Ол туралы көптеген жыр-дастандар жазылып, Зере, Ұлжан, Ұлпан тәрізді дана аналардың бейнесі жасалды. Анадан ғасырлық ақыл, күш-қуат, тәрбие үзіліссіз тараған. Иә, ана әрдайым Отан ұғымымен теңестіріледі. Халық бұл орайда "«Анасын тыңдамаған Отанына да тәуелді болмайды», "Отан-ананы қорғай біл"-деп ой түйіндеген. Адамның дамып, жетілуі, тұлға ретінде қалыптасуы ең алдымен ана тәрбиесіне, оның рухани әлеміндегі махаббат пен жігердің үйлесімділігіне байланысты. Анаға деген сыйластық пен махаббат, оның тағдырына деген жауапкершілік - Отанның тағдырына, туған жерге, елге деген жауапкершілік. "Өлсең де, Отаныңды сатпа", "Отан үшін күрес - ерге тиген үлес", "Құртақандай торғай да өз ұясын қорғайды", "Отанға опасыздық еткенің - өз түбіңе өзің жеткенің", деген нақыл сөздер Отанды сату анаға опасыздық жасаумен парапар деген ұғымды меңзейді.

Ойымызды Ш.Айтматовтың: "Біздің бәріміз аналарымыздың алдында қарыздармыз. Бұдан мен адам тіршілігіндегі ең бір үлкен драманы көремін. Өмірде ананың өзін-өзі ұмытатын риясыз махаббатынан асқан жоғары және игілікті не бар? Сезім шынайы тазалықты талап етеді. Ол бізді, адамзат баласын ар-ұжданның жарасымды және жоғары кодексімен өмір сүруге міндеттейді", - деген ой-тұжырымы баланың ана алдындағы өтелмес парызын айғақтаса керек [9].

Қазан төңкерісінен кейін қазақ әйелдерінің қолы теңдікке жетер-жетпес, қаншама қиыншылықтарды бастарынан өткерді. Онымен де мойымаған қазақ әйелдері қуғын-сүргінге ұшырап, еркектермен бірдей айдауда жүрді. Одан, Отан, елін-жерін қызғыштай қорғап, майданда да ерлермен бірге соғысқа қатысты. Ұлттық намысын қолдан бермеген қыздарымыз қаншама? Кеңес өкіметінің алғашқы кезеңінде, халық шаруашылығын жандандыру кезінде әйел баласының нәзіктігіне қарамастан қара жұмыстарға салына бастады. Тоталитарлық жүйе әйел мен еркекті тең құқылы деген аксиоманы пайдаланып, қыз-келіншектерді техника тілін білуге, алып зауыттар мен фабрикалардағы станок басына, жардай трактордың құлағына жарғанаттай әйелдерді отырғызды.

Қазақ қыздарының білім және тәрбие алу жағдайларын, олардың кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі жай-жапсарын педагог-ғалымдар К.Садвакасова, М.Қозғамбаева, К.К.Құнантаева, Ш.Жалғасова зерттеген. Олар, өз еңбектерінде қазақ қыздарының ауыр жағдайларын, теңсіздіктің жойылуын, білім алуға жол ашылғандығын бірден қабылдай алмай, отбасынан ұзап, білім жолын қууға, қорқынышпен аяқ басқандары жайлы айта

келіп, алғашқы қазақ қыздарының білім алу жолындағы табандылығы, ынталығын нысанаға алған.

Ғалым Қ.Қ.Сарсембина "Қазақстан әйелдері саяси қуғын-сүргін құрбандары" (1925-1938ж.ж.) атты диссертациялық жұмысында "Халық жауы" атанған азаматтармен бірге сталиндік қуғын-сүргінге әйелдері, отбасылары, жақын туыстары да қудалауға түскендігін, әсіресе қазақ қыздарының алғаш білім алғандары мен коммунистері зорлық-зомбылыққа ұшырады және бұлқазақ қыздарына тиімсіз болғандығы жайлы зерттеулер жүргізген [10].

Осы кездегі қазақ қыздарының өз жұбайларына психологиялық, моральдық жағынан тірек болумен қатар, солармен бірге жапа шеккендігі, сонда да отбасының отын өшірмей, күйеулерінің өле-өлгенше арын арлап, орнын жоқтатпай, өмірмен арпалысқан аналар ерлігі тарихтан белгілі болып отыр және де біз үшін бұл - өшпес өнеге.

Бұл тарапта, А.Д.Қожабекова «Кеңес өкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі» атты кандидаттық диссертациясы әйелдер еңбегінің ауыр жұмыстарда пайдаланылғаны жайлы және бала күтіміне де уақыт берілмей, оларды жұмыстан шығаратын көріністер де болғанын тілге тиек еткен. Сонымен қатар, қазақ әйелдерінің қоғамдық-саяси жұмысқа тартылуы жайлы және сол кездегі әйелдердің партия, мемлекеттік қызмет, депутаттық міндеттер, ғылым, денсаулық, мәдениет салаларында белсенді жұмыстар атқарғанмен, әкімшілік-жетекшілік қызметтерге көтерілмегендігі жайлы зерттеулер жасалынған [11].

Ел басына қиын-қыстау күн түскенде әйелдер белсенділігі артпаса, кеміген жоқ. Ал олардың ерлер секілді қолына қару алып, жауына қарсы шығатын ерлігі туралы ертеден-ақ белгілі еді. Мысалы, алғаш колхоздастыру кезеңдерінде, Ұлы Отан соғысында ерлермен бірге қаһармандық көрсеткен, соғыс аяқталғанша белсенді әйелдер санын көбейтіп өз күштерін аямағандығы белгілі. Екінші дүниежүзілік соғыста Кеңес Одағы армиясының құрамында ер-азаматтармен бірге сұрапыл соғысқа қатысып, ерліктің теңдесі жоқ үлгісін көрсеткен батыр қыздар баршылық. Ал жауынгер қыздар дәрігерлік көмек көрсетумен бірге, ұшқыш, мерген, пулеметші, десантшы, барлаушы, байланысшы, көлік жүргізуші сияқты әскери мамандықтардың барлығын да меңгерген. Кеңес Одағының Батыры, пулеметші М.Мәметова, ұшқыш Х.Доспанова, ержүрек мерген қызымыз Ә.Молдағұлова қазақ топырағынан майдан даласына аттанған, толарсақтан қан кешіп жүріп ерліктің ерен үлгісін көрсеткен батыр қыздар. Қашанда қиын - қыстаукездері батыр қыздарымыздың ерекше ерліктерімен елеулі болғанын тарих та, өмір де дәлелдеп келеді. Сол ертедегі ертегілер мен батырлар жыры, түрлі хиссалардағы батыр қыздардың бейнесі Ұлы Отан соғысында көрініп, қазақ қыздары аттарын әлемге әйгілі етті.Осындай сын сағатта ерлермен бірге атқа қонып, қолына қару алған Алаш қыздарының ерлігін насихаттай білсек, бүгінгі өскелең ұрпақтың рухын көтеретіні анық [12,31].

1986 жылғы Желтоқсан көтерілісіне қатысқан Алматы қаласының тұрғыны Ерлан Декелбаев өзінің Желтоқсан көтерілісіне саналы түрде барғанын, жастарды аяусыз жазалаған жендеттерді көргенін және де оның: «Мен сол Желтоқсан оқиғасы кезінде қазақтың қыздарының батырлығына сүйсіндім, әрі қайран қалдым. Олар жендеттердің қолындағы дубинкаларына, арсылдаған иттеріне қарамастан жігіттерді өздерінің кеуделерімен қалқалап, міз бақпай алдыңғы шепте тұрды. Сондай қаһарман қыздарымыздың қатарынада Гүлнәр Лепесбаева, Гүлнәр Әбілхайырова, Анар СеркEROVA және олардың қайсар құрбыларын атар едім. Сол жендеттердің тепкісінің кесірінен бірқатар қыздар сәби сұю бақытынан айырылып, ұрпақсыз қалды. Олардың жандарына мәңгілік жазылмайтын жара салды», [13] - деп қазақ қыздарының батылдығын,

ержүректілігін мақтанышпен еске түсіреді, олардың болашағын ойлап қынжылады. Сол желтоқсандағы батыр қыздарымыз Ләззат Асанова, Сабира Мұқаметжанова сияқты ұлттық намысты берік ұстаған, ерлік пен елдікті ұран еткен ұлтжанды қыздарымыздың аты мәңгілікке қалады. Міне, тарих дәлелдегендей, қазақ қыздарының тек отбасындағы ерлігі ғана емес, өз Отанын қорғауда да ерлермен қатар жүргендігін дәлелдеп отыр.

Өтпелі 90-жылдардағы кезең халқымыз үшін үлкен сын болғаны бәрімізге белгілі. Осындай кезеңде қазақ әйелдері еліміздің еңсесін жоғары ұстауын өз үлестерін ерен еңбегімен дәлелдей алды. Осы бір кезеңде қазақ әйелінің арқасына түскен жүк өте ауыр болды. Сонда да қазақ әйелі мойымады. Отбасының тұғырын тік ұстап, ұл-қызының тәрбиесіне де көңіл бөлді. Кешегі бір өтпелі кезеңде, шаруашылықкүйзеліске ұшыраған, аналар зейнетақысын уақытында ала алмай, ішкерге ас, киерге киім болмай, жұрт жаппай абдырап қалған кезде, әйелдер қауымы білекті сыбанып тастап іске кіріскен еді. Олай дейтініміз, отбасын асырау салмағы әйелдерге түскентұста, қазақ қыз-келіншектер қауымы еліміздің еңсе тіктеуіне өлшеусіз үлес қосқаны белгілі. Қазақ әйелдері қоғамдық істерге, кәсіпкерлікке, ел экономикасын көтеруге де өз үлестерін қосты, әлі де атқарып келеді. Кіші және орта бизнесті дамыту өркениетті дамыған елдерде экономикалық тұрақтылықтың кепілі болса, біз де соған қол жеткізе бастадық. Осының басы-қасында жүрген қазақ қыз-келіншектері.

Еліміздің егемендік алып, адам құқықтары мен бостандықтары ескеріліп, адамдар жынысына, нәсіліне, ұлтына қарамастан тең саналып отырған бүгінгі таңда қоғамды демократияландыру процесінде әйел баласының орны ерекше. Қазір әйелдер өмірдің әр саласына белсене араласып, қызмет етуде. Қазір қыздарымыз саясатқа араласып, парламентке депутат болып, түрлі мекемелерге басшылық жасауда. Әлеуметтік өмірде, экономикалық дамуға да, ғылым мен білімге де, денсаулық сақтауда да өз үлестерін қосуда. Яғни, әйел баласының өмірдегі рөлі артып, қоғамның белсенді мүшесіне айналып отыр. Ал, біздің елдегі әйелдердің ахуалын алсақ, қай кезде де жаман болған емес. Олай дейтініміз, Үкімет басшысының орынбасарынан бастап, Орталық сайлау комиссияның төрайымы, беделді мемлекеттердің елшісі, министр портфеліне де ие болған қыздарымыз болды және осы қызметтерді абыроймен атқарды.

Елбасы жыл сайынғы әйелдер мерекесінде "Ең сенімді серіктестер - әйелдер" дегенді айтса, 2009 жылы 5 наурызда Астанада өткен Қазақстан әйелдерінің V форумында жасаған баяндамасын «Әйелдердің ұстамдылығы мен төзімділігі - тыныштық пен тұрақтылық тірегі», - деп атауының мәні тереңде екені сезіледі.

Осының дәлелі ретінде, қазіргі COVID-19 ел басына күн туған кезде қиындыққа, қауіп-қатерге қарамастан, кәсіби борышын ерлермен бірге абыроймен атқарып келе жатқан қазақ қыз-келіншектері. Карантинге жабылған азаматтарға медициналық көмек көрсетіп, олардың айығып үйлеріне оралуына қол ұштарын беріп келеді. Ақ халатты абзал жандардың жартысынан көбі дерлік (аурухана мамандарының) қыз-келіншектер. Адамдардың өміріне араша болып жүрген, осындай қиын кезеңде өз мамандықтарының шебері. Елдегі карантинге байланысты ақ халатты абзал жандар күшейтілген режимде жұмыс істеуде. Олар ауысымнан-ауысымға жанталасып, отбасына, туған-туыстарына уақыт бөле алмай, талай жанның өміріне араша түсіп, ерлікке сай қызмет атқарыпжүр. Бейбітшілік кезеңде де, мамандық алдындағы адалдық, отансүйгіштік қасиеттерін көрсетіп, күн сайын өршіп келе жатқан жаһандық індетті жеңуге атсалысуда.

Қорыта келе, тарихи кезеңдердегі қазақ қыздарының патриоттық құндылық істерінің, ұлттық сана-сезімдерінің тарихи-педагогикалық алғышарттарын анықтауға негіз болды.

Біріншіден, бала жастан қазақ халқының ауызекі шығармаларын (ертегілер, эпостар, жыр-термелер, т.б) тыңдап өсуі. Эпостық жырлардағы батырлардың, соның ішінде әсіресе Құртқа, Гүлбаршын, Назым, Ақжүніс, Қарлыға секілді ержүрек қыздардың ерлік істерін қызықтауы, соларға еліктеуі.

Екіншіден, адамгершілік, патриоттық асыл қасиеттер аналарының әлдиінен, жүректен шыққан сазды әуенінен, аналық ыстық алақанынан сіңіп, дарыуы. Туған-туыстарының, жора-жолдастарының, қоршаған табиғаттың да олардың патриоттық сана – сезімінің қалыптасуына әсері мол болуы.

Үшіншіден, саяси-идеялық, патриоттық рухани тұрғыдан шындалып өсуі.

Төртіншіден патриоттық құндылықтар рухы, Отанға деген қалтқысыз сүйіспеншілігі, оның бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресі мен ерлік істері.

Бесіншіден патриотизмді қалыптастырудың пәрменді құралдарының ішінде саяси-идеологиялық сипаттағы мерекелер мен айтулы даталардың орнының ерекшелігі.

Қыздарда патриоттық құндылық рухты тәрбиелеу әр түрлі әдістердің көмегімен жүзеге асырылды. Қазақ отбасында бала халқының, елінің, қауымының шежіресін біліп, батырлар жырын, т.б. тыңдап өсуі. "Жеті атасын білмеген жетесіз"-дей отырып, халық ұрпағын ата-бабасының шежіресімен, мекен еткен жері және кәсібімен, атақты, батыр, шешен, данышпан адамдарымен таныстыру. Жас ұрпақ жеті атасының тарихын, шежіресін, олардың дәстүрлерін білу арқылы халқымыздың бірнеше ғасырлық тарихын танып-біледі, оларда ата-бабасына, тарихына, еліне, жеріне, табиғатқа, еңбекке деген құрмет, сүйіспеншілік осы **әдістер** арқылы қалыптасады.

Қорытындылай келе, ұлттық патриоттылық құндылық рух, әдетте, өз ұлтыңның, мәдениетіңнің, тіліңнің, дәстүрлеріңнің ортақтығын сезініп, осы жерде туылғаныңды ұғыну түсінігімен байланыстыра білуі. Қазақ халқы кіндік қаны тамған жерін, ата-баба әулетінің жерленген жерін ерекше қадірлеген, оны ешқашан тастап кетпеген. Біздің қазақ халқы өз болмыс-бітімін Отанынан бөліп қарамаған. Халық өзін өсірген анасын қалай құрметтесе, елін, жерін, Отанын да таңдай алмайтынын түсінген. Отан адамның бойында патриоттық сезімді туғызудың қажетті шарты деп қабылдаған. Демек, бүгінгі ұлттық патриоттылығы қалыптасқан тұлғаға тән қасиет - ұлттық сана мен қоғамның рухани құндылықтарын (Отан, Ана, Туған жер, ел) қастерлеу, оны бойтұмардай сақтау және бауырмалдық, ұстамдылық, мәрттік, жомарттық қонақжайлылық, әдептілік т.б. игі қасиеттер болып табылады. Сонымен, біз қазақ халқының тарихы мен тіршілігіндегі ең күрделі мәселелеріне көңіл бөліп, елдің өткендегі өмірін тарихи тұрғыдан ұрпағымызға түсіндіруге тырысып, сол дәуірдегі құбылыстар мен оқиғаларды әлеуметтік тұрғыдан қарастыра отырып, қыз балалардың елін, жерін, Отанын сақтауға, мәдениетін аялай білуге, жоғары адамгершілікке шақырғандығын түсіндіру. Бұның бәрі идеяның, ой-пікір мен ақыл-өсиеттің өміршендігін, жаңашылдығын көрсетеді. Олар әсіресе еліміз егемендік алып, тарих қайта құрылып жатқан қазіргі кезеңде, бүгінгі қоғамның жаңаруы, демократиялануы процесінде жеткіншек ұрпақтың, әсіресе қыздарымыздың инабаттылық, патриоттық құндылықтарын, ұлттық санасын, рухани қасиет-қадірлерін, талғамдарын қалыптастыруда маңызды рөл атқаруы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. // Егемен Қазақстан №70 (29051) 12 сәуір, 2017.
- 2 Қазақтың көне тарихы // Дайындаған Қани М. -Алматы: Жалын. 1993. - 400б.
- 3 Александрийский К. Древние авторы о Средней Азии. Ташкент.1940. - 125с.
- 4 Сарыбекова Ж Қыздар тәрбиесі. Оқу құралы. Алматы: 2015. – 273 б
- 5 Қорқыт ата кітабы. Оғыздың батырлық жырлары: Эпос/ Орыс тілінен ауд. Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдаев. - Алматы: Жазушы, 1986.-128б.
- 6 Гумилев Л. «Көне түріктер»: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
- 7 Бабалар сөзі: Батырлар жыры. 100 томдық. - Астана: «Фолиант», 2006. Т. 38: – 332 б.
- 8 Әуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1981, - Т.8. - 456 б
- 9 Айтматов Ш. Собр. соч.: в 7-ми т. /Сост. и ред. Р.Рахманалиев. Т.2. Повести, - Алматы, 1998. - 512 с.
- 10 Сарсембина Қ.Қ. Қазақстан әйелдері саяси қуғын-сүргін құрбандары (1925-1938ж.ж.). канд.диссер. Алматы: 2004.-160б.
- 11 Қожабекова А.Д. Кеңес өкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі: тарих.ғыл.канд.дисс.Алматы, 2007.-145б.
- 12 Сарыбекова Ж.Т. Қыздар тәрбиесі. Оқу құралы. Алматы: 2015. - 273 б
- 13 Ақиқат пен Дақпырт. Жетісу, 1996, 13 желтоқсан. - 3 б.

ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОСПИТАНИЯ У ДЕВОЧЕК ДУХОВНО-ПАТРИОТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Рассматриваются историко-педагогические предпосылки воспитания у девочек духовных, патриотических ценностей. Кроме того, в статье рассказывается о том, что наши предки с давних времен знали, что любовь к Родине у казахских девушек не закладывается за один день, а воспитание будет успешным только в том случае, если оно основано на национальной идеологии и проявляя дальновидность, прививали своим потомкам национальные ценности. Приводятся сведения, что древнетюркские женщины были не только защитниками семьи или правителями государства, но и храбрыми воинами. Благодаря традициям и обычаям, которые являются основой национального воспитания, сегодняшнее поколение совершенствует свои знания из мировоззрения, духовной культуры своей нации, применяет их в повседневной жизни, осваивая характерное для нации поведение. Героизм казахских девушек, их любовь к своей стране, своей земле, передача этой любви своим потомкам основаны на любви к Родине, на национальном воспитании. Рассматривается отождествление матери с понятием Родины, уважение и любовь к матери, ответственность за ее судьбу – ответственность за судьбу Родины, родной земли, своей страны. Дается понимание того, что опыт народной педагогики – это плод воспитания наших девочек в духе патриотических ценностей, победа нации.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, ценности, духовность, национальное воспитание, народная педагогика, мать, Родина, страна, земля.

HISTORICAL AND PEDAGOGICAL BACKGROUNDS FOR EDUCATING THE GIRLS' SPIRITUAL AND PATRIOTIC VALUES

Historical and pedagogical backgrounds for bringing the girls' spiritual and patriotic values up are observed. In addition, the article tells that our ancestors have known long time Kazakh girls' love for their Motherland is not laid in one day, and education will be successful only if it is based on national ideology and showing foresight, instilled national values in their descendants. The information about the ancient Turkic women who were not only defenders of their family or rulers of the state, but also brave warriors is brought. Owing to the traditions and customs that are considered as the basis of national education, today's generation improves their knowledge of the worldview, spiritual culture of their nation, applies them in everyday life, mastering the behavior characteristics of the nation. Heroism of Kazakh girls, their love for their country, their land, and transferring this love to their descendants are based on love for the Motherland, on national education. The identification of mother with the concept of the Motherland, respect and love for the mother, responsibility for her fate – responsibility for the fate of Motherland, native land, and country is considered. It is understood that the experience of folk pedagogy is the result of educating our girls in the spirit of Patriotic values, the victory of the nation.

Key words: Patriotic education, values, spirituality, national education, folk pedagogy, mother, Motherland, country, land.

References

- 1 Nazarbayev N. A. View to the future: spiritual revival. // Egemen Kazakhstan №70 (29051) April 12, 2017.
- 2 Ancient history of the Kazakhs prepared by Kani M.-Almaty: Zhalyn.1993. - 400 pp.
- 3 Alexandriyskiy K. Ancient authors about Central Asia. Tashkent. 1940. - 125pp.
- 4 Sarybekova Zh. T. Education of girls. Educational aid. Almaty: 2015. - 273pp
- 5 Book of Korkyt Ata. The heroic poem of the Oghuz: Epic/Translated from Russian by A. Konyratov, M. Baidildayev.- Almaty: Zhazushy, 1986. - 128 pp.
- 6 Gumilev L. "Ancient Turks": for a wide range of readers. Almaty: Bilim, 1994.-480 pp.
- 7 Word of the ancestors: a poem of heroes. In 100 volumes. - Astana: "Foliant", 2006. vol. 38: - 332 pp.
- 8 Auezov M. O. History of literature. Almaty, Atamura publishing house. 2011.
- 9 Aitmatov Sh. Collected works.: in 7 volumes. /Compiled and edited by R. Rakhmanaliev. Volume 2. Stories, - Almaty, 1998. - 512 pp.
- 10 Sarsembina K.K. Women of Kazakhstan are victims of political repression (1925-1938). Cand.dissertations. Almaty: 2004. - 160 pp.
- 11 Kozhabekova A.D. Experience of the Soviet government in involving women in social and political activities: Dissertation of the candidate of historical Sciences. Almaty, 2007. - 145 pp.
- 12 Sarybekova Zh. T. Education of girls. Educational aid. Almaty: 2015. - 273pp
- 13 Truth and myth. Zhetysu, 1996, December 13. - 3 pp.

Information about authors:

Zhanat Sarybekova, doctor of pedagogical sciences, M. Kh. Dulaty Taraz regional university, professor of the department "Psychology and Pedagogics". Taraz, Kazakhstan; +7(701) 111-24-55. E-mail: zhanat.sarybekova@mail.ru

Saltanat Sarybekova, PhD doctor, senior lecturer of the department "Psychology and Pedagogics". Taraz, Kazakhstan

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.10

МРНТИ 19.01.11

УДК37.011.31

Н.Н.Будищева¹, Г.М.Кусаинов², Б.Т.Абыканова³

¹Отличник просвещения РСФСР, МОУ СОШ №33

г.Якутск, Российская Федерация

²«Центр педагогического мастерства» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы»

г.Нур-Султан, Республика Казахстан

³Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bakitgul@list.ru

СИСТЕМА РАБОТЫ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ УЧИТЕЛЕЙ Г. ЯКУТСКА ПО ОСВОЕНИЮ КСО В РАМКАХ ФОРМИРОВАНИЯ УНИВЕРСАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ДЕЙСТВИЙ

В статье представлен опыт работы по повышению профессионального уровня учителей математики г.Якутска Республики Саха (Якутия) при освоении ими коллективного способа обучения. Основой системы методической работы с учителями является системно-деятельностный подход, включающий каждого учителя в творческое сообщество на разных уровнях.

В современных условиях развития образования, когда перед педагогами ставится цель повышения качества образования важно правильно направить работу методического объединения учителей-предметников.

В современной школе возросла потребность в учителе, способном модернизировать содержание своей деятельности посредством критического, творческого переосмысления и применения достижений науки и передового педагогического опыта освоении им новых способов, технологий обучения, в том числе КСО. Вместе с тем это налагает на учебные заведения большую ответственность, требует от педагогов разносторонней педагогической эрудиции, глубоких познаний в области научных основ учебного процесса, организации и методики обучения, воспитания, развития учащихся, высокого уровня профессионального и педагогического мастерства.

В силу этого организация научно-методической работы в рамках методического объединения призвана оказывать действенную помощь в повышении профессионального уровня учителя.

Ключевые слова: городское методическое объединение (ГМО) учителей математики, образовательные стандарты, качество образования, коллективный способ обучения (КСО), научно-методический совет, творческие группы, универсальные учебные действия.

Введение. Учитель должен иметь возможность получать своевременную информацию о новых подходах, новых технологиях обучения учащихся, а также возможность обсуждать и находить решения возникающим в практике вопросам, определять содержание и изучать особенности выстраиваемой им системы обучения в изменяющихся условиях, в том числе при освоении КСО [1].

МО помогает каждому учителю определиться в системе организационно-методической работы на уровне школы и города. Это самостоятельное и коллективное изучение и обсуждение научной, методической и педагогической литературы; собеседования, профессиональные дискуссии на научные, методические и педагогические темы; проведение мониторинга профессиональных затруднений и достижений, взаимное посещение уроков, внеклассных мероприятий, взаимный просмотр тетрадей учащихся, открытые уроки, мастер-классы, методические выставки, проекты, конкурсы, обязательные образовательные семинары по вопросам теории и практики КСО и т.п. [2; 3; 4].

Исходя из задач, поставленных современным обществом по повышению качества образования, была сформулирована **тема** научно-методического исследования на уровне ГМО: Организационно-педагогические условия повышения качества профессионального технологического образования при переходе на КСО в школах г. Якутска.

Цель: выявить, обосновать и внедрить в педагогическую практику организационно-педагогические условия, обеспечивающие качественное профессиональное образование в условиях перехода на КСО.

Задачи: 1. Изучить состояние методического и дидактического уровней профессиональной деятельности учителей школ города, готовность каждого учителя к инновационной деятельности в условиях освоения КСО.

2. Разработать методическую систему по профессиональному овладению учителями школ г. Якутска технологии КСО.

Городские методические объединения учителей г. Якутска объединяет школьные методические объединения (ШМО), кустовые методические объединения, кафедры, центры, проблемные творческие группы, временные научно-исследовательские коллективы. Методическая работа ГМО учителей направлена на становление учителя как профессионала и личности в период освоения КСО.

Структура ГМО

1. Научно-Методический Совет (руководитель Н.Н.Будищева), который обеспечивает разработку приоритетных направлений развития образовательной системы с использованием идей и методик КСО. Основные направления деятельности НМС:

- поддержка и активное распространение инновационной образовательной практики в условиях освоения КСО.
- организация и мониторинг экспериментальной, поисковой, новаторской деятельности учителей в условиях получения новой практики КСО.
- выявление и поддержка творчески работающих педагогов.

2. Творческие группы по направлениям:

- **координирование работы педагогов** по степени освоения ими КСО;
- **оперативное управление** и отслеживание качественных и количественных показателей в профессиональной деятельности педагогов, осваивающих КСО;
- **научно-исследовательская работа** педагогов при подготовке и участии в школьных, городских, республиканских научно-практических конференциях,
- **экспертная аттестационная группа** проводит работу по результатам освоения КСО;
- **практико-ориентированные методические семинары** систематически проводятся по четвергам в школах города, где учителя делятся своим опытом работы, знакомятся с опытом работы коллег по внедрению КСО;
- **методическое обеспечение** национально-регионального компонента помогает в работе по разработке учебников, методических материалов на родном языке;
- **работа с молодыми учителями** проводится по плану «Ассоциации молодых учителей г. Якутска», которая помогает молодым учителям со стажем менее 5 лет повышать свой профессиональный уровень по освоению и внедрению КСО;
- **проект «Мастер-класс»**. Один раз в месяц ведущие учителя города проводят семинары по презентации своего опыта работы, делятся методическими разработками, особое внимание обращается на результативность работы в КСО;
- **проблемные семинары** проводятся по мере появления проблем в работе педагогов;
- **методические десанты** в школы имеют цель- ознакомиться с практикой работы учителей по КСО.

3. Кустовые объединения (7 групп) объединяются по группе школ, с целью профессиональной кооперации учителей по решению возникающих проблем в работе по КСО.

4. Школьные методические объединения (ШМО) и кафедры работают по планам, утвержденным директорами школ. Руководители МО один раз в месяц (первый четверг) посещают семинары, где обмениваются мнениями и опытом по повышению качества обучения.

Повышение качества обучения школьников и обновление уровня обучения - основное направление методической работы профессиональных объединений учителей [5]. Все усилия учителей при обучении в КСО направлены на изучение индивидуальных способностей детей и их всестороннее развитие.

При организации учебно-воспитательного процесса образовательные и воспитательные задачи обучения учителями решались комплексно с учетом возрастных и

индивидуальных особенностей учащихся. При этом особое внимание обращалось на выбор организационных форм, методик и приемов обучения, на рациональное сочетание устных и письменных видов работ; на развитие речи учащихся; формирование у них универсальных учебных действий в процессе обучения математике основной школы.

Особое место в формировании УУД отводится познавательным учебным действиям. В обучении математике главным является вопрос обучения школьников умению решать математические задачи, а потому сама задача выступает средством формирования предметных и метапредметных УУД и особенно – познавательных.

Продemonстрируем это на конкретном примере.

Задача [6, № 749]. За 20 секунд радиокomentатор успевает сказать 100 слов. С какой скоростью говорит радиокomentатор? С какой скоростью говорите вы?

Выделим два этапа работы над задачей.

1) Непосредственное решение задачи:

$100:20=5$ слов/сек. – скорость радиокomentатора.

2) Исследование собственной скорости произнесения текста.

Задача является исследовательской. Исследование предполагается проводить в парах на уроке. У учащихся есть нормы чтения (100 – 110 слов в минуту), соответствующие их возрасту, которые являются эталонными.

Регулятивные УУД:

- Постановка цели: определить собственную скорость произношения текста;
- Составление плана действия: найти текст, потренироваться в его прочтении, прочитать с учетом времени, вычислить скорость.
- Прогнозирование: предположить собственную скорость чтения текста.
- Контроль: соотнести собственную скорость чтения с данными в задаче и нормами для 5 класса.
- Оценка: сделать выводы о своей технике чтения.

Познавательные УУД:

- Находить в тексте необходимую информацию, в соответствии с целями своей деятельности, проговорить устно (письменно);
- Определять логические связи внутри текста;
- Построить схему исходя из условия задачи и способа ее решения;
- Выявить алгоритм действий на основе имеющегося знания об объекте;
- Проговорить полученную информацию, интерпретируя ее в контексте решаемой математической задачи;
- Владеть приемами и методами решения задач;
- Уметь осуществлять анализ и синтез.

Коммуникативные УУД:

- Уметь слушать и слышать собеседника;
- Договариваться и приходить к общему решению совместной деятельности, в том числе в ситуации столкновения интересов;
- Организовывать учебное взаимодействие;
- Контролировать свои действия и действия партнера;
- Представлять в устной или письменной речи развернутый план собственной деятельности;
- Соблюдать культуру взаимоотношений.

Личностные УУД:

- Учиться ответственно относиться к учению, уважительному отношению к умственному труду;
- Формировать уважительное и доброжелательное отношение к другому человеку, его мнению, мировоззрению и гражданской позиции;
- Учиться осваивать социальные нормы, правила поведения, роли и формы социальной жизни, работая в паре, группе;
- Соблюдать культуру взаимоотношений [7].

Для освоения учителем ФГОС ООО разработана и реализуется программа повышения квалификации педагогических работников «Формирование универсальных учебных действий в процессе обучения математике основной школы средствами УМК» [8].

Заключение

Городское методическое объединение учителей математики награждено дипломом лауреата Управления образования городского округа «Город Якутск» за участие в конкурсе методических объединений «По ступенькам творчества к вершинам мастерства» в номинации «Лучшая модель методической работы».

Список литературы

- 1 Гусев В.А. О комплексной подготовке учительских кадров и их профессиональной компетентности //Проблемы совершенствования профессионально-методической подготовки учителей математики: сборник статей. - Якутск: Изд-во Якутского университета, 2007. – Вып. 1. - С.7-12.
- 2 Ильенко Л.П. Новые модели методической службы в образовательных учреждениях. – М.: АРКТИ, 2003.-55с.
- 3 Ильина Н.Ф. Непрерывное педагогическое образование: обновление в контексте регионального развития. – Красноярск, 2013.- С.193-219.
- 4 Поташник М.М. Управление профессиональным ростом учителя в современной школе. –М.: Педагогическое общество России, 2011. – 446с.
- 5 Сыромятникова Л.М. Настольная книга завуча: Методическая работа в школе. –М.: Глобус, 2009.- С.16-138.
- 6 Муравин Г.К. Математика. 5 кл.: учебник для общеобразовательных учреждений/ Г.К. Муравин, О.В. Муравина. – М.: Дрофа, 2012. – 318 с.
- 7 Поташник М.М. Левит М.В. Как помочь учителю освоить ФГОС: пособие для учителей, руководителей школ и органов образования. – М.: Педагогическое общество России. 2015. – 320 с.
- 8 Васильева Е.Н., Попова Е.А. Формирование универсальных учебных действий в процессе обучения математике основной школы средствами УМК: программа повышения квалификации.- Красноярск: КК ИПКиППРО, 2014.

**ЯКУТСК ҚАЛАСЫ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ҰЖЫМДЫҚ ОҚЫТУ ӘДІСІН
ИГЕРУДЕ ӘМБЕБАП ОҚУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АЯСЫНДАҒЫ
ӘДІСТЕМЕЛІК БІРЛЕСТІКТІҢ ЖҰМЫС ЖҮЙЕСІ**

Мақалада Саха Республикасы (Якутия) Якутск қаласындағы математика мұғалімдерінің ұжымдық оқыту әдісін игерудегі кәсіби деңгейін арттыру бойынша жұмыс тәжірибесі келтірілген. Мұғалімдермен әдістемелік жұмыс жүйесінің негізі әр мұғалімді әртүрлі деңгейдегі шығармашылық қоғамдастыққа қосатын жүйелі-әрекеттік тәсіл болып табылады.

Қазіргі мектепте сыни, шығармашылық қайта ойлау және ғылым жетістіктері мен озық педагогикалық тәжірибені қолдана отырып, оның жаңа тәсілдерін, оқыту технологияларын, оның ішінде

ҰОӘ-ін игеру арқылы өз қызметінің мазмұнын жаңарта алатын мұғалімге деген қажеттілік артты. Сонымен қатар, бұл оқу орындарына үлкен жауапкершілік жүктейді, педагогтардан жан-жақты

педагогикалық эрудицияны, оқу процесінің ғылыми негіздері саласында терең білімді, оқытуды, тәрбиелеуді ұйымдастыру мен әдістемесін, оқушыларды дамытуды, кәсіби және педагогикалық шеберліктің жоғары деңгейін талап етеді. Осыған байланысты әдістемелік бірлестік аясында ғылыми-әдістемелік жұмысты ұйымдастыру мұғалімнің кәсіби деңгейін арттыруға тиімді көмек көрсетуге бағытталған. Мұғалім оқушыларды оқытудың жаңа тәсілдері, жаңа технологиялары туралы уақтылы ақпарат алуға, сондай-ақ практикада туындайтын мәселелерді талқылауға және олардың шешімдерін табуға, өзгермелі жағдайларда, оның ішінде ҰОӘ игеру кезінде өзі құратын оқыту жүйесінің мазмұнын анықтауға және ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік алуы керек.

Негізгі сөздер: математика мұғалімдерінің қалалық әдістемелік бірлестігі (ҚӘБ), білім беру стандарттары, білім беру сапасы, ұжымдық оқыту әдісін (ҰОӘ), ғылыми-әдістемелік кеңес, шығармашылық топтар, әмбебап оқу әрекеттері.

THE SYSTEM OF METHODOLOGICAL ASSOCIATION OF TEACHERS IN YAKUTSK ON DEVELOPMENT OF CWT WITHIN THE FRAMEWORK OF UNIVERSAL EDUCATIONAL ACTIVITY FORMATION

The article presents the experience of work on improving the professional level of mathematics teachers in the city of Yakutsk, the Republic of Sakha (Yakutia) when they master the collective way of teaching. The basis of the system of methodological work with teachers is the system-activity approach, which includes each teacher in the creative community at different levels.

In a modern school, the need for a teacher who is able to modernize the content of his activities has increased through a critical, creative rethinking and application of scientific achievements and advanced pedagogical experience in mastering new methods and technologies of teaching, including CWT. At the same time, this imposes a great responsibility on educational institutions, requires from teachers a versatile pedagogical erudition, deep knowledge in the field of the scientific foundations of the educational process, organization and methodology of teaching, education, development of students, a high level of professional and pedagogical skills. For this reason, the organization of scientific and methodological work within the framework of the methodological association is designed to provide effective assistance in improving the professional level of the teacher. The teacher should be able to receive timely information about new approaches, new technologies for teaching students, as well as the ability to discuss and find solutions to issues arising in practice, determine the content and study the features of the learning system he builds in changing conditions, including when mastering CWL.

Key words: methodological association city (MAC) of mathematics teachers, educational standards, quality of education, collective way of teaching (CWT), scientific and methodological council, creative groups, universal educational activities.

References

- 1 Gusev V.A. O kompleksnoj podgotovke uchitel'skih kadrov i ih professional'noj kompetentnosti //Problemy sovershenstvovaniya professional'no-metodicheskoy podgotovki uchitelej matematiki: sbornik statej. - Yakutsk: Izd-vo Yakutskogo universiteta, 2007. – Vyp. 1. - S.7-12.
- 2 Il'enko L.P. Novye modeli metodicheskoy sluzhby v obrazovatel'nyh uchrezhdeniyah. – M.: ARKTI, 2003.-55s.
- 3 Il'ina N.F. Nepreryvnoe pedagogicheskoe obrazovanie: obnovlenie v kontekste regional'nogo razvitiya. – Krasnojarsk, 2013.- S.193-219.
- 4 Potashnik M.M. Upravlenie professional'nym rostom uchitelja v sovremennoj shkole. –M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii, 2011. – 446s.
- 5 Syromjatnikova L.M. Nastol'naja kniga zavucha: Metodicheskaja rabota v shkole. –M.: Globus, 2009.- S.16-138.
- 6 Muravin G.K. Matematika. 5 kl.: uchebnik dlja obshheobrazovatel'nyh uchrezhdenij/ G.K. Muravin, O.V. Muravina. – M.: Drofa, 2012. – 318 s.
- 7 Potashnik M.M. Levit M.V. Kak pomoch' uchitelju osvoit' FGOS: posobie dlja uchitelej, rukovoditelej shkol i organov obrazovaniya. – M.: Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii. 2015. – 320 s.
- 8 Vasil'eva E.N., Popova E.A. Formirovanie universal'nyh uchebnyh dejstvij v processe obuchenija matematike osnovnoj shkoly sredstvami UMK: programma povysheniya kvalifikacii.- Krasnojarsk: KK IPKiPPRO, 2014.

Information about authors:

Natalia Budisava, candidate of pedagogical Sciences, the deserved teacher of the Russian Federation, the honours pupil of education of RSFSR

Gabit Kussainov, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Manager of the Center of Excellence of the Autonomous Educational organization «Nazarbayev Intellectual Schools», Nur-Sultan, Kazakhstan

Bakytgul Abykanova- Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, 1 Student Avenue, Atyrau, Kazakhstan. +7 (702)202-21-66. E-mail: bakytgul@list.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.11

МРНТИ 77.05.09

УДК 828.314.42

А.Р.Абишев¹, М.Ш Туякбаева¹, В.В.Полбин²

¹Национальный научно-практический центр физической культуры МОН РК

²Алматинский Государственный колледж энергетики и электронной технологий
г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: asylkhan.a54@mail.ru

**ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК
КОРЕННОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ ЗАНИМАЮЩИХСЯ
СПОРТОМ (ТОТАЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА)**

Главная задача физкультурного движения, всей системы физического воспитания – всемерно способствовать укреплению здоровья людей нашей республики, повышению их работоспособности и производительности труда, готовности к защите Родины, формированию высоких нравственных качеств, бодрости духа, силы и выносливости, воспитанию здорового и жизнерадостного подрастающего поколения.

Успешное использование физической культуры для гармонического развития личности и формирования активной жизненной позиции тесно связано с применением научных достижений, накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем двигательных нагрузок для разных возрастных групп населения, проживающих в различных регионах Казахстана.

В связи с этим следует уточнить изменение морфофункциональных показателей при занятиях различными видами физической культуры и спорта применительно к отдельным возрастно-половым, этно-территориальным и профессиональным группам населения.

Однако на сегодняшний день мы мало имеем соответствующих стандартов для детей коренной национальности.

Цель нашей исследований установить влияние дифференцированного двигательного режима на становление анатомо-антропологических показателей у детей школьниц в возрасте 8-17 лет девушек коренной национальностей и наметить пути гармонического развития подрастающего поколения. Исходя из целевой установки частными задачами являлись:

Изучение антропометрических данных у детей с активным двигательным режимом (дети занимающиеся в школах со спортивным уклоном). Из спор-тивных специализации обследованы футболисты, волейболисты и пловцы. Все специализации относятся к массовым, широко распространенным видам спорта.

А также детей с пассивным двигательным режимом, дети общеобразо- вательной школы, который занимающиеся общей физической культурой по программе школы.

Темп занятий сочетает чередование малой и средней интенсивности нагрузок согласно программе, утвержденной Министерством образования и науки.

Ключевые слова: физическая культура, физическая подготовка, анатомо-антропо-логическая, углубление, двигательный режим, функциональный.

Введение

Главная задача физкультурного движения, всей системы физического воспитания – всемерно способствовать укреплению здоровья людей нашей республики, повышению их работоспособности и производительности труда, готовности к защите Родины, формированию высоких нравственных качеств, бодрости духа, силы и выносливости, воспитанию здорового и жизнерадостного подрастающего поколения.

Под физическим развитием понимают состояние морфологических и функциональных свойств и качеств, лежащих в основе определения возрастных особенностей физической силы и выносливости организма. Для детей и подростков это толкование можно расширить с учетом тех биологических процессов, которые характерны для растущего организма [1].

Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что физическое развитие является одной из сторон развития индивидуума и представляет собой биологический процесс, детерминированный средовыми и генетическими факторами, которые определяют индивидуальные темпы морфологического и функционального созревания организма.

Успешное использование физической культуры для гармонического развития личности и формирования активной жизненной позиции тесно связано с применением научных достижений, накопленных в спортивной морфологии. Очень важно дифференцировать объем двигательных нагрузок для разных возрастных групп населения, проживающих в различных регионах Казахстана[2].

В теории физического воспитания оценка физической подготовленности учащихся общеобразовательных и спортивных школ является одной из актуальных проблем, так как она непосредственно связана с совершенствованием учебного процесса по физической культуре в школе. Для наиболее объективной оценки физической подготовленности школьников необходимы возрастные ориентиры-нормы показателей физического развития, двигательных качеств и функционального состояния, рассматриваемых в комплексе. При этом необходимо учитывать не только возрастно-половые, природно-климатические особенности, но и этническую принадлежность учащихся[3].

Проблема возрастного становления, анатомо-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этнотерриториальных, профессиональных и спортивных группах населения продолжает оставаться одной из важнейшей при решении и выполнении Государственной программы развития массового спорта в Республике Казахстан[4].

Физическое воспитание является одним из важнейших средств в гармоничном развитии человека, так как содействует всестороннему развитию человека, подготовке к труду, повышая его трудоспособность, способствует укреплению здоровья, развивает физические (двигательные) качества, формирует и совершенствует знания, умения, навыки, необходимые в труде, военном деле, быту и спорте. Правильно поставленное физическое воспитание содействует воспитанию волевых и нравственно-моральных качеств человека [5].

Научно обоснованное и правильно организованное физическое воспитание детей должно благотворно влиять на молодой организм: оно должно способствовать гармоничному физическому и психическому развитию; расширять двигательные возможности; повышать защитно-приспособительные реакции и усиливать устойчивость организма к неблагоприятным воздействиям внешних факторов; вырабатывать у детей и

подростков оптимизм и бодрость; создавать условия для высокопроизводительного труда и учебы; воспитывать коллективизм, чувство патриотизма и любви к своей Родине [6].

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни [7,8].

Представляется актуальным выяснение влияния физических нагрузок при целенаправленной двигательной деятельности на организм человека, особенно резервных возможностей пластического и энергетического обеспечения функций организма, существенно важных для гармонического развития человека, повышения его физических качеств.

Особую актуальность приобретает вопрос о совершенствовании таких физических качеств, как сила и гибкость которые, в основном, обеспечивают двигательные возможности человека во всех сферах его деятельности [9,10].

Цель исследования. Установить влияния дифференцированного двигательного режима на показатели физического развития у детей школьного возраста Южного региона Республики Казахстан, определить пути гармонического развития подрастающего поколения.

Задачи исследования:

1. Изучить анатомо-антропологические характеристики детей общеобразовательных школ в возрасте 8-17 лет.
2. Изучить анатомо-антропологические характеристики детей школьников со спортивным уклоном в возрасте 8-17 лет.
3. Изучить возрастную динамику морфофункциональных показателей и выявить сенситивные периоды развития у детей с различной двигательной активностью.
4. Определить возрастное становление показателей силы отдельных групп мышц для разных возрастных групп детей занимающихся спортом в возрасте 8-17 лет.

Дети занимающихся спортом не менее трех лет, спортсменов девушек коренной национальности 293.

Всего обследовано 293 школьниц.

Все обследуемые дети обучались в общеобразовательных школах, расположенных в типовых помещениях. Учебно-воспитательный процесс, медицинское обслуживание не имели существенный различий.

В испытуемые распределены на 10 возрастные группы. Количество наблюдаемых в группах соответствовало методикам, предложенным для такого рода исследований А.В.Ставицкой и Д.М.Арон (1959).

При определении школьников по возрастным группам с интервалом в один год мы пользовались общепринятой схемой.

Соответственно поставленным задачам в работе были применены методы, широко распространенные в гигиенических исследованиях при оценке физического здоровья детей и подростков: антропометрический, аналитический, вариационно-статистический.

Показатели самометрических и функциональных признаков заносились в специальную карту, составленную на каждого исследуемого.

Антропометрически определились: тотальные размеры тела из них длина тела, масса тела, окружности грудной клетки, длина корпуса.

В данном разделе анализируются абсолютные и относительные морфологические показатели физического развития годовых приростов у школьниц, занимающихся спортом коренной национальности, двигательный режим которых выше по сравнению с не занимающихся спортом.

В качестве относительных величин использованы отношения (в%) годового прироста признака к величине его в предшествующий год.

Таким образом, в основном максимальный прирост тотальных размеров приходится 12,13,14 лет.

Здесь длина, масса тела и окружной грудной клетки достигает в 12 лет максимальный прирост и составляет 6,95 см 4,72%, 5,14 кг 13,63%, 3,86 см 5,73% а длине туловища приходится в 13 лет 2,97 см 4,16% и длина туловища в этом же возрасте 3,21 см 6,67%.

Так же можно отметить специфические изменения годовых приростов длины тела, массы тела обхват грудной клетки, длины корпуса и длины туловища имеющие неодинаковые величины.

Для длины тела прирост колеблется в пределах от 0,56% до 4,72%, для массы тела от 2,46% до 13,63% для окружности грудной клетки от 0,33% до 5,73% для длины корпуса от 0,88% до 4,16% для туловища от 0,86% до 6,67%.

Суммарный прирост для длины тела 36,67 см 25,49%, для массы тела 29,07 кг 78,58%, для окружности грудной клетки 19,76 см 29,29%, для длины корпуса приходится 14,74 см 21,37%(Таблица 1).

Скорости роста тотальных размеров тела у девочек коренной национальности занимающихся спортом 8-17 лет. Южном регионе Республики Казахстан (Таблица 1).

Таблица 1

Возраст в годах	Признаки	Средняя Величина	Величина прироста		Суммарный прирост	
			Абсолютный	Относительный в %	Абсолютный	Относительный в %
1	2	3	4	5	6	7
7-8 8-9	Длина тела в (см)	123,65 128,81	5,16	4,01		
9-10 10-11 11-12 12-13 13-14 14-15 15-16 16-17		134,36 140,45 147,41 153,00 156,13 158,46 159,42 160,32	5,55 6,09 6,95 5,59 3,13 2,33 0,96 0,90	4,13 4,34 4,72 3,65 2,00 1,47 0,61 0,56	36,67	25,49
7-8 8-9 9-10 10-11 11-12 12-13 13-14 14-15 15-16 16-17	Масса тела в (кг)	22,47 24,91 28,17 32,55 37,69 42,41 45,46 48,22 49,43 51,55	2,44 3,26 4,38 5,14 4,72 3,04 2,76 1,21 2,11	9,80 11,57 13,46 13,63 11,14 6,70 5,72 2,46 4,10	29,07	78,58
7-8 8-9 9-10		56,60 57,81 60,95	1,21 3,14 2,64	2,10 5,15 4,15		

10-11	(ОТК) в (см)	63,59	3,86	5,73	19,76	29,29
11-12		67,45	1,62	2,34		
12-13		69,07	4,22	5,76		
13-14		73,29	2,46	3,25		
14-15		75,75	0,25	0,33		
15-16		76,00	0,36	0,48		
16-17		76,38				
7-8	Длина корпуса в (см)	60,83	1,08	1,75	14,74	21,37
8-9		61,91	1,12	1,77		
9-10		63,02	2,59	3,95		
10-11		65,61	2,70	3,96		
11-12		68,32	2,97	4,16		
12-13		71,29	1,67	2,29		
13-14		72,96	1,07	1,44		
14-15		74,03	0,88	1,17		
15-16		74,90	0,67	0,88		
16-17		75,57				

Выводы

Скорости роста тотальных размеров тела, а также компонентов массы тела в изученный возрастной интервал позволило установить закономерности возрастного развития организма, характерны для детей, занимающиеся спортом. Так, скорости отдельных параметров неодинаковы по величине и по времени наступления максимальных приростов признака, то есть, рост отдельных тотальных размеров тела происходит асинхронно. Они растут разными темпами, достигают максимума скорости и заканчивают рост не одновременно. Подобная гетерохронность развития анатомо-антропологических признаков, по мнению В.В.Бунака (1958) расширяет адаптационные возможности организма в сфере. Скорости роста в различные возрастные периоды, можно обнаружить, что самые существенные сдвиги в антропометрических показателях в основном происходит в 11-14 лет.

На основании полученных данных можно сказать, что становление морфологических особенности у детей, занимающихся спортом имеет гетерохронный характер, заключающийся в изменении скорости года по годам.

Согласно полученным данным, изменение в длине тела у спортсменов наступают в среднем школьном возрасте у девочек 12 лет. По видимому, на первых этапах подготовки спортсменов повышенный двигательный режим не оказывает существенного влияния на этап признак, что может быть связано или с низким объемом и интенсивностью физических нагрузок, или с очень высокой степенью генетической обусловленностью длины тела, или же, наконец с действием и того и другого факторов вместе.

Список литературы

- 1 О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан от 19 декабря 1998 г.
- 2 Савицкая А.Б., Арон Д.И. Методика исследование физического развития детей и подростков. - М., 1969. – 47 с.
- 3 Мусагалиева Г.М., Олшевский Е.С., Кирина Л.Е. Анатомо-антропологическая характеристика спортсменов, занимающих национальной борьбой казакша күрес. В кн: Тезисы всесоюзные конференции «Критерии-антропометрического контроля в спорте». Ереван Цахкадзор., 12-15 октября 1983. - с. 110-111.
- 4 Козлов В.И., Гладышева А.А. В кн: Основы спортивной морфологии. - ФиС 1977. - с. 104.
- 5 Ямпольская Ю.А. Физическое развитие мальчиков Москвы последнее десятилетия. - «Гигиена и санитария». - 2000. - №6, – 65-68 с.

6 Дүйсекенов А.Д., Коюпова Н.А. Национальная политика семейного здравоохранения в Казахстане. - Здравоохранение Казахстан. – 1999, – №7, С. 2-5.

7 Касенова Л.Ж. Динамика анатомо-соматических параметров развития подростков двух этнических параметров развития подростков двух этнических групп (по данным г.Астана): Автореф, Дисс...канд.мед.наук, 14.00.02. – Актөбе, 2002. – 29 с.

8 Даутов Ф.Ф., Лысеко А.Н., Яруллин А.Х. Влияние факторов окружающей среды на физическое развитие детей дошкольного возраста. //Гигиена и санитария//. – 2004. - №6. – С. 49-51.

9 Олшевский А.Б., Арон Д.И. Методика исследования физического развития детей подростков. – М., 1969. – 47 с.

10 Головкина В.А., Масляков В.А., Коробокова А.В. и др. Физическое воспитание. – М.: Высшая школа. – 1983. – 391 с.

СПОРТПЕН АЙНАЛЫСАТЫН ЖЕРГІЛІКТІ ҰЛТ ҚЫЗДАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУ ДИНАМИКАСЫ (ДЕНЕНІҢ ЖАЛПЫ МӨЛШЕРІ)

Дене шынықтыру қозғалысының, дене тәрбиесінің бүкіл жүйесінің басты міндеті - республикамыздың тұрғындарының денсаулығын нығайтуға, олардың тиімділігі мен өнімділігін арттыруға, Отанды қорғауға дайын болуға, жоғары адамгершілік қасиеттерді, көтеріңкі көңіл-күйді, күш пен төзімділікті қалыптастыруға және дені сау және көңілді жас ұрпақты тәрбиелеуге жан-жақты ықпал ету.

Жеке тұлғаны үйлесімді дамыту және белсенді өмірлік позицияны қалыптастыру үшін дене шынықтыруды сәтті қолдану спорттық морфологияда жинақталған ғылыми жетістіктерді қолданумен тығыз байланысты. Қазақстанның әртүрлі аймақтарында тұратын халықтың әр түрлі жас топтары үшін қозғалтқыш жүктемелерінің көлемін ажырату өте маңызды.

Осыған байланысты, халықтың жеке жастық-жыныстық, этно-аумақтық және кәсіби топтарына қатысты дене шынықтыру мен спорттың әр түрлі түрлерімен шұғылдану кезінде морфологиялық және функционалдық көрсеткіштердің өзгеруін нақтылау қажет.

Алайда, бүгінгі күні бізде жергілікті балалар үшін тиісті стандарттар аз.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты - 8-17 жас аралығындағы мектеп оқушыларының жергілікті ұлт өкілдерінің қыздарындағы анатомиялық-антропологиялық көрсеткіштердің қалыптасуына дифференциалды қозғалтқыш режимінің әсерін белгілеу және жас ұрпақтың үйлесімді даму жолдарын белгілеу. Мақсатты қою негізінде келесі міндеттер болды:

Белсенді қозғалтқыш режимі бар балалардағы антропометриялық деректерді зерттеу (спортқа бейімділікпен мектептерге тартылған балалар). Спорттық мамандандырудан бастап футболшылар, волейболшылар мен жүзушілер тексерілді. Барлық мамандандырулар жаппай, кең таралған спорт түрлерімен байланысты.

Сондай-ақ, мектеп бағдарламасына сәйкес жалпы дене шынықтырумен айналысатын пассивті моторлы режимдегі балалар, жалпы білім беретін мектептің балалары.

Сабақтардың қарқыны Білім және ғылым министрлігі бекіткен бағдарлама бойынша төмен және орташа қарқынды жаттығуларды біріктіреді.

Негізгі сөздер: дене шынықтыру, дене дайындығы, анатомиялық-антропологиялық, тереңдету, қозғалтқыш режимі, функционалды.

DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF GIRLS INDIGENOUS NATIONALITY ENGAGED IN SPORTS (TOTAL BODY SIZE)

The main task of the physical culture movement, the entire system of physical education is to contribute in every way to strengthening the health of the people of our republic, increasing their working capacity and labor productivity, readiness to defend the Motherland, the formation of high moral qualities, good spirits, strength and endurance, and the upbringing of a healthy and cheerful younger generation.

The successful use of physical culture for the harmonious development of the personality and the formation of an active life position is closely connected with the application of scientific achievements accumulated in sports morphology. It is very important to differentiate the volume of motor loads for different age groups of the population living in different regions of Kazakhstan.

In this regard, it is necessary to clarify the change in morphological and functional indicators when practicing various types of physical culture and sports in relation to individual age-sex, ethno-territorial and professional groups of the population.

However, today we have few relevant standards for indigenous children.

The purpose of our research is to establish the influence of a differentiated motor regime on the formation of anatomical and anthropological indicators in schoolgirls' children aged 8-17 years old girls of indigenous nationalities and to outline the ways of harmonious development of the younger generation. Based on the target setting, the particular tasks were:

The study of anthropometric data in children with an active motor regime (children involved in schools with a sports bias). From sports specialization, football players, volleyball players and swimmers were examined. All specializations are related to mass, widespread sports.

As well as children with a passive motor regime, children of a general education school, who are engaged in general physical education according to the school program.

The pace of the classes combines a low and medium intensity exercise according to the program approved by the Ministry of Education and Science.

Key words: physical culture, physical training, anatomical and anthropological, deepening, motor mode, functional.

References

- 1 O gosudarstvennoj programme razvitija massovogo sporta v Respublike Kazahstan ot 19 dekabrya 1998 g.
- 2 Savickaja A.B., Aron D.I. Metodika issledovanie fizicheskogo razvitija detej i podrostkov. - M., 1969. – 47 s.
- 3 Musagalieva G.M., Olshevskij E.S., Kirina L.E. Anatomo-antropologicheskaja harak-teristika sportsmenov, zanimajushih nacional'noj bor'boj kazaksha kyres. V kn: Tezisy vsesojuznye konferencii «Kriterii-antropometricheskogo kontrolja v sporte». Erevan Cahkadzor., 12-15 oktjabrja 1983. - s. 110-111.
- 4 Kozlov V.I., Gladysheva A.A. V kn: Osnovy sportivnoj morfologii. - FiS 1977. - s. 104.
- 5 Jampol'skaja Ju.A. Fizicheskoe razvitie mal'chikov Moskvy poslednee desjatiletija. - «Gigiena i sanitarija». - 2000. - №6, – 65-68 s.
- 6 Dyjsekenov A.D., Kojupova N.A. Nacional'naja politika semejnego zdavoohranenija v Kazahstanne. - Zdravoohranenie Kazahstan. – 1999, – №7, S. 2-5.
- 7 Kasenova L.Zh. Dinamika anatomo-somaticeskikh parametrov razvitija podrostkov dvuh jetnicheskikh parametrov razvitija podrostkov dvuh jetnicheskikh grupp (po dannym g.Astana): Avtoref, Diss...kand.med.nauk, 14.00.02. – Aktobe, 2002. – 29 s.
- 8 Dautov F.F., Lyseko A.N., Jarullin A.H. Vlijanie faktorov okruzhajushhej sredy na fizicheskoe razvitie detej doshkol'nogo vozrasta. //Gigiena i sanitarija//. – 2004. - №6. – S. 49-51.
- 9 Olshevskij A.B., Aron D.I. Metodika issledovanija fizicheskogo razvitija detej podrostkov. – M., 1969. – 47 s.
- 10 Golovkina V.A., Masljakov V.A., Korobokova A.V. i dr. Fizicheskoe vospitanie. – M.: Vysshaja shkola. – 1983. – 391 s.

Information about authors:

Asylkhan Abishev, Candidate of Biological Sciences, Leading Researcher, NSPCFK MES RK Almaty, Kazakhstan

Meruert Tuyakbaeva, Candidate of Pedagogical Sciences, Leading Employee of the NSPCFK MES RK Almaty, Kazakhstan

Viktor Polbin, methodologist-teacher, master of sports, Honored trainer of the Kazakh SSR, Almaty, Kazakhstan

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.12

МРПТИ 49.01.85

УДК 004.588

B.Kenzhegulov¹, Zh.Saydolkzy¹, S.Zhubanova¹, M.O.Pirzhanov¹¹Atyrau university named after Kh.Dosmukhamedov

Atyrau, Kazakhstan

Email: kenzegulov_bz@mail.ru

THE USE OF MOBILE LEARNING AS A MODERN INFORMATION TECHNOLOGY IN LEARNING OF FOREIGN LANGUAGE IN THE EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article examines the current trends of mobile learning in modern education. Some of the aspects of implementation such mobile approach are mentioned below. It is noted that despite the widespread availability of different types of mobile phones among students, mobile learning poorly distributed in high schools of Kazakhstan. The technical and psychological readiness of students to use mobile technology in the learning process is analyzed. Also, the experience of the first world mobile learning technology is examined. Based on that findings some of the advantages and the most suitable mobile devices are outlined. These devices, which originally were developed for entertainment might play a crucial role in increasing the efficiency of Kazakhstan's education sector. It concludes that most of today's students are ready both technically and psychologically to use mobile technology in education, and it is highly important to consider any new opportunities for more effective use of mobile learning.

Keywords: mobile learning, methods of mobile learning, students' readiness to mobile learning.

Introduction

Forthelast 20 years, the social and economic development of Kazakhstan and related changes in the different spheres of public life have led to the renewal of national education. At the present time, the establishment of a new educational system focused on entrance into world information and education space which is taking place in Kazakhstan. This process is followed by significant changes in the pedagogical theory and practice of the educational-bringing-up process associated with adjustment to the content of learning technology. It becomes necessary to develop a new model of learning based on the modern information technologies that realize principles of personal education.

The information technologies mean different ways, means, and, devices of processing and release of information, largely by the aim of a personal computer as well as special software, interchangeability by the Internet and associated equipment.

The information technologies, considering as one of the elements of the entire education system, not only facilitate access to information, give opportunities to vary learning activity, its individualization, and differentiation, but also make possible interaction of all the subject of learning activity, to establish an educational system in which students would be an active and equal participant of learning activity. Adoption of new information technologies to the learning process makes it possible to activate the learning process, to realize ideas of developmental learning, to advance the pace of the learning process, to increase the amount of student individual works [1].

Materials and methods

The main aim of learning English in the educational institutions is the acquirement of communicative competence in foreign languages, the ability to use a theoretical knowledge of

the language in practice and feel confident in English speaking atmosphere. In this regard, a teacher should create such a situation for speaking in a foreign language which makes them close to the environment of casual and business life as much as possible and complies with the individual and psychological language peculiarities of students. For the successful achievement of this aim, innovative computer technology is used.

The important specification of modern computer technologies is their interactivity. Influence of information from the author (teacher) to the recipient (students), in this case, the recipient (students) is not passive; in return, he impacts the author (teacher). This impact is an opportunity to switch over a button at any time or go to another site, that is an opportunity for immediate intervention, questions, comments from the side of the recipient (students).

UNESCO Institute for Information technologies in education published an analytical note under the name «M-Learning» about the important role of mobile communications tools in the life of youth and about the ignorance of this fact by teachers. It is true. It is not a secret that most of the young generation studying at the educational institution does not use even conventional paper resources (books, educational guidance, dictionaries). All the information is gathered by means of a computer, mobile phone, iPhones, and other gadgets with an Internet connection. The widespread use of the above-mentioned devices allows modern teachers to make helpers in the organization of the teaching process. In that way technology named m-Learning comes into view.

For the first time technology m-Learning was appeared in the USA in 1968, when Allan Key and his colleagues from Learning Research Group created Dynabook, a computer designed for learning. Since that time m-Learning has been developed along with advanced information technologies.

Today e-Learning gets widespread use. It is no wonder because this technology has a set of advantages.

1) Never had there been so accessible technology in the history of information technology in the educational sphere.

2) Students can receive information anywhere despite where they are: they can wait for a bus at a stop, go along the street, and have breakfast.

3) Technology offers students an individual conception of learning. Lecture, class, practical works focused on individual characteristics of every student and lifestyle.

4) Provides information by means of new media channels and establishes different forms and types of work. Apps used in m-Learning offer a wide range of work from games tests to mini serials.

5) Information is delivered by on-line mode. The students can make a note, take a photo, record audio, and video, and sent it to a computer by the Internet using mobile devices that turn into generalized facilities of information sharing.

6) The feature of this technology is an interaction between the participants of the teaching process. The students and teachers can be connected by the Internet not only in learning activities but also after it. The exchange of messages by means of mobile connection, discussion on chat and blog, exchange of e-mails online, make a learning process continuous and various.

7) It advances working skills on a mobile device. The use of mobile devices is a part of modern business life so education in this sphere directly helps to improve competitiveness, acquire important knowledge and skills, and advance the method of work.

8) Combine learning and entertainment. (One of the popular directions in education these days)

The most advanced mobile device that might be used in the practice of foreign language teaching, is considered to be a tablet computer (iPad) because of its genericity (you can listen to music, read a book, write, search for information online, play games and so on), gauge, touch screen that is sensitive to every touch flick and by means of it, tests can be scaled up and down as much as the right size, a great number of educational apps (including the developed for iPhone) which is intensively being used in the teaching of foreign languages. As well as a big advantage is that these apps give an opportunity to students to move from free search and web browsing to so-called personalized web search (personalized choice of content) that allow creating personalized profession-oriented teaching space as far as these apps such as a teaching guide, dictionaries, references, class scheduler, maps, specialized web search engines, podcasts of lecture and news, news feed from profession-oriented sites or blogs and other are usually downloaded to the smartphone of a teenager who has respect to m-Learning. From point of our culture-specific concept view, it is necessary to remind teenagers to use tablet computers less frequently than smartphones. With this in mind, we will speak about the use of this mobile device in learning foreign languages in particular [2].

Results and discussion

In this way, we try to answer the question; why should we draw attention just to this teaching technology in learning foreign languages?

Answers are listed below:

1)It enhances motivation in learning of foreign language by means of foreign technology. In fact, a children's acquaintance with a smartphone takes place before going to school. This mobile device is very familiar to them, they use it every day;

2)It develops communicative competence of students;

3)It improves all four sections of a foreign language, such as, reading, writing, speaking, and listening;

4)It helps to use a foreign language as a communication means;

5)It helps a learning process, so students have an opportunity to study, analyze, and choose types of activities that are real and important [3-6].

How can we use a device for learning when it was made for entertainment? An undertaken study among teenagers at the ages of 15-18 shows that 100% of surveyed students use their smartphone for dictionary access in foreign language classes. This can be both downloaded apps and online dictionaries. Modern apps are not just a hard copy in e-form but a program having audio apps. That is while applying such dictionaries students can not only know the meaning of words but also have an opportunity to listen to their right pronunciation that assists in right memorizing.

The second place by popularity is followed by listening to educational audio files and sometimes video films. Apart from file playing, modern smartphones have the ability to record it. In learning foreign languages this function is useful as long as it gives an opportunity to record your speech and later listen to it; therefore, students pay attention to their mistakes if any. By means of Internet connection and wireless data transmission feature (Wi-Fi, Bluetooth) a record can be transmitted to the teacher's device for the following control.

The use of such mobile services as messengers are means for advancing writing skills. The easiest task is vocabulary testing online when a teacher sends to students a lexical item or entire sentence, in reply the teacher receives translation. Either he includes game elements. The students send lexical items in a circle by means of a short text message and in this way, all of them create a short essay or a quiet number of stories. The teacher sends the first message which

sets a tone for continuation. Then one of the students writes a couple of phrases, and so on, at the end, the teacher gets the completed work to his device.

The capability of modern smartphones is almost limitless. The main advantage of it is not only access to the Internet but also web browsing in full. The students' mobile phones can be connected to the info media of educational institution at any time as an alternative to desktop and it is used for realizing coming projects and team works. Through it, students get individual tasks on vocabulary and grammar. The test is accessible online. The results of the test are transferred to the user account of the teacher[7-13].

Conclusion

Mobile devices are covered all the spheres of our life and mobility is becoming one of the key requirements to the students. Nontraditional teaching method by mobile service has an enormous potential in the sphere of learning foreign languages. Generally, we should say that the teachers play an important role in process of mobile learning's implementation. We think that teachers should determine the effectiveness of mobile learning in practice. The willingness of teachers to mobile learning should be formed under the influence of all of the capabilities and limitations in m-learning. This will avoid the negative perceptions and biased vision of the problems in mobile learning's implementation. The main result in our study is that teachers are ready to accept mobile learning and they motivated to use mobile technologies for the convenience of students' learning a foreign language.

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР РЕТІНДЕ МОБИЛЬДІ ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУ

Мақалада қазіргі заманғы білім берудегі мобильді оқытудың заманауи даму бағыттары қарастырылған. Мұндай мобильді оқытудың заманауи даму бағыттарын жүзеге асырудың кейбір аспектілері мақалада рет-ретімен білім алушыларға түсінікті жолмен келтірілген. Білім алушылар арасында ұялы телефондардың әртүрлі түрлерінің кең қол жетімділігіне қарамастан, мобильді оқыту Қазақстанның жоғары оқу орындарында әлі де болса үлкен көңіл аударуды қажет етеді. Білім алушылардың оқу процесінде мобильді технологияларды пайдалануға техникалық және психологиялық дайындығы талданып айтылады. Сондай-ақ, мақалада әлемдегі алғашқы мобильді оқыту технологиясының тәжірибесі назарға алынып, көптеген мысалдар келтіріледі. Осы нәтижелерге сүйене отырып, кейбір артықшылықтар мен ең қолайлы мобильді құрылғыларды бөліп көрсетуге болады. Бұл гаджеттер, бастапқыда ойын-сауық үшін әзірленген, қазақстандық білім беру секторының тиімділігін арттыруда шешуші рөл атқаруы мүмкін. Ұялы телефондар білім беру материалдары бар ғаламтордың сайттарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді, қашықтан оқытуда да пайдаланылады. Қазіргі білім алушылардың көпшілігі білім беруде мобильді технологияны техникалық жағынан да, психологиялық тұрғыдан да қолдануға дайын деген қорытындыға келуге болады. Білім беру ұйымдарында шет тілін үйретуде қазіргі ақпараттық технологиялар ретінде мобильді оқытуды қолдану және тиімді пайдалану үшін кез-келген жаңа мүмкіндіктерді ескеру қажет деген қорытынды жасалады.

Негізгі сөздер: мобильді оқыту, оқытудың әдісі мен құрамы, студенттердің мобильді оқытуға дайындығы.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ КАК СОВРЕМЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ТЕХНОЛОГИИ В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются направления использования мобильного обучения в современном образовании. Некоторые аспекты реализации такого мобильного подхода упоминаются ниже. Отмечается, что, несмотря на широкую доступность различных типов мобильных телефонов среди студентов, мобильное обучение слабо распространено в вузах Казахстана. Анализируется техническая и психологическая готовность студентов к использованию мобильных технологий в учебном процессе, т.е. в обучении. Также

рассматривается опыт первой в мире технологии мобильного обучения. Основываясь на этих выводах, можно выделить некоторые преимущества и наиболее подходящие мобильные устройства. Эти гаджеты, которые изначально разрабатывались для развлечения, могут сыграть решающую роль в повышении эффективности казахстанского сектора образования. Мобильные телефоны обеспечивают доступ к сайтам интернета с образовательными материалами, используются и в дистанционном обучении. Делается вывод о том, что большинство современных студентов готовы как технически, так и психологически использовать мобильные технологии в образовании, и крайне важно учитывать любые новые возможности для более эффективного использования потенциала мобильного обучения. Использование мобильного обучения как современной информационной технологии в изучении иностранного языка в учреждениях образования, несомненно, является актуальной задачей.

Ключевые слова: мобильное обучение, методы и средства обучения, готовность студентов к мобильному обучению.

Reference

- 1 Kumari Madhuri, Vikram Singh (2009). Mobile Learning: An Emerging Learning Trend Hi-Tech Whitepaper, 11
- 2 Traxler John (2007). Current State of Mobile Learning. International Review on Research in Open and Distance Learning (1R-RODL) 8, no. 2. Available at: <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/346/875>(data 17.01.2011).
- 3 m-ubuntu. Available at: <http://www.m-ubuntu.org/>(data 17.01.2011)
- 4 Rambler Available at: <http://price.rambler.ru/srch?query>(data 17.01.2011)
- 5 Camarena, M.M. and Facer, B.R. (2009). MALL Technology: Use of Academic Podcasting in the Foreign Language Classroom. 3rd World CALL Conference (pp.76-95). Available at: <http://www.mp3audiobooks.ru>(data 17.01.2011)
- 6 Chao, C.C. (2005). Evaluating teachers' attitudes toward the use of wireless-mobile technologies in supporting learning: An instrument development study. IEEE International Workshop on Wireless and Mobile Technologies in Education. 104-106.
- 7 Gromik, N.A. (2012). Cell phone video recording feature as a language learning tool: A case study. Computers & Education, 8(1), 223-230.
- 8 Fotouhi-Ghazvini, F., Earnshaw, R.A. & HajiEsmacili, L. (2009). Mobile Assisted Language Learning in a Developing Country Context. International Conference on Cyberworlds. 391-397.
- 9 Hashemi, M. and Ghasemi B. (2011). Using Mobile Phones in Language Learning/Teaching. 3rd World Conference on Educational Sciences. 2947-2951.
- 10 Kukulska-Hulme, A. (2008). Will mobile learning change language learning? Eurocall 2008 Conference. 157165.
- 11 Kukulska-Hulme, A. (2010). Learning Cultures on the Move: Where are we heading? Educational Technology & Society. 13(4), 4-14
- 12 Piotrowski, M., Pomianek, B. (2006). FeConE. National report: Poland. Retrieved February 11, 2012. Available at: <http://promitheas.iacm.forth.gr/fecone/docs/national1%20reports/Poland.pdf>
- 13 Uzunboylu, H. and Ozdamli, F. (2011). Teacher perception for m-learning: scale development and teachers' perceptions. Journal of Computer-Assisted Learning, 27 (6), 544-556.

Information about authors:

Beket Kenzhegulov, doctor of Technical Sciences, professor, NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: kenzegulov_bz@mail.ru

Zhumagul Saydolkzy, master, senior teacher, NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: zh.saidolkzy@asu.edu.kz

Saule Zhubanova, master, senior teacher, NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: s.zhubanova@asu.edu.kz

Murat Pirzhanov, master student M.O.Pirzhanov, NLC Kh. Dosmukhamedov Atyrau university, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: mpirzhanov@gmail.com

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.13

МРНТИ 14.07.07

УДК 37.013

Ж.Н.Сабинова¹, А.Т.Шеркешбаева¹

¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

БАЛАЛАРДЫ ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ ЕРТЕ ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Балалардың оқуға психологиялық дайындығының проблемасы әрқашан өзекті болды, өйткені балалардың болашақтағы дамуы мен білімінің жетістігі оны шешу әдістеріне байланысты, бұл олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігінің ғана емес, сонымен қатар олардың кейінгі өмірдегі жетістіктерінің кілті болып табылады. Қазіргі уақытта білім беруді ертерек бастау үрдісі байқалады, өйткені көптеген ата-аналар бұл процесті 3-4 жастан бастайды. Осы орайда, бұл мақаланың мақсаты - баланың жалпы ерте білім алуға және оның ішінде шет тілін ерте үйренуге психологиялық дайындығының негізгі компоненттерін олардың даралық және жеке қасиеттерін анықтау арқылы сипаттау. Жұмыста балалардың оқуға психологиялық дайындығының негізгі компоненттеріне қатысты ресейлік және шетелдік ғалымдардың зерттеу нәтижелері қарастырылды. Мақалада балалардың оқуға психологиялық дайындығының негізгі компоненттері көрсетілген: жеке, интеллектуалды, эмоционалды-ерік және физиологиялық. Бұл компоненттер баланың психикалық дамуының кез-келген күрделіліктегі бағдарлама бойынша, шетел тілін ерте бастаудың мақсаттылығы баланың жасына емес, оның жеке ерекшеліктеріне және оқуға дайындық деңгейіне байланысты деген тұжырым жасалған, сонымен қатар баланың шет тілін ерте үйренуге дайындығын анықтауға арналған практикалық кеңестер берілген.

Негізгі сөздер: балалардың психологиялық дайындығы, ерте оқыту, жеке тұлғалық, интеллектуалды, эмоционалды-еріктік, физиологиялық дамуы, шет тілін ерте оқыту.

Баланың білімді игерудегі жетістігі оның физиологиялық, ақыл-ой, эмоционалдық және ерік-жігерінің даму деңгейінің ерекшеліктеріне байланысты. Ерте жастан бала дұрыс ойлауды, қоршаған әлем құбылыстарын ұғынуды және ажыратуды, сонымен қатар өз әрекеттері мен шешімдерін жоспарлауды және бақылауды үйренуі керек. Бұл болашақ табысты оқу әрекеттерін құрудың және мектептегі оқуға еш қиындықсыз бейімделуге бағыттауда маңызды.

Олай болса, ерте оқытуға дайындықтың бұл компоненттері кез-келген күрделілік бойынша, баланың жасына сәйкес келетін бағдарлама негізінде оқуды бастау үшін баланың ақыл-ой дамуының қажетті және жеткілікті деңгейін білдіреді.

Балаларды ерте оқытуға психологиялық дайындығының проблемасын зерттеу мәселесімен айналысқан көптеген Ресейлік педагогтар мен психологтардың: Л.И.Божович, Л.А.Венгер, Г.М.Гуткина, И.В. Дубровина, Е.Е. Кравцова, А.А. Люблинская, В.С. Мухина, Н.Н. Подъяков, К.Н. Поливанова, Е.О. Смирнова және т.б. еңбектерінде көрініс тапты.

Бірқатар ғалымдар мектеп жасына дейінгі балаларда мектепте оқуға қажетті белгілі бір дағдылар мен шеберліктерінің қалыптасуына баса мән берді. Мұндай зерттеулер бірінші тәсілге жатады, ал екінші тәсілге мектептің балаға қоятын талаптарын ескере отырып, баланың жаңа бастамаларымен және психикасындағы өзгерістерді зерттеу жатады.

Үшінші тәсіл баланың іс-әрекетін саналы түрде ересек адамның ауызша нұсқауына бағындыру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған жағдайларды сипаттайтын зерттеулерді қамтиды.

Л.И.Божовичтың зерттеуін басшылыққа алып, баланың оқуға дайындығының екі жағын - жекелей және интеллектуалды - дамуын негізге ала отырып, ерте оқытудың жетістігіне айтарлықтай әсер ететін баланың ақыл-ой дамуының параметрлері:

- оқытудың когнитивті және әлеуметтік мотивтерін қамтитын баланың мотивациялық дамуының белгілі деңгейі;
- ерікті мінез-құлықтың қалыпты дамуы;
- ақыл-ой сферасының белгілі бір даму деңгейі [1].

Демек, балалардың ерте оқуға психологиялық дайындығының негізгі критерийі баланың ішкі жағдайының жаңа қалыптасуы деп қарастырылуы керек, бұл оның қоршаған әлемге деген жаңа қатынасы.

Д.Б.Эльконин бұл мәселені зерттей отырып, білім беру қызметін меңгерудің келесі алғышарттарын анықтады:

- баланың өз іс-әрекетін саналы түрде іс-әрекет режимін анықтайтын ережеге бағындыру қабілеті;
- баланың оқу процесінде ережелер жүйесін басшылыққа алу қабілеті;
- ересек адамның айтқанын тыңдау және орындау қабілеті;
- үлгі бойынша жұмыс істеу шеберлігі [2].

Е.Е.Кравцова ерте оқыту проблемасына генетикалық тұрғыдан қарауының арқасында баланың бұл процеске дайындығын талдап, келесі гипотезаны тұжырымдады: оны Л.С.Выготскийдің баланың ойын кезеңінің дамудың негізгі әрекеттік симптомы ретінде сипаттады [3].

Н.В.Нижегородцева мен В.Д.Шадриков балалардың ерте оқытуға психологиялық дайындығын тәрбиелік маңызды сапалардан тұратын жүйе ретінде сипаттады, олардың арасында оқыту мотивтері де бар; визуалды талдау (бейнелі ойлау); оқу тапсырмасын қабылдау мүмкіндігі; таныстыру дағдылары; графикалық шеберлік; іс-әрекетті ерікті түрде реттеу; оқу қабілеті [4].

Сонымен, көрсетілген қасиеттерді талдай отырып, олардың қалыптасуы қажет деген қорытындыға келуге болады, бұл баланың жалпы білім беру үдерісіне дайындығының негізі болып табылады. Бұл үдеріс бастапқы деп саналады, өйткені ақыл-ой дамуының белгілі бір деңгейі болмаса, оқу процесін бастау мүмкін емес.

Алайда Л.И.Божович, Д.Б.Эльконин және Л.С.Выготский мектебінің басқа да өкілдерінің зерттеулерінде оқыту дамуды ынталандырады, яғни Л.С.Выготскийдің идеясы оқыту дамудан озады және оның ынталандырушысы болып табылады деген тұжырым жасалады [5].

Шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде баланың оқуға дайындық дәрежесін анықтауға көмектесетін көптеген тесттер бар. Мысал ретінде Керн-Йирасектің «Баланың мектепке оқуға дайындығын анықтау» тестісі қарапайым және қол жетімді, оны психологтар мен педагогтар өз тәжірибесінде жиі қолданады. Бұл тестіні орындау үш тапсырмадан тұрады: ерлердің фигурасын есте сақтау арқылы салу, жазбаша әріптерді қайта жазу және нүктелер тобын сызу. Тест графикалық сипатта қолдың ұсақ моторикасының қалыптасуын анықтауға, жазуды меңгерудің негізгі дағдылары болып табылатын көру және қол қимылдарының үйлесімділігін тексеруге бағытталған. Сондай-ақ тесттің көмегімен баланың интеллектуалды дамуын, оның үлгіге еліктеу дағдысын,

зейінін шоғырландыра алу қабілетін анықтауға болады. Тестке төртінші тапсырма да беріледі - сауалнама ұсынылады, оның көмегімен ойлаудың жалпы деңгейімен көзқарасын және әлеуметтік сапаларынанықтайды. Бұл әдістің тиімділігі, басқа әдістермен бірге әңгімелесу, бақылау, белгілі бір дағдылар мен қабілеттерді анықтауға арналған тапсырмалар оқуға дайындығын анықтауға көмектеседі [6].

Ресейлік және шетелдік зерттеушілердің кейбір жұмыстарына ғана талдау жасағаннан кейін балалардың оқуға психологиялық дайындығының келесі негізгі компоненттерін анықтауға болады:

- балалардың жеке тұлғалық дайындығы;
- интеллектуалды дайындық;
- эмоционалды-еріктік дайындық;
- физиологиялық дайындық.

Оқуға дайындықтың негізгі компоненттерінің бірі - бұл жеке тұлғалық дайындық, бұл баланың жаңа әлеуметтік рөлді қабылдауға дайындығын қалыптастыруды болжайды және ересектермен қарым-қатынас жасау дағдысымен, өзінің мінез-құлқын сабақ кезіндегі ережелерге бағындыру қабілетінің болуымен көрінеді. Оқу іс-әрекетінің табысты болуы баланың эмоционалды сферасының белгілі бір даму деңгейіне, оның эмоционалды тұрақтылығына да байланысты.

Балалардың ерте оқуға дайындығының тағы бір компоненті - оқуға интеллектуалды дайындық. Л.С.Выготский оқуға интеллектуалды дайындық негізінен ойлау процесінің даму деңгейінде, яғни балалардың ойлауының сапалық ерекшеліктерінде жатыр деп айтты. Демек, оқуға интеллектуалды дайындық ойлау процестерінің дамуымен байланысты - объектілерді жалпылау, салыстыру, оларды жіктеу, маңызды белгілерді бөліп шығару және қорытынды жасау.

Үшінші маңызды компонент - балалардың оқуға эмоционалды-еріктік дайындығы. Баланың өзіне деген қатынасында елеулі өзгерістер орын алуда, өйткені баланың сыртқы өмірлік белсенділік шеңбері мен оның ішкі өмірі кеңейеді. Бұл жағдайда бала өзінің ішкі әлемін ашады, баланың өзін-өзі тануы, сонымен қатар өзін-өзі бағалауы өзгереді. Ерікті дайындыққа келетін болсақ, бұл көбінесе баланың мотивтерінің қалыптасуынан, оның мінезінің ерекшеліктеріне байланысты, өйткені ол мұғалімдердің талаптарына мойынұсынып, оларды орындауы керек болады. Осы кезеңдегі балаға білім берудің бастапқы кезеңіндегі қиындықтарды жеңуге көмектесетін ата-аналардың орасан зор рөлін атап өту керек.

Ерік-жігерді қалыптастырудағы маңыздылық - кедергілерге белсенді қатынасты тәрбиелеу, қиындықтардан қорықпауға дағдылануға жету мотивін тәрбиелеу, өз бетінше шешім қабылдауға тәрбиелеу, өз іс-әрекеті мен ісіне жауапкершілікпен қарауға бағдар беру.

Дайындықтың тағы бір компонентін - баланың физиологиялық дайындығын, яғни оның денсаулығының жай-күйін, физикалық дамуын, негізгі қимыл-қозғалыстардың дамуын, бұлшықеттің ұсақ топтарының дамуын, қолдың ұсақ моторикасын атап өтпеу мүмкін емес. Қолдың ұсақ моторикасын дамыту мен сөйлеу арасында тығыз байланыс болғандықтан, баланың саусақтарының ұсақ моторикасын дамыту өте маңызды, себебі бұл оның сөйлеуін дамытуға әкеледі.

Бұл мақалада маңызды тәсіл болып Л.С.Выготскийдің көзқарасы болып табылады, ол өз еңбектерінде «мектепке дайындық» (нақты жағдайларға және мектептегі оқуды ұйымдастыруға дайындық) және «пәнді оқуға дайындық» (мектеп пәндері бойынша

арнайы білімді игеруге дайындық) ұғымдарына бөледі [7]. Шетел тілін оқытудың бастапқы кезеңдерде ойындармен, әндермен және таяқшалармен өткізуді жиі өзгерту олардың партада, мұғалімнің нұсқауларын жай орындап отырғаннан маңызды болып табылады.

Көптеген ғалымдар бұл процесті бастау үшін ең сәтті болатын ерте кезеңмен келіседі. Алайда, Барселона университетінің шет тілдерін ерте оқыту бойынша зерттеушісі Мария Луз Зелая атап өткендей, «Неғұрлым ерте болса, соғұрлым жақсы» идеясы әрдайым шындыққа айнала бермейді. Ол шетел тілін 10-11 жастан бастап оқыту, 4-5 жастан бастап оқыту сияқты тиімді бола алады деп санайды, өйткені баланың жеке, интеллектуалды, эмоционалды-ерік және физиологиялық дамуының дайындығын қолдайды. Сондай-ақ, 4 жасынан бастап шет тілін оқыту процесін ұзаққа созылуы мүмкін және көп күш жұмсауды қажет етеді деп тұжырымдайды.

Шетел тілін оқыту бойынша зерттеулерде дағдарысты кезең теориясы ерекше орын алады. 4-тен 10 жасқа дейінгі балалар үшін шетел тілін үйрену жыныстық жетілуден кейін үйрете бастайтындарға қарағанда оңай. Бұл 11 жастан асқан балалармен салыстырғанда 4-10 жастағы балалардағы жүйке байланыстарының тез жетілуіне байланысты, бұл тілдік даму инстинктивті түрде болуы мүмкін емес, өйткені бұл ерте даму кезеңінде болады. Осы теорияны ұстанушылардың пікірінше, адамның миы жыныстық жетілуден кейін өзінің икемділігін жоғалтады және бұл орта мектепте шетел тілін меңгерудегі қиындықтарды түсіндіреді [8].

Тағы бір танымал ғалым Крашен шетел тілін меңгертудің үш параметрін зерттеу арқылы растады: маршрут, соңғы нәтиже және жылдамдық. «Маршрут» шетел тілін оқыту процесін сипаттайды, оның реттілігі мен жүйелілігі, ал «жылдамдық» - бұл оның соңғы нәтижеге жететін уақыт аралығы. Оның зерттеуіне сәйкес, 11 жастағы және одан жоғары жастағы оқушылар шетел тілін тезірек үйренеді және сәйкесінше «жылдам» қабылдайды. Алайда шетел тілін 4-5 жасында бастаған балалар, оны ұзақ оқыса да, нәтижелері жақсырақ және сәтті болады. Бұл сонымен қатар бастапқы кезеңде алынған тілдік материалды автоматты түрде меңгеру және оны шет тілін меңгеру процесінде бірнеше рет қайталау дағдыларымен түсіндіріледі [9].

Сонымен, шетел тілін ерте бастаудың мақсаттылығы баланың жасына емес, оның жеке ерекшеліктеріне және оның оқуға дайындық дәрежесіне байланысты. Сондай-ақ, ата-аналардың бұл процесті түсіну маңыздылығын атап өту қажет.

Баланың ана тілінің артикуляциялық базасын қалыптастыру мәселесі маңызды аспект болып табылады. Егер балада ана тілінің дыбыстарын айтуға байланысты күрделі проблемалар туындаса, шетел тілін үйренудің қажеті жоқ, өйткені шетелдік дыбыстардың айтылу ерекшеліктері ана тілінің дыбыстарының айтылуына кері әсер етуі мүмкін. Логопедтердің пікірі бойынша барлық басқа жағдайларда шетел тілін үйрену баланың ана тілінде сөйлеуін дамытуға оң әсер етеді.

Балаларда шетел тілін меңгеру ересектерге қарағанда оңай деген пікір бар. Бұл тілді үйренуде ескеретін жағдайлардың біреуі ғана. Балаларға сабақ бере отырып, мұғалім балалардың білімге деген ынтасы мен айқын қабілетін, олардың өзбеттілігін, ұялмай мұғалімнен кейін кез-келген сөзді мазақ пен түсінбеушіліктен қорықпай қайталайтындығын пайдаланады. Бірақ сонымен бірге олар қызығушылықты тез жоғалтады, бұл мұғалім үшін белгілі бір қиындықтар тудырады. Оқушылардың қызығушылығын сақтауға сабақтар өткізілетін бөлменің кеңістігі (ойындар мен дене шынықтыру үзілістеріне арналған бос орын, техникалық құрал-жабдықтар, жарқын

ойыншықтар мен кітаптар және т.б.), сонымен қатар мұғалімнің жеке басы, ол жасаған атмосфера, мотивацияның болуы, іс-әрекеттің жиі өзгеруі, бәрі бірге әсер етеді. Балалар шетел тілін үйрену кезінде, ойнайды және көңіл көтереді, ал ересектер қысқа мерзімде көп оқу материалын оқу үшін көп жұмыс істеуі керек. Сондай-ақ, ересек адамның есте сақтау және ойлау қабілеттері дешетел тілін меңгеру кезінде әсер етеді. Ересектерде танымдық жетілудің, аналитикалық қабілеттің, прагматикалық дағдылардың, қоршаған әлем туралы білімнің болуы оқу материалын, әсіресе морфология, синтаксис және лексикология сияқты бөлімдерді тез игеруге көмектеседі. Фонетика (дыбыстар мен интонацияны имитациялау қабілетіне байланысты) және ауызша сөйлеу балаларға оңайырақ, өйткені балаларда, әдетте, психологиялық кедергі болмайды және қателік жасаудан қорықпайды.

Қорытындылай келе,

1. Балалардың оқуға психологиялық дайындығының негізгі компоненттеріне мыналар жатады: балалардың жеке дайындығы; интеллектуалды дайындық; эмоционалды және ерікті дайындық; физиологиялық дайындық.

2. Бала сыныпта оқуға, құрдастарымен қарым-қатынас жасауға дайын болуы мүмкін, бірақ бірқатар пәндерді, соның ішінде шет тілін оқып үйрену барысында туындайтын қиындықтарды жеңе алмайды.

3. Шетел тілін үйренуге оңтайлы жас жоқ, басты индикатор оның жеке, интеллектуалды, эмоционалды-ерік және физиологиялық дайындығын қалыптастыру болып табылады.

4. Балалардың даму ерекшеліктеріне байланысты шетел тілін оқып үйрену жеңіл өтсе, ал ересектер қысқа мерзімде көп оқу материалын оқып үйрену үшін көп жұмыс істеуі керек. Алайда, ересектерде когнитивті жетілудің, аналитикалық қабілеттің, прагматикалық дағдылардың, қоршаған әлем туралы білімнің болуы оқу материалын, әсіресе морфология, синтаксис және лексикология сияқты бөлімдерді тез игеруге көмектеседі.

5. Балаларды шет тілімен ерте оқытуды арнайы әдісті білетін және баланы ынталандыруға қабілетті жоғарғы білімді маманға тапсырған дұрыс.

Шетел тілін үйрену процесі ұзақ және күрделі өтеді. Бұл процестің жылдамдығы мен тиімділігі көптеген компоненттерге, оның ішінде дарындылыққа байланысты. Туа біткен фонематикалық есту қабілеті бар, есте сақтау қабілеті жоғары және психикалық даму деңгейі жоғары балалар бар. Әрине, мұндай балаларға шетел тілін меңгеру әлдеқайда жеңіл болады. Сонымен қатар табыстың екінші компоненті де бар - еңбек пен табандылық. Осы компоненттің қатысуымен шетел тілінің меңгерілуі сәтті болуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте: психологическое исследование. - М.: Просвещение, 2008. - с. 386-389
- 2 Эльконин Д.Б. Детская психология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Издательский центр «Академия», 2007. - 384 с.
- 3 Кравцова Е.Е. Психология и педагогика. Краткий курс: учебное пособие. - Москва: Проспект, 2016. - 320 с.
- 4 Нижегородцева Н.В., Шадриков В.Д. Психолого-педагогическая готовность ребенка к школе. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. - 256 с.
- 5 Выготский Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / гл. ред. А.В. Запорожец. - М.: Педагогика, 1982-1984. - Т. 2. - С. 230.
- 6 Диагностика готовности ребенка к школе (определение школьной зрелости по тесту Керна-Йирасека). - <http://strana-znaek.ru/podgotovka-k-shkole/stati/index.php?ID=23>

7 Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Астрель, 2008. - С. 189.

8 Дубровина И.В. Практическая психология образования. - СПб.: Питер, 2004. - 592 с. - URL: <http://klex.ru/7sd>.

9 Матвиенко Л.М. Раннее обучение детей иностранному языку: теория и практика // Концепт научно-методический электр.журнал.2018, №6. стр.347-356

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАННЕГО ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Проблема психологической готовности детей к обучению всегда была актуальной, так как от способов ее решения зависит успешность будущего развития и обучения детей, что является залогом не только их конкурентной способности на рынке труда, но и их успешности в дальнейшей жизни в целом. В настоящий момент наблюдается тенденция более раннего начала обучения, так как многие родители стремятся начать данный процесс с 3-4 лет. Таким образом, цель настоящей статьи - выявить основные компоненты психологической готовности ребенка к раннему обучению в целом и к раннему изучению иностранного языка в частности. В работе были использованы результаты исследований российских и зарубежных ученых, касающихся основных компонентов психологической готовности детей к обучению. В статье выделяются основные компоненты психологической готовности детей к обучению: личностный, интеллектуальный, эмоционально-волевой и физиологический. Указанные компоненты представляют собой необходимый и достаточный уровень психического развития ребенка для начала обучения по программе любой сложности, в том числе для изучения иностранного языка, с учетом особенностей данного процесса.

Ключевые слова: психологическая подготовленность детей, раннее обучение, личностное, интеллектуальное, эмоционально-произвольное, физиологическое развитие, раннее изучение иностранного языка.

SOME PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF EARLY TEACHING OF A FOREIGN LANGUAGE TO CHILDREN

The problem of children's psychological readiness for learning has always been relevant, since the success of the future development and education of children depends on the methods of its solution, which is the key not only to their competitive ability in the labor market, but also to their success in later life in general. At the moment, there is a tendency for an earlier start of education, since many parents tend to start this process from 3-4 years old. Thus, the purpose of this article is to identify the main components of a child's psychological readiness for early learning in general and for early learning of a foreign language in particular. The work used the results of studies of Russian and foreign scientists concerning the main components of children's psychological readiness for learning. The article highlights the main components of children's psychological readiness for learning: personal, intellectual, emotional-volitional and physiological. These components represent the necessary and sufficient level of the child's mental development to start learning on a program of any complexity, including for learning a foreign language, taking into account the peculiarities of this process.

Key words: psychological readiness of children, early learning, personal, intellectual, emotionally arbitrary, physiological development, early learning of a foreign language.

References

- 1 Bozhovich L.I. Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste: psihologicheskoe issledovanie. - M.: Prosveshhenie, 2008. - s. 386-389
- 2 Jel'konin D.B. Detskaja psihologija: ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij. - M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2007. - 384 s.
- 3 Kravcova E.E. Psihologijai pedagogika. Kratkij kurs: uchebnoe posobie. - Moskva: Prospekt, 2016. - 320 s
- 4 Nizhegorodceva N.V., Shadrikov V.D. Psihologo-pedagogicheskaja gotovnost' rebenka k shkole. - M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 2001. - 256 s.
- 5 Vygotskij L.S. Sobranie sochinenij: v 6 t. / gl. red. A.V. Zaporozhec. - M.: Pedagogika, 1982-1984. - T. 2. - S. 230.

- 6 Diagnostika gotovnosti rebenka k shkole (opredelenie shkol'noj zrelosti po testu Kerna-Jiraseka). – <http://strana-znaek.ru/podgotovka-k-shkole/stati/index.php?ID=23>
- 7 Vygotskij L.S. Pedagogicheskaja psihologija. - M.: Astrel', 2008. - S. 189.
- 8 Dubrovina I.V. Prakticheskaja psihologija obrazovaniya. - SPb.: Piter, 2004. - 592 s. - URL: <http://klex.ru/7sd>.
- 9 Matvienko L.M. Rannee obuchenie detej inostrannomu jazyku: teorija i praktika // Koncept nauchno-metodicheskij jelektr.zhurnal. 2018, №6.str.347-356

Information about authors:

Zhanylsyn Sabirova, Candidate of psychological sciences, associate Professor of Psychology and Special Education, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan E-mail: zhanylsyn.sabirova@mail.ru

Ayazhan Sherkeshayeva, 7M01101-Master of pedagogy and psychology, 2 course. Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan E-mail: Ayazhan_9797@mail.ru

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.14

МРНТИ 77.05.09

УДК 914.824.68

А.Р.Абишев¹, Ю.М.Фролов², Д.К.Турсумбаев³

¹Национальный научно-практический центр физической культуры МОН РК

²Алматинский полиграфический колледж

³Алматинский многопрофильный колледж

г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: asylkhan.a54@mail.ru

ВОЗРАСТНАЯ ДИНАМИКА ФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЬЧИКОВ ОТ 8-17 ЛЕТ (ПРОДОЛЬНЫЕ РАЗМЕРЫ ТЕЛА)

Проблема возрастного становления анатомно-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этно-территориальных, профессиональных и спортивных группах населения, продолжает на современном этапе оставаться одной из важнейших задач для решения и выполнения государственной программ развития массового спорта в Республики Казахстан. В программе предусматривалась дальнейшее развитие массовой физической культуры и спорта, внедрение и в повседневную жизнь людей нашей Республики. Учитывая оздоровительный характер массовой физической культуры, необходимо вести поиск критериев оценки физического развития человека для каждого возрастного периода его жизни.

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонический сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

При организации и выполнении наших исследований направленных на изучение морфологических и функциональных признаков физического развития школьников, мы пользовались общепринятой единой унифицированной методикой, принятой в НИИ антропологии МГУ им.Ломоносова и описанной В.В.Бунаком, А.Б.Савицкой и Д.И.Арон.

Измерение проводились на здоровых мальчиков 8-17 летнего возраста занимающихся спортом.

Для изучения физического развития как правило, определяются основные антропологические показатели: длина руки и ее звеньев мальчиков занимающихся и не занимающихся спортом.

Измерение проводились на здоровых мальчиков 8-17 летнего возраста, не занимающихся спортом для изучения физического развития, как правило, определяются основные антропологические показателей: длина руки и ее звеньев мальчиков и не занимающихся спортом.

Измерение роста проводилось металлическим антропометром системы Мартина, который дает более точные показатели, чем деревянный ростомер.

Полученные данные заносили в карты индивидуального обследования. При распределении школьников по возрастным группам с интервалом один год мы пользовались общепринятой схемой и к 8-летнюю возрастную группу относили детей 7 лет 183 дней до 8 лет 182 дней включительно. Аналогично этому распределили по всем остальным возрастным группам. Таким образом, все учащиеся от 8 до 17 лет были распределены по 10 возрастным группам, состав в которые колеблется от 21 до 51 учащихся, что отвечает требованиям вариационной статистики.

Полученные данные обработали методом вариационной статистики по общепринятой методикой (Г.Р.Лакин 1973; В.М.Зациорский, 1982).

Были рассчитаны средние арифметические показатели М длины руки и ее звеньев мальчиков занимающихся спортом.

Материалы настоящих оценочных работ и таблиц имеют большое значение для педагогов и тренеров по физической культуре и спорту, спортивной морфологии, спортивной медицины возрастной педагогики и спортивной практике в качестве критериев оценки физического состояния занимающихся спортом.

Ключевые слова: физическая культура, морфологический, функциональный, занимающихся спортом, спортивная медицина, сенситивные периоды, максимальный прирост.

Введение

Проблема возрастного становления анатомо-антропологических показателей, характеризующих рост и развитие подрастающего поколения в различных этно-территориальных, профессиональных и спортивных группах населения, продолжает на современном этапе оставаться одной из важнейших задач для решения и выполнения Указа Президента Республики Казахстан о государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан[1].

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте [2].

Физическая культура и спорт рассматриваются как одно из важнейших средств воспитания гражданина республики, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. Успешное выполнение этой задачи во многом зависит от правильной постановки физического воспитания в школьном возрасте.

Задачи дошкольного и школьного физического воспитания заключаются, прежде всего в том, чтобы сформировать двигательный стереотип ребенка, воспитать потребность в движениях [3,4].

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни.

Как подчеркивалось ранее, физическое развитие имеет тесную связь с функциональными показателями организма, в том числе и сдвигательными качествами. По мнению ученых развитие двигательных функций у детей школьного возраста обусловлено в основном тремя факторами: генетически обусловленными двигательными способностями, естественной (спонтанной) двигательной активностью и воспитанием[5].

Изучению влияния спортивных тренировок и физических упражнений на организм детей и подростков посвящен ряд исследований, отмечающих положительное влияние систематических занятий спортом на физическое развитие, состояние здоровья и функциональные возможности организма детей и подростков в период роста и развития

Физическое воспитание является одним из важнейших средств в гармоничном развитии человека, так как содействует всестороннему развитию человека, подготовке к труду, повышая его трудоспособность, способствует укреплению здоровья, развивает физические (двигательные) качества, формирует и совершенствует знания, умения, навыки, необходимые в труде, военном деле, быту и спорте. Правильно поставленное физическое воспитание содействует воспитанию волевых и нравственно-моральных качеств человека[6,7].

Научно обоснованное и правильно организованное физическое воспитание детей должно благотворно влиять на молодой организм: оно должно способствовать гармоничному физическому и психическому развитию; расширять двигательные возможности; повышать защитно-приспособительные реакции и усиливать устойчивость организма к неблагоприятным воздействиям внешних факторов; вырабатывать у детей и подростков оптимизм и бодрость; создавать условия для высокопроизводительного труда и учебы; воспитывать коллективизм, чувство патриотизма и любви к своей Родине[8].

Улучшение физического развития человека, укрепление его здоровья и физической дееспособности связано со знанием возрастных особенностей физического развития, как одного из интегральных показателей состояния здоровья, особенно важно и необходимо для выявления влияния на организм разнообразных природных, естественных и искусственно созданных факторов и условий жизни.

Необходимый для оптимального функционирования организма объем двигательной активности индивидуально вариабелен и обусловлен наследственными особенностями, полом, возрастом, конституцией и другими факторами [9,10].

В данной статье анализируются абсолютных и относительные показатели физического развития и годичный приростов и морфологических признаков у школьников, двигательный режим которых соответствует программе физического воспитания общеобразовательных школ.

В качестве относительных величин использованы отношения (в %) годичного прироста к величине его предшествующий год.

Длина руки и ее звеньев. Суммарная величина прироста длины руки и ее звеньев различна. Наибольший суммарный прирост имеет длина плеча (37,15%, затем в последовательном порядке идут: длина руки (35,27%), длина предплечья (34,10%), самый малый суммарный приросте в длине кисти (33,91%). Скорость роста в длине руки в целом колеблется – от 1,77% до 7,03%, плеча – от 1,60% до 7,87%, предплечья – от 2,00% до 6,85%, кисти – от 0,92% до 6,93%.

Скорости роста длины для верхних конечностей и отдельных звеньев не одинаковые во времени наступления максимальных приростов. Длина верхних конечностей характеризуется постепенным увеличением годичных приростов от 8 до 10 лет (2,56, 2,31 и 4,39 см соответственно). В дальнейшем скорости роста всей верхней конечности носят волнообразный характер. Наиболее сенситивными периодами онтогенеза для этого показателя являются: 11,14 и 16 лет, хотя и в 17 лет скорость роста длины руки остается высокой. Для длины плеча и кисти скорость роста носит скачкообразный характер. Скорость роста в длину верхних конечностей имеет явно выраженный пубертатный

скачок, в 11 летнем возрасте (4,39см или 7,03%), за которым следует постепенное снижение прироста до 17 лет. Закономерности роста отдельных звеньев несколько иные. Так, длина плеча имеет скачкообразную скорость роста, максимальные приросты в 9 и 11 летнем возрастах составляют 1,85 и 2,10 см или 7,66% и 7,87%, а в 10-летнем возрасте отмечается резкое падение прироста до (1,60%) значит на 0,39см. Следует отметить, что увеличение скорости роста плеча в 9,11, 14 и 16-летнем возрастах сменяется падением ее в 10,12,13,15,17 лет.

Скорость роста в длину предплечья также изменяется с годичным интервалом, очень сходным с динамикой роста плеча: в 9,11,14,16 лет происходит увеличение прироста, а в 10,12,13,15 и 17 лет его уменьшение.

Длина кисти значительно увеличивается во все изученные возрастные периоды, за исключением 13 и 17 лет (0,15 и 0,36 см).

Анализируя динамику скоростей роста длины верхних конечностей и ее звеньев можно прийти к заключению, что так же, как и для тотальных размеров тела, наиболее сенситивными периодами для показателей являются 11,14 и 16-летний возрасты. Дополнительные пики прироста для длины плеча и предплечья наблюдаются в 9 лет (7,66% и 6,30%, для кисти в 10 лет (6,93%). (таблица 1).

Таблица 1 – Скорости роста продольных размеров тела у мальчиков (не спортсменов) 8-17 лет.

Возраст в годах	признаки	Средняя величина	Величина годичного прироста		Суммарный прирост	
			Абсолютный в см	Относительный в %	Абсолютный в см	Относительный в %
7-8	Длина руки (см)	53,25				
8-9		55,81	2,56	4,59		
9-10		58,12	2,31	3,97		
10-11		62,51	4,39	7,03		
11-12		63,64	1,13	1,77		
12-13		65,71	2,07	3,15		
13-14		69,19	3,48	5,03		
14-15		71,19	2,00	2,81		
15-16		74,68	3,49	4,67		
16-17		76,40	1,72	2,25		
					23,15	35,27
7-8	Длина плеча (см)	22,30				
8-9		24,15	1,85	7,66		
9-10		24,54	0,39	1,60		
10-11		26,64	2,10	7,87		
11-12		27,09	0,45	1,67		
12-13		27,77	0,68	2,46		
13-14		29,30	1,52	5,20		
14-15		30,03	0,73	2,44		
15-16		31,91	1,87	5,87		
16-17		32,68	0,78	2,38		
					10,38	37,15
7-8	Длина предплечья (см)	17,46				
8-9		18,63	1,17	6,30		
9-10		19,11	0,47	2,48		
10-11		20,51	1,41	6,85		
11-12		20,93	0,42	2,00		
12-13		21,61	0,68	3,12		
13-14		22,61	1,00	4,43		
14-15		23,12	0,51	2,22		
15-16		24,17	1,05	4,34		
16-17		24,75	0,58	2,35		
					7,29	34,10
7-8	Длина кисти (см)	13,49				
8-9		13,87	0,39	2,79		

9-10		14,91	1,03	6,93		
10-11		15,60	0,69	4,44		
11-12		16,10	0,50	3,11		
12-13		16,25	0,15	0,92		
13-14		16,99	0,74	4,37		
14-15		17,57	0,57	3,26		
15-16		18,73	1,16	6,21		
16-17		19,09	0,36	1,88	5,60	33,91

Для каждого изученного параметра скорости роста в возрастном аспекте имеют свои особенности.

Выводы

По итогам обследования динамики становления анатомно-антропологических показателей у детей-мальчиков имеющих различный двигательный режим, позволило выявить ряд существенных закономерностей.

Задача исследования состояла не только в том, чтобы показать динамику становления анатомно-антропологических показателей у детей в один из наиболее важных отрезков онтогенеза, но и выделить так называемые сенситивные периоды их развития, т.е. время максимальных приростов признаков. Многие авторы показали, что в сенситивных периоды роль генетических факторов резко снижается, а роль средовых возрастает. Для планирования объема и интенсивности физических нагрузок знание этих периодов весьма существенно.

В продольных размерах тела скорости роста имеет специфический темп. По данным Урысона В.М. (1973) показано, что максимальный прирост длины руки у московских детей обследования отмечается в среднем в 13 лет, а максимальная скорость роста предплечья в 14 лет.

По данным Кириной Л.Е. (1984) так же показано, что максимальный прирост длины верхних конечностей у алматинских детей отмечается в среднем в 13 лет (12-14 лет) а максимальная скорость роста предплечья приходится на 14 лет.

Наши данные относительно скорости роста верхних конечностей и ее звеньев несколько расходятся с данными А.М.Урысона и Л.Е.Кирина.

Список литературы

- 1 О государственной программе развития массового спорта в Республике Казахстан от 19 декабря 1998 г.
- 2 Головкина В.А., Масляков В.А., Коробкова А.В. и др. Физическое воспитание. – М.: Высшая школа. – 1983.-391с.
- 3 Олшевский Е.С. Материалы по физическому развитию мальчиков г.Алматы: автореф...канд.мед.наук. – Алматы, 1969.-24с.
- 4 Савицкий А.Б., Арон Д.И. Методика исследования физического развития детей подростков. – М., 1969. – 47с.
- 5 Камилова Р.Т. Влияние социально гигиенических факторов условие жизни детей школьного возраста, уровень их физического развития. //Гигиена и санитария. – 2001. - №6. – С. 65-68
- 6 Мусагалиева Г.М., Олшевский Е.С., Кирина Л.Е., Анатомно-антропологическая характеристика спортсменок, занимающихся национальный борьбой казакша курес. (в кн: Тезисы всесоюзные конференции «Критерии-антропологического контроля в спорте». - Ереван-Цахкадзор, 1983.-С.110-111.)
- 7 Никитюк Б.А. В км: морфология человека. - М.: МГУ, 1983. – С.34-35.
- 8 Козлов В.И. Гладышева А.А. В кн: основы спортивной морфологии. – ФиС. – 1977-С.104.
- 9 Мусагалиева Г.М. Влияние окружающей среды на некоторые морфо-функциональные показатели развития школьников. - Алматы, /16 сб.: «Состояние внешней среды г.Алматы и здоровья человека». - КазССР, - Алматы, Наука, 1988. – С.105-106.

10 Кирина Л.Е. Анатомо-антропологическая характеристика детей казахской национальностей с различной организацией двигательного режима: автограф...к.м.н.. – Семипалатинск, 1984. – 24с.

8-17 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ЕР БАЛАЛАРДЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЖАС ДИНАМИКАСЫ (ДЕНЕНІҢ БОЙЛЫҚ ӨЛШЕМДЕРІ)

Халықтың әртүрлі этно-аумақтық, кәсіптік және спорттық топтарындағы өскелең ұрпақтың өсуі мен дамуын сипаттайтын анатомиялық-антропологиялық көрсеткіштердің жастық қалыптасу проблемасы қазіргі кезеңде Қазақстан Республикасында бұқаралық спортты дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын шешу және жүзеге асыру бойынша маңызды міндеттердің бірі болып қала береді. Бағдарлама бұқаралық дене шынықтыру мен спортты одан әрі дамытуды және біздің республикамыздың тұрғындарының күнделікті өміріне енгізуді көздейді. Бұқаралық дене шынықтырудың сауықтыру сипатын ескере отырып, адамның өмірінің әр жас кезеңі үшін физикалық дамуын бағалау критерийлерін іздеу керек.

Дене шынықтыру мен спорт рухани байлықты, адамгершілік тазалық пен дене кемелдігін үйлесімді түрде үйлестіре отырып, республика азаматын тәрбиелеудің маңызды құралдарының бірі ретінде қарастырылады. Бұл міндетті ойдағыдай жүзеге асыру көп жағдайда мектеп жасындағы дене тәрбиесінің дұрыс тұжырымдалуына байланысты.

Мектеп оқушыларының физикалық дамуының морфологиялық және функционалдық белгілерін зерттеуге бағытталған зерттеулерімізді ұйымдастыру және өткізу кезінде біз Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Антропология ғылыми-зерттеу институтында қабылданған және В.В.Бунак, А.Б.Савицкая және Д.И. Арон көрсеткендей.

Өлшеу дене шынықтыруды үйрену үшін спортпен шұғылданатын 8-17 жас аралығындағы сау ұлдарға жүргізілді, ереже бойынша негізгі антропологиялық көрсеткіштер анықталды: спортпен айналысатын және айналыспайтын ұлдар үшін қолдың ұзындығы және оның буындары.

Биіктікті өлшеу Мартин жүйесіндегі металл антропометрмен жүргізілді, бұл ағаш биіктігін өлшегішке қарағанда дәлірек көрсетеді.

Алынған мәліметтер жеке арнайы картаға соттарға енгізілді. Мектеп оқушыларын бір жылдық аралықпен жас топтары бойынша бөлу кезінде біз жалпыға бірдей қабылданған схеманы қолдандық және 7 жастан 183 күннен 8 жасқа дейінгі, 182 күннен 8 жасқа дейінгі балаларды қамтыдық. Сол сияқты, олар барлық басқа жас топтары арасында таратылды. Сонымен, 8-ден 17 жасқа дейінгі барлық оқушылар 10 жас тобына бөлінді, жиынтықтағы құрам 21-ден 51-ге дейін, бұл вариациялық статистиканың талаптарына сәйкес келеді.

Алынған мәліметтер жалпы қабылданған әдістеме бойынша вариациялық статистика әдісімен өңделді (Г.Р. Лакин 1973; В.М. Зациорский, 1982).

Спортпен шұғылданатын ер балалардың қолының ұзындығы мен оның буындарының орташа арифметикалық көрсеткіштерін есептедік.

Осы бағалау жұмыстары мен кестелерінің материалдары мұғалімдер мен жаттықтырушылар үшін дене шынықтыру және спорт, спорттық морфология, спорттық медицина, жасқа байланысты педагогика және спорттық тәжірибе үшін спортпен шұғылданатындардың физикалық жағдайын бағалау критерийі ретінде маңызды.

Негізгі сөздер: дене шынықтыру, морфологиялық, функционалды, спортпен шұғылдану, спорттық медицина, сезімтал кезеңдер, максималды өсу.

AGE DYNAMICS OF PHYSICAL DEVELOPMENT OF BOYS FROM 8-17 YEARS OLD (LONGITUDINAL BODY DIMENSIONS)

The problem of the age formation of anatomical and anthropological indicators characterizing the growth and development of the younger generation in various ethno-territorial, professional and sports groups of the population continues to be one of the most important tasks at the present stage for solving and implementing state programs for the development of mass sports in the Republic of Kazakhstan. The program provided for the further development of mass physical culture and sports, the introduction into the daily life of the people of our Republic. Taking into account the health-improving nature of mass physical culture, it is necessary to search for criteria for assessing the physical development of a person for each age period of his life.

Physical culture and sports are considered as one of the most important means of educating a citizen of the republic, harmoniously combining spiritual wealth, moral purity and physical perfection. The successful implementation of this task largely depends on the correct formulation of physical education at school age.

When organizing and carrying out our research aimed at studying the morphological and functional signs of the physical development of schoolchildren, we used the generally accepted unified methodology adopted at the Research Institute of Anthropology of Lomonosov Moscow State University and described by V.V. Bunak, A.B. Savitskaya and D.I. Aran.

Measurements were carried out on healthy boys of 8-17 years of age, going in for sports to study physical development, as a rule, the main anthropological indicators are determined: the length of the arm and its links of boys going in for and not going in for sports.

Height measurements were taken with a Martin system metal anthropometer, which gives a more accurate reading than a wooden height meter.

The data obtained was entered into the courts of individual examination. When distributing schoolchildren by age groups with an interval of one year, we used the generally accepted scheme and included children 7 years 183 days to 8 years 182 days inclusive to 8 years of age. Similarly, they were distributed among all other age groups. Thus, all students from 8 to 17 years old were divided into 10 age groups, the composition in the set ranges from 21 to 51 students, which meets the requirement of variation statistics.

The data obtained were worked out by the method of variation statistics according to the generally accepted technique (G.R. Lokin 1973; V.M. Zatsiorsky, 1982).

The arithmetic mean indicators of the arm length and its links were calculated for boys going in for sports.

The materials of these assessment works and tables are of great importance for teachers and coaches in physical culture and sports, sports morphologies, sports medicine, age-related pedagogy and sports practice as criteria for assessing the physical condition of those who go in for sports.

Key words: physical culture, morphological, functional, going in for sports, sports medicine, sensitive periods, maximum growth.

References

- 1 O gosudarstvennoj programme razvitija massovogo sporta v Respublike Kazahstan ot 19 dekabrya 1998 g.
- 2 Golovkina V.A., Masljakov V.A., Korobkova A.V. i dr. Fizicheskoe vospitanie. – M.: Vysshaja shkola. – 1983.-391s.
- 3 Olshevskij E.S. Materialy po fizicheskomu razvitiyu mal'chikov g.Almaty: avtoref...kond.med.nauk. – Almaty, 1969.-24s.
- 4 Savickij A.B., Aron D.I. Metodika issledovaniya fizicheskogo razvitija detej podrostkov. – M., 1969. – 47s.
- 5 Kamilova R.T. Vlijanie social'no gigienicheskikh faktorov uslovie zhizni detej shkol'nogo vozrasta, uroven' ih fizicheskogo razvitija. //Gigiena i sanitarnija. – 2001. - №6. – S. 65-68
- 6 Musagalieva G.M., Olshevskij E.S., Kirina L.E., Anotomno-antropologicheskaja harakteristika sportstmenov, zanimajushihhsja nacional'nyj bor'boj kazaksha kures. (v kn: Tezisy vsesozjuznye konferencii «Kriterii-antropologicheskogo kontrolja v sporte». - Erevan-Cahkadzor, 1983.-S.110-111.)
- 7 Nikitjuk B.A. V km: morfologija cheloveka. - M.: MGU, 1983. – S.34-35.
- 8 Kozlov V.I. Gladysheva A.A. V kn: osnovy sportivnoj morfologii. – FiS. – 1977-S.104.
- 9 Musagalieva G.M. Vlijanie okruzhajushhih sredy na nekotorye morfo-funkcional'nogo pokazateli razvitie shkol'nikov. - Almaty, /16 sb.: «Sostojanie vneshnej sredy g.Almaty i zdorov'ja cheloveka». - KazSSR, - Almaty, Nauka, 1988. – S.105-106.
- 10 Kirina L.E. Anotomo-antropologicheskogo harakteristika detej kazahskoj nacional'nostej s razlichnoj organizaciej dvigatel'nogo rezhima: avtograf...k.m.n.. – Semipalatinsk, 1984. – 24s.

Information about authors:

Asilkhan Abishev, Candidate of Biological Sciences, Leading Researcher, National Scientific and Practical Center of Physical Culture, Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

Yura Frolov. teacher methodologist, master of sports, Honored trainer of the Republic of Kazakhstan, Almaty Polygraphic College. Almaty, Kazakhstan

Dusebek Tursumbaev, teacher methodologist, master of sports, Almaty multidisciplinary college. Almaty, Kazakhstan

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ

ЭКОНОМИКА И ПРАВО

ECONOMY AND LAW

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.15

МРНТИ 06.52.45

УДК 336.5.018

R.Sabirova¹, A.Dzhumayeva¹, G.Makasheva¹

¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, Kazakhstan
sabirovarysty@mail.ru

**OPTIMIZING EXPENSES DURING THE CRISIS AND HOW TO
SURVIVE BUSINESS IN CRISIS**

The article discusses the issues of optimizing the costs of an enterprise during the crisis, the need to allocate several items of costs, the financing of which will have to be reduced. The coronavirus epidemic, plummeting oil prices and multiple turmoil in financial markets have disrupted what appeared to be resilient trends. And this is especially true in business. Prolonged quarantine, decreased sales, alarming mood, uncertainty - all this gives rise to fears for the future. Systematic and consistent cost management and optimization must become an integral part of the new reality.

The purpose of the article is to substantiate methods for reducing costs and optimizing costs of an enterprise in a crisis and economic instability when making management decisions.

In order to realize this goal, the following are considered: theoretical foundations of enterprise cost optimization; planning and implementation of measures to reduce costs; models for reducing cost items in the budget and its basic principles.

As a result of the research, it can be argued that significant and sustainable cost optimization is possible only as a result of business process optimization. It is impossible to significantly reduce any particular type of expenses without changing anything else around. Therefore, it requires the transformation of all processes associated with this function.

Key words: optimization, expenditure, efficiency, the crisis, outsourcing, business processes.

Introduction

The crisis is a difficult time for any entrepreneur and business. The necessary and important stage in a period of instability and economic crisis is cost optimization. But even when the company suffers losses, it is impossible to immediately cut employees and reduce all kinds of costs. The competent approach to cost optimization will help maintain the efficiency of the company [1].

Now many enterprises are experiencing a crisis due to the unstable situation. This situation does not affect large global companies so much, but it brings a lot of problems and difficulties to small and medium-sized businesses, and some even think about closing the business.

The crisis begins gradually and quickly leads to a decline in profits. In order to take all measures to reduce losses, it is necessary to determine in time the onset of difficult moments for the business on several grounds:

- reduction in sales;
- changing priorities in needs;
- pronounced reaction of buyers to discounts;
- requests for deferred payment, etc.

When one of these phenomena is identified, it is too early to declare the emergence of a crisis situation in the economy. The beginning of the crisis is indicated only in the aggregate of all the listed signs. After that, it is necessary to urgently take all measures to improve the efficiency of the enterprise.

Main body

Many believe that cost optimization does not begin at the moment when strict control over the spending of money in the company's accounts begins. But at that very moment the question of where the money in the account comes from is not at all controlled[2].

Managing only the expenditure side and attracting active lending will lead to a chronic shortage of funds at the enterprise, and then a potential bankruptcy

The effectiveness of this procedure is possible due to keeping records of both expenses and income. These items of income and expenses need to be planned and, accordingly, the management of the company must stably monitor in the context of annual, quarterly and other digital data. There is always a possibility that projects which are currently costly are likely to be profitable in the long term.

Optimizing costs does not mean taking any action to the detriment of the interests of the enterprise. The problem of reducing costs must find a solution in the optimal way, when comparing costs and incomes[3].

Carrying out cost optimization, enterprises take as a basis 3 models of reducing cost items in the budget. Based on the chosen model, the enterprise's funds are spent according to certain principles. There are the following cost reduction models to optimize costs: It is fast, fast and systematic.

The enterprise spending velocity model is categorized into: high priority, priority, acceptable, and unnecessary costs. They prioritize spending considering the likelihood of funding termination.

- to help increase the priority of their activities, the purchase of the necessary raw materials.

- priority costs include the costs of mobile communications, advertising, etc., if excluded, which will lead to the disruption of the company's activities.

- permissible include various benefits, payment for sanatorium treatment for employees of the enterprise. If the company does not have enough free funds, then the transferred payments are suspended, but it is preferable to preserve such payments.

- unnecessary costs include the costs of private flights, the cancellation of which will not adversely affect the activities of the company.

When considering the speed model, first of all, the payments of an unnecessary item are removed and the allowable ones are sharply reduced. High priority and high priority costs cannot be reduced.

Rapid cost reduction model. Cost optimization at the enterprise by the reduction method is possible as a result of the introduction of a number of measures. In order to cut costs, the company's management must decide on what to save first.

1. Saving production material and raw materials. There are many ways to optimize costs. The most effective way to reduce costs is to renegotiate contracts with suppliers at favorable price offers. Also, suppliers can provide a deferral of payments, which allows the company to accumulate the required amount without attracting additional credit resources.

2. Analysis of vehicle costs and optimization of this cost item by providing outsourcing. In addition, energy and telecommunications costs can be reduced. To reduce energy costs, you can control its consumption by observing the degree of illumination at night, installing energy-saving equipment. You can significantly reduce costs by reducing the list of employees who are provided with corporate mobile communications, as well as reaching an agreement with a mobile operator providing telecommunications services to conclude a corporate agreement with favorable conditions.

3. Reduction of employees and reduction of payroll funds. Outsourcing effectively reduces labor costs for staff, in turn, recruiting companies provide an opportunity to replace ineffective employees. For example, the state does not need to have a guard and a cleaning lady. Outsourcing can save up to 20 percent.

Another option is to optimize costs by reducing wages, but providing social benefits: expanding the list of health insurance services, providing employees with food at the expense of the enterprise or free drinks in the vending machine. Such studies show that investing in this way will be profitable in the long term, as it will increase staff loyalty.

1. Procurement management. Its essence contains the periodic review of new suppliers, providing quality goods at better prices.

2. Investment management. Long-term investments should always be clearly justified. In order for the company to acquire the latest, more efficient equipment, the department of interest must justify how it is beneficial for the company, when a particular project will pay off and bring profit. The introduction of the latest competitive technologies helps further business development. Yet when deciding whether to buy something, management should be mindful of cost reduction, which is the company's primary goal.

3. Business process management. It is important that when organizing a business, you also need to look at production from the buyer's side. To do this, you need to analyze business processes. The head of the enterprise needs to ask himself, will the buyer want to pay for this? The buyer will not pay for downtime, movement of goods, re-equipment of production without modifications that improve the goods. Consequently, such expenses should be reduced as much as possible, or completely get rid of them [4].

The crisis is a difficult time for any business, but even at this stage, you can benefit from the current circumstances, because a huge number of new opportunities open up:

- in this difficult period, the management of enterprises can easily and quickly make a decision to reduce unwanted cost items and increase profits;
- suppliers easily negotiate price cuts or discounts. Thanks to this, it becomes possible to reduce the cost of purchasing raw materials;
- some companies can not stand the crisis and are closed. Their potential and target audience starts looking for other companies for cooperation.

There are several strategies for the development of enterprises during the crisis. More often than not, management begins to cut operating costs while maintaining the company's planned

production volume. In this case, the load on the employees of the enterprise may increase. This option allows the enterprise to function normally, but it does not further its development [5].

Conclusion

In early 2020, the coronavirus COVID-19 entered the life of the planet as an uninvited guest. The beginning of the coronavirus epidemic, falling oil prices and numerous shocks in the financial markets have broken trends that seemed to be resilient.

And this is especially true in business. Prolonged quarantine, decreased sales, alarming mood, uncertainty - all this gives rise to fears of tomorrow [6].

In a crisis, it is necessary to act decisively and swiftly - any delay can incur losses and even turn into a collapse of the whole business. But quickly does not mean rashly: you need to calculate any actions without endangering the channels of income and main processes.

And so at the moment, the basic rule is to optimize everything that can be optimized. A business needs to reduce or even cut down to zero several items, reduce inefficient divisions, redundant in new circumstances, staff units, and unnecessary services.

Systematic and consistent cost management and optimization must become an integral part of the new reality.

Список литературы

- 1 Василенко М.Е., Алексеева Л.Ф., Малышева В.В. К вопросу об управлении затратами на предприятии в условиях финансового кризиса. АНИ: Экономика и управление. 2017. АНИ: Т.6.№1(8) стр 41-42
- 2 Герасимова Л.М. Методы управленческого учета. Учебник.-М.:Проспект, 2016 – 192 с
- 3 Васина А. «Проекты снижения затрат: описание альтернатив и расчет экономического эффекта» [электронный ресурс] // «Проекты снижения затрат» - Режим доступа: <http://www.alt-invest.ru/library/invanalysis/costreduction.htm>;
- 4 Серебренников Г.Г. Управление затратами на предприятии: учебное пособие / Г.Г. Серебренников. - Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. - 80 с.
- 5 Котенева Е.Н., Краснослободцева Г.К., Фильчакова С.О. Управление затратами предприятия, 2008. - 224 с.
- 6 Тетерук А.Д. Методы учета и управления затратами в условиях кризиса// Молодой ученый.-2016.- №10 (114)- с.900-902
- 7 koronavirus-karta.site/posledstvija-virusa-covid-19

ОПТИМИЗАЦИЯ РАСХОДОВ В ПЕРИОД КРИЗИСА И КАК ВЫЖИТЬ БИЗНЕСУ В КРИЗИС

В статье рассматриваются вопросы оптимизации расходов предприятия в период кризиса, о необходимости выделения нескольких статей расходов, финансирование которых придется сократить. Эпидемия коронавируса, падение цен на нефть и многочисленные потрясения на финансовых рынках сломали тенденции, которые казались устойчивыми. И особенно это сказывается в сфере бизнеса. Затянувшийся карантин, уменьшение продаж, тревожные расположение духа, неопределенность – всё это порождает опасение завтрашнем дне. Системное и последовательное управление затратами и оптимизация должно стать неотделимой частью деятельности в новой реальности.

Целью статьи является исследования и обоснования методов снижения затрат и оптимизации расходов предприятия в условиях кризиса и экономической нестабильности при принятии управленческих решений.

Для того, чтобы реализовать поставленную цель, рассмотрены следующие: теоретические основы оптимизации затрат предприятия; планирование и осуществление мероприятия по снижению затрат; модели сокращения затратных статей в бюджете и основные ее принципы.

В результате исследования можно утверждать, что значительная и устойчивая оптимизация затрат возможно только в результате оптимизации бизнес – процессов. Невозможно существенно снизить какой-либо отдельно взятый вид расходов, не меняя вокруг больше ничего. По этому, она требует трансформацию всех связанных с данной функцией процессов.

Ключевые слова: оптимизация, расходная часть, кризис, эффективность, аутсорсинг, бизнес процессы.

ДАҒДАРЫС КЕЗІНДЕГІ ШЫҒЫНДАРДЫ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖӘНЕ БИЗНЕСКЕ ДАҒДАРЫСТА ҚАЛАЙ АМАН ҚАЛУҒА БОЛАДЫ

Мақалада дағдарыс кезінде кәсіпорын шығындарын оңтайландыру, шығындардың қаржыландыруды азайтуға тура келетін бірнеше баптарын бөлу қажеттілігі туралы мәселелер қарастырылған. Коронавирустық эпидемия, мұнай бағасының құлдырауы және қаржы нарықтарындағы көптеген дүрбелеңдер кәсіпорынның тұрақтылық үрдістерін бұзды. Бұл әсіресе бизнес саласына әсер етеді. Ұзаққа созылған карантин, сатылымның төмендеуі, үрейлі көңіл-күй, белгісіздік - осының бәрі ертенгі күннің қорқынышын тудырады. Шығындарды жүйелі және дәйекті басқару және оңтайландыру жаңа шындықтағы қызметтің ажырамас бөлігі болуы керек.

Мақаланың мақсаты-басқару шешімдерін қабылдаудағы дағдарыс пен экономикалық тұрақсыздық жағдайында шығындарды азайту және кәсіпорын шығындарын оңтайландыру әдістерін зерттеу және негіздеу.

Қойылған мақсатты іске асыру үшін келесі мәселелер қарастырылды: кәсіпорын шығындарын оңтайландырудың теориялық негіздері; шығындарды азайту жөніндегі іс-шараларды жоспарлау және жүзеге асыру; бюджеттегі шығын баптарын қысқарту модельдері және оның негізгі қағидаттары.

Зерттеу нәтижесінде шығындарды айтарлықтай және тұрақты оңтайландыру бизнес – процестерді оңтайландыру нәтижесінде ғана мүмкін болады деп айтуға болады. Шығындардың кез-келген түрін басқа ештеңені өзгертпестен айтарлықтай азайту мүмкін емес. Осыған сәйкес, ол осы аталған функциямен байланысты барлық процестерді өзгертуді талап етеді.

Негізгі сөздер: оңтайландыру, шығыс бөлігі, тиімділік, дағдарыс, аутсорсинг, бизнес процестер

References

- 1 Vasilenko M.E., Alekseeva L.F., Malysheva V.V. K voprosu ob upravlenii zatratami na predpriyatii v usloviyah finansovogo krizisa. ANI: Jekonomika i upravlenie. 2017. ANI: T.6.№1(8) str 41-42
- 2 Gerasimova L.M. Metody upravlencheskogo ucheta. Uchebnik.-M.:Prospekt, 2016 – 192 s
- 3 Vasina A. «Proekty snizhenija zatrat: opisanie al'ternativ i raschet jekonomicheskogo jeffekta» [jelektronnyj resurs] // «Proekty snizhenija zatrat» - Rezhim dostupa: <http://www.alt-invest.ru/library/invanalysis/costreduction.htm>;
- 4 Serebrennikov G.G. Upravlenie zatratami na predpriyatii: uchebnoe posobie / G.G. Serebrennikov. - Tambov: Izd-vo Tamb. gos. tehn. un-ta, 2007. - 80 s.
- 5 Koteneva E.N., Krasnoslobodceva G.K., Fil'chakova S.O. Upravlenie zatratami predpriyatija, 2008. - 224 s.
- 6 Teteruk A.D. Metody ucheta i upravlenija zatratami v usloviyah krizisa// Molodoj uchenyj.-2016.-№10 (114)- s.900-902
- 7 koronavirus-karta.site/posledstvija-virusa-covid-19

Information about authors:

Rysty Sabirova, candidate of economic sciences, associate professor. Non-profit limited company «Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov», Atyrau, Kazakhstan, e-mail sabirovarysty@mail.ru

Aigul Dzhumayeva, master of economic sciences, senior Lecturer. Non-profit limited company «Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov», Atyrau, Kazakhstan, e-mail dzhumayeva.a@mail.ru.

Gulbanu Makasheva, master of Laws, Senior Lecturer. Non-profit limited company Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Faculty of Economics and Law, Department of Economics. Atyrau, Kazakhstan, [e-mailg.makasheva@bk.ru](mailto:mailg.makasheva@bk.ru)

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.16

УДК 347.1

МРНТИ 340.1(075.8)

A.Omarov¹, A.Kultasov¹, K.Abdilov²¹Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan¹Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Kokshetau, Kazakhstan²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, KazakhstanE-mail: Omarov_8@mail.ru

A COMPARISON OF THE COMMON LAW BASED DUTY WITH ITS CIVIL LAW EQUIVALENT

The article discusses the features of civil law in different countries. The authors studied the origins of the modern tradition of civil law, comparing the legal systems of two European countries. One of the traditional classifications of duties in civil law is analyzed, the conclusion is made about the inappropriateness of the allocation of personal and universal duties.

In comparative law, there are many situations where the same legal term has different meanings, or where different legal terms have same legal effect. This confusion most often occurs when civil lawyers have to deal with common law, or vice versa, when common law lawyers deal with civil law issues. While there are many issues which are dealt with in the same way by the civil law and common law systems, there remain also significant differences between these two legal systems related to legal structure, classification, fundamental concepts, terminology, etc.

As lawyers know, legal systems in countries around the world generally fall into one of two main categories: common law systems and civil law systems. There are roughly 150 countries that have what can be described as primarily civil law systems, whereas there are about 80 common law countries. The main difference between the two systems is that in common law countries, case law – in the form of published judicial opinions – is of primary importance, whereas in civil law systems, codified statutes predominate.

Key words: civil law, legal jurisdiction, civil obligations, classification of civil obligations.

A comparison of the duty between two legal systems may seem a hard task by reason of that there is no single civil law, which can fall under comparison, because of there is a variety of civil law models in different countries. As Vischer noted in his article that the notion of having a single civil law, respectively continental European law, may be compared to “grouping sea otters and ostriches merely because at some stage they both evolved from some primitive vertebrae”. [1, 13, 14] The divergence of civil law jurisdictions has resulted from the historical development. The continental European civil law is rooted in the time of reception of Roman law in the Middle Ages, leading to the *ius commune*. From this perspective, the national law models moved in different directions, having the Napoleonic codifications as one of the central pillar of the civil law development. [2, 401-404] One can say that most civil law jurisdictions belong to one of the two main civil law models: French and German. Even though, if someone reduced the variety of civil law jurisdictions to these two origins of modern civil law tradition, one would be able to state that the modern civil law has no single legal model, but two. Considering the French *Code Civil* (CC) and the German *Bürgerliches Gesetzbuch* (BGB), one can find common sense in the both codifications, but also substantial distinction between them. [3, 1-2] This infers a broader variety of legal paradigm than in the common law jurisdiction. It is also frequently observed that

the classical common law states share one language. The civil law countries speak different languages, complicating the usage of court decisions from other countries as legal authority. Moreover, it must be taken into consideration that civil law does not concede the “*stare decisis*”, which implicates that the courts apparently exercise diverging or new approaches to legal issues. The fact of the variety of civil law frameworks does not hide sharp distinctions between civil law and common law jurisdictions, and as a good example the absence of *stare decisis* in civil law model can be cited. Thus, from this perspective it can be stated that the civil law could be reviewed in general in comparison with the common law, taking into account such features (or its absence) which are shared by most civil law jurisdictions. Otherwise speaking, the substantial diversion among civil law jurisdictions is not the matter in regard to the comparison of the two systems. The matter is about features that are either shared or lacking under all civil law jurisdictions. [4, 74-76]

In Maume’s view, the civil law jurisdictions lack the fiduciary principle; he argues that it is unique characteristic to the common law jurisdictions. [5, 191-233, 206] However, some academic scholars claim that fiduciary principle exists in both civil law and common law based jurisdictions. [6, 77] Maume does not agree with this proposition and, to this effect, he quotes Bebhuk and Roe who commented that “all advanced countries may recognize and accept a certain fiduciary principle, but countries A and B might implement it radically differently”. [7, 550, 551] Unequivocally, civil law based jurisdictions concede cases where one party places a higher level of trust on another party, causing certain duties and responsibilities. Though, from the historical perspective the civil law system did not contain any equivalent concept which could be accurately compared or equal to the status of a trustee or beneficiary. Drucker asserts that the term “fiduciary” has come from the *pactum fiduciae* under Roman law, so the common law and continental European law share the understanding of this term from that source. In principle, it is true that the notion of fiduciary trust exists in the civil law jurisdiction; [8, 53] it implicates the mechanism that offers an agreement under which property has been transferred from one individual to another individual. The new owner has full rights in respect to the property, however, being under contractual restraint from enjoying these rights as he sees proper.

On the first face, the understanding of *fiducia* in civil law seems similar to the concept of trust and fiduciary. However, the substantial distinction is that, unlike the fundamental principle under common law, the civil law jurisdiction does not recognise the “bifurcation of property”, which breaks down the involved parties into categories of trustee and beneficiary. Conversely, the fiduciary relationship under the continental European law is basically regulated by contract and legislation. Reasoning to this diversion can be the fact that, unlike the UK law, continental law has not been exposed to a refinement of trust law since the later Middle Ages. It is true that the trust law is one of the most significant legal instruments created by the law of equity, though the dualism of equity and common law never arose in continental Europe. Hence, none of the traditional civil law jurisdictions have the provision of a statute regulating matters on trusts.

Further, the civil law jurisdictions are traditionally based on the concept of codification, which implicates the regulation of most contractual legal relationships under statute, leaving room for the possibility to diverge from the statutory regulations by mutual agreement in certain circumstances. If, for instance, a director acts in the interests of a company his responsibilities do not arise from a fiduciary-like or trust-like situation, but from the regulations circumscribed by the statute. The development of this statute can be determined by different factors, such as the political situation, current social process and even notable judicial cases. In contrast, the fiduciary principle, under the common law, being a fundamental legal norm is not restricted to

specific legal issues, but spans the whole legal system, defending itself from the political, legal, social and economic changes. As a result, the legal approach based on the civil law lacks the simplicity and clarity of the fiduciary principle. [9, 23]

From this perspective, there arises a question: in what way are conflicts of interest situations regulated in civil law based jurisdictions? To answer this question one should consider, for details, German legislature as a typical civil law based jurisdiction. In common law, the duty of loyalty has a long tradition which is rooted in the 18th century and the case law has considerably given it clear-cut contours. The duty applies broadly to situations when the director's own interests conflict, or potentially may conflict, with the interests of the company. The civil law based jurisdictions, conversely, neither have developed an overarching no-conflict rule nor have envisaged an explicit formulation of the duty in their legislation as a case with German civil law. [10, 206] However, having a two-tier board structure, German civil law typically uses the allocation of authorities between the different collegiate organs as a mechanism to avoid conflicts of interest situations that possibly makes sense of lacking some rules regulating conflicts of interest that are circumscribed by a one-tier board UK legal system.

The German stock Corporation law *Aktiengesellschaft* (AktG) allocates the authority between the management board, which runs the company, and the supervisory board, which supervises the management as well as takes participation in the strategic development of the company (pursuant to sections 76 and 111 of AktG). Members of a management board can be equated to executive members of a directors' board. Mainly, managers' duties are regulated by section 93(1) of AktG. The section determines a comprehensive duty of care similar to the duty of care circumscribed by the common law. The AktG does not contain a duty of loyalty, a duty to avoid conflicts of interest situations as well as obligations to disclose such situations. In contrast, the AktG employs a "casuistic" approach, which implicates that the statutory regulations contain certain situations that may relate to conflicts of interest or other aspects, which give rise to the requirement that binding directors to be loyal. One can say that this is a rational explanation why the comprehensive principle of fiduciary duties are not prescribed in the civil law based statute. Section 93(1) of AktG, for instance, contains the duty of confidentiality and section 88(1) of AktG restrains directors from engaging in competition with the company lacking the supervisory board's authorisation, which implicitly stipulates a duty to disclose the competing activities. The AktG prescribes some other situations which basically relates to conflicts of interest, however, not requiring disclosure obligations. If a manager intends to enter into a contract with the company, the power to contract with the company is shifted from the management board to the supervisory board (pursuant to section 112 of AktG). However, the section 112 invokes only contracts, which implies it cannot be construed as dealing with every possible conflicts of interest situation.

Unlike with managers, supervisors do not fall under a no-competition rule (pursuant to section 105(2) of AktG). This more lenient approach in respect to conflicts of interest rests on the concept that a supervisor of the company will basically be an outside director with an unconnected primary occupation. Another aspect relating to this idea is section 100(2) of AktG that permits up to ten appointments holding the supervisor position in different companies. Scholars characterise this lenient approach as undoubtedly some kind of tolerance against conflicts, known as "*Konflikttoleranz*". [11, 697,700] The other certain rules regarding no-conflicts of interest arise from the nature of two-tier board legal system. Supervisors cannot, for instance, hold manager's position in the same company and contrariwise (pursuant to section 105(1) of AktG). The fundamental distinction between the common law principles and the

German AktG comes into the open when a supervisor of the company, whose position in the company is similar to the position of a non-executive director under the common law, has a conflict of interest. For instance, assuming that an individual is on the supervisory board of two different companies that making a contract among themselves. From this perspective, it would be reasonable that the supervisor would have to disclose the conflicts of interest situation and, consequently, need to abstain from voting in both companies regarding the relevant deal. According to the decision held by the Federal Court of Justice that, in that context, the supervisor would be held liable for compensation to the extent that he advised or voted in favour of a deal inflicting damage on one of the companies, which implicates a breach of the duty of care under sections 93 and 116 of AktG as well as the duty, under section 111 of AktG, stipulating the obligation of management's supervision. [12, 92] At the same time, the duty under section 111 would likewise prevent the supervisor from abstaining from voting regarding the deal since he had to carry out the duty to supervise the management proactively, enforcing a vote against the respective deal. Thus, conflicted supervisors would violate obligations under the duty owed, at least, to one of the companies, in case the conflicts of interest situation arises. Put it otherwise, if there is a conflict whatever the supervisor does, he would be held liable for a breach of his duties.

As a result, one can say that in civil law based jurisdictions all-encompassing no-conflict rule is not prescribed because of the separation of authority between two bodies. And it can be argued that the two-tier board legal system is more stringent than a widely defined and generally valid no-conflict doctrine in the common law, by reason of that the civil law merely relocates decision-making power. [13, 209] One finds it reasonable to assume that the civil law based legislature would have contained stricter duty of loyalty and duty to avoid conflicts of interest, if the fundamental principle of fiduciary duties was as wide-spread in the civil law based jurisdictions as it is in the common law based jurisdictions.[14, 57-61]

References

- 1 Vischer B. 'The Fiduciary in Continental Europe' [1999] *Trust & Trustees* 13, 14
- 2 Frankel T. 'Towards Universal Fiduciary Principles' (2014) 39 *Queen's Law Journal* 391, 401-404
- 3 Mattei U. 'Basic Issues of Private Law Codification in Europe: Trust' (2001) 1 *Global Jurist Frontiers* 1, 2
- 4 Maume P. 'Conflict of interest and disclosure under company law: a continental-European perspective on legal origins' (2016) *Journal of Corporate Law Studies*, 16:1, 69-99, 74-76 at <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14735970.2015.1101306> (last visited 19 June 2016)
- 5 Fleischer H. 'Legal Transplants in European Company Law: the Case of Fiduciary Duties' (2005) 2 *European Company Law and Financial Law Review* 378, 382 and also C. Gerner-Beuerle and E.P. Schuster, 'The Evolving Structure of Director's Duties in Europe' (2014) *E.B.O.R.*, 15(2), 191-233, 206
- 6 Bebchuk L.A. and Roe M.J. 'A Theory of Path Dependence in Corporate Ownership and Governance' (1999) 52 *Stanford Law Journal* 127-170, 154 quoted in P. Maume, n 108 above, 77
- 7 Drucker A. 'Trusts on the Continental Europe' (1955) 4 *International and Comparative Law Quarterly* 550, 551 and also see P. Maume, n 108 above, 77
- 8 It can be found under German law and known as "fiduziarische Treuhand"
- 9 Maume P. n 108 above, 78-80 and also see M. Vranken, *Fundamentals of European Civil Law* (Federation Press, 2nd ed., 2010), 23
- 10 Gerner C.Beuerle and E.P. Schuster, n 110 above, 206
- 11 Kokch J. 'Begriff und Rechtsfolgen von Interessenkonflikten und Unabhängigkeit im Aktienrecht' (2014) 43 *Zeitschrift für Unternehmens- und Gesellschaftsrecht* 697, 700 cited in P. Maume, n 108 above, 91
- 12 Federal Court of Justice, 21 December 1979, File No II ZR 244/78 and also see *ibid*, 92
- 13 Gerner C.Beuerle and Schuster E.P. n 110 above, 209
- 14 Vranken M. *Fundamentals of European Civil Law* (Federation Press, 2nd ed., 2010, 57-61)

СРАВНЕНИЕ ОБЯЗАННОСТИ, ОСНОВАННОЙ НА ОБЩЕМ ПРАВЕ, С ЕГО ЭКВИВАЛЕНТОМ В ГРАЖДАНСКОМ ПРАВЕ

В статье рассматриваются особенности гражданского права в разных странах. Авторами изучены истоки современной традиции гражданского права, сравниваются правовые системы двух европейских стран. Проанализирована одна из традиционных классификаций обязанностей в гражданском праве, сделан вывод о нецелесообразности выделения личных и универсальных обязанностей.

В сравнительном праве есть много ситуаций, когда один и тот же юридический термин имеет разные значения, или когда различные юридические термины имеют одинаковую юридическую силу. Эта путаница чаще всего возникает, когда гражданские юристы должны иметь дело с общим правом, или наоборот, когда юристы по общему праву имеют дело с вопросы гражданского права. Хотя есть много вопросов, которые решаются аналогичным образом Гражданское право и системы общего права, между этими две правовые системы, связанные с правовой структурой, классификацией, фундаментальными понятиями, терминология и т. д.

Как знают юристы, правовые системы в странах по всему миру обычно делятся на одну из двух основных категорий: системы общего права и системы гражданского права. Примерно 150 стран имеют то, что можно охарактеризовать как преимущественно системы гражданского права, тогда как существует около 80 стран общего права. Основное различие между двумя системами состоит в том, что в странах общего права прецедентное право - в форме опубликованных судебных заключений - имеет первостепенное значение, тогда как в системах гражданского права преобладают кодифицированные законы.

Ключевые слова: гражданское право, правовая юрисдикция, гражданско-правовые обязанности, классификация гражданско-правовых обязанностей.

ЖАЛПЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МІНДЕТТЕМЕНІ ОНЫҢ АЗАМАТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ БАЛАМАСЫМЕН САЛЫСТЫРУ

Мақалада әр түрлі елдердегі азаматтық құқықтың ерекшеліктері қарастырылады. Автор азаматтық құқықтың қазіргі заманғы дәстүрлерінің бастаулары зерттелді, екі еуропалық елдердің құқықтық жүйелері салыстырылады. Азаматтық құқықтағы міндеттердің дәстүрлі жіктелерінің бірі талданды, жеке және әмбебап міндеттерді бөлудің орынсыздығы туралы қорытынды жасалды.

Салыстырмалы құқықта бірдей заңды термин әртүрлі мағынаға ие болатын немесе әртүрлі заңды терминдердің бірдей заңды күші болған кезде көптеген жағдайлар болады. Бұл шатасушылық көбінесе азаматтық заңгерлер жалпы құқық мәселелерімен айналысқанда немесе керісінше, жалпы заңгерлер азаматтық құқық мәселелерімен айналысқан кезде пайда болады. Азаматтық құқық пен жалпы құқық жүйелерінде ұқсас жолмен шешілетін көптеген мәселелер болғанымен, екі құқықтық жүйенің арасында құқықтық құрылым, негізгі ұғымдар, терминология және т.б. байланысты болады.

Заңгерлер білетіндей, дүниежүзі елдеріндегі құқықтық жүйелер, әдетте, екі негізгі категорияның біріне жатады: жалпы құқық жүйелері және азаматтық-құқықтық жүйелер. 150-ге жуық елде негізінен азаматтық-құқықтық жүйелер деп сипаттауға болады, ал 80-ге жуық қарапайым құқық елдері бар. Екі жүйенің басты айырмашылығы - жалпы құқық елдерінде сот практикасы - жарияланған сот пікірлері түрінде - бірінші орында, ал кодификацияланған заңдар азаматтық-құқықтық жүйелерде басым болады.

Негізгі сөздер: Азаматтық құқық, Құқықтық юрисдикция, азаматтық-құқықтық міндеттер, азаматтық-құқықтық міндеттердің жіктелуі.

Information about authors:

Azamat Omarov, Master of Laws, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, NAO Kokshetau University. Research interests: civil legal relationship E-mail: Omarov_8@mail.ru

Asylbek Kultasov, Master of Laws, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence, NAO Kokshetau University. Research interests: criminal law

Kanat Abdilov, PhD, Senior Lecturer at the Department of Law, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov. Research interests: theory of state and law

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICO-MATHEMATICAL AND TECHNICAL SCIENCES

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.17

MPHTI 67.11.35

ӘОЖ 539.4.014: 624.074.433

Н.Ж.Жаңабай¹, А.Б.Утелбаева¹, Х.А.Абшенов¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
mako_01-777@mail.ru

**ҚЫСЫММЕН ЖҰМЫС ІСТЕЙТІН ЖӘНЕ ТЕМПЕРАТУРА ӘСЕРІН ЕСКЕРЕ
ОТЫРЫП, ЖОҒАРЫ БЕРІК ОРАМАМЕН КҮШЕЙТІЛГЕН ЦИЛИНДРЛІК
ҚАБЫҚТАРДЫҢ БЕРІКТІГІН ЕСЕПТЕУ**

Мақалада алдын ала кернеуленген цилиндрлік қабықша қабырғасының температура әсерін ескеріп кернеуленген-деформацияланған күйі қарастырылған. Алдын ала кернеуленген цилиндрлік қабықшаны температура өзгеруіне байланысты есептеу реті келтірілген.

Зерттеу жұмысының нәтижелері алдын-ала кернеулі қабықтардың жұмысы мен есебі туралы бұрыннан белгілі деректерді едәуір толықтырады және алдын-ала кернеу параметрлерін ескере отырып, цилиндрлік қабықтың алдын-ала кернеулі орамасы арқылы қабырғаның кернеулі күйін анықтауға мүмкіндік береді. Жұмыс нәтижелері алдын-ала кернеу параметрлерін оңтайлы таңдау арқылы қабық қабырғасының кернеулі күйін реттеу мүмкіндігін ғылыми растауға мүмкіндік берді. Алғаш рет құрылымның мойынтірек қабілетін толық пайдалану шарттарынан алдын-ала кернеулі цилиндрлік қабықтарды инженерлік есептеу және ұтымды жобалау әдісі ұсынылды.

Жұмыс заманауи құралдарды, жабдықтар мен жабдықтарды қолдана отырып жүргізілді және оның нәтижелері қабық құрылымдарын жобалау мен есептеудің классикалық теорияларына қанағаттанарлық сәйкес келеді.

Алдын ала кернеулі цилиндрлік қабықтарды есептеу әдістемесін әр түрлі салалардағы жобалау ұйымдарының инженерлік-техникалық қызметкерлері жаңа немесе қолданыстағы ыдыстар мен қысым аппараттарын, резервуарларды, құбырларды, газгольдерлерді және басқа цилиндрлік қабықтарды жобалау кезінде, сондай-ақ бірқатар техникалық пәндерді оқыту кезінде университеттерде қолдана алады.

Негізгі сөздер: Алдын ала кернеу, қабықша, орама, сым, температура, қысым.

Үздіксіз цилиндрлік қабықшалар түріндегі құрылымдар-резервуарлар, газ өткізгіштер, Құбырлар, ыдыстар және қысым аппараттары әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады, құрылымдық, технологиялық шешімдердің кең спектріне ие және өте жауапты құрылымдарға жатады, олардың бұзылуы мен апаттары елеулі экологиялық салдарға және материалдық шығындарға әкелуі мүмкін.

Өнеркәсіп дамуының қазіргі кезеңінде ішкі қысыммен жұмыс істейтін қабықтарды есептеудің құрылымдық шешімдері мен әдістерін жетілдіруге бағытталған зерттеулер үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудырады.

Мақалада зерттеу нысаны жоғары беріктігі бар және ішкі қысыммен жұмыс істейтін цилиндрлік қабықшалар болып табылатындығына байланысты және жұмыстың мақсаты

алдын-ала кернеу параметрлерінің цилиндрлік қабықтың кернеулі күйіне әсерін бағалау және осындай дизайнды инженерлік есептеу әдістемесін жасау болып табылады. зерттеу тақырыбы өте өзекті бағытқа ие.

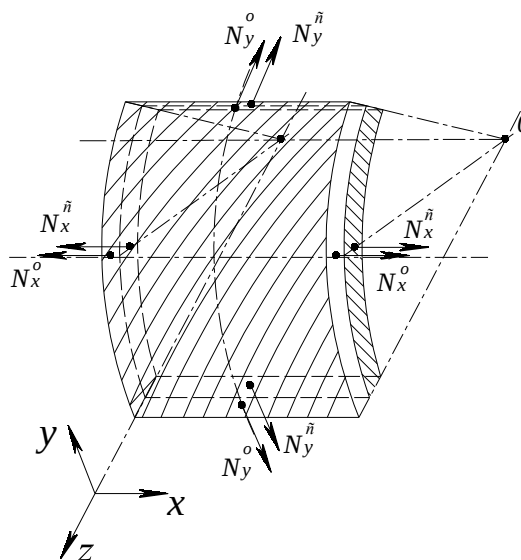
Техниканың әр түрлі салаларында артық ішкі қысымға ұшырайтын қабықтардың беріктігін арттыру үшін жоғары берік профильді немесе сымды қабық корпусына орау арқылы күшейту қолданылады [1,2,3,4,5,6,7,8,9].

Мұндай аралас қабықтың негізгі мәні-орау үшін жоғары берік сымды қолдана отырып, жұмыс жүктемесінің бір бөлігін сым орамасына өткізіп, қабықтың қабырғасын аз берік, кейбір жағдайларда қымбат материалдан жартылай босату.

Сонымен қатар, қабықтың қабырғасында сым жіптерін алдын ала тарту кезінде жұмысшылармен белгі бойынша кері алдын ала кернеу жасалады, бұл қабықтың көтергіш қабілетінің қосымша резервін жасайды.

Температураның мүмкін өзгеруін ескере отырып, ұзын , жабық цилиндрлік қабықтың радиусымен , ішкі қысымдағы қабырға қалыңдығымен қарастырайық.

1,2 суреттерге сәйкес, сым бойлық осіне бұрышпен қабыққа оралған. Ораманың келтірілген қалыңдығы ораманың жіптерін орау қадамына сымның көлденең қимасының қатынасына тең.

Сурет 1. Сым жіптерін бұрышпен орайтын қабық элементі α .

Сурет 2. Қабықтың корпусына ораманың схемасы

Қиғаш платформадағы кернеу формулаларына сүйене отырып, Орамалық қабаттағы күштер N_x мен Орамалық жіптің N_y осі бойымен салыстырмалы деформациялар арасындағы байланысты анықтаймыз:

$$\begin{aligned} N_x^o &= E^o \varepsilon^o \delta^o \cos^2 \alpha, \\ N_y^o &= E^o \varepsilon^o \delta^o \sin^2 \alpha, \end{aligned} \quad (1)$$

мұнда E^o - ораманың материалдық серпімділік модулі, ε^o - салыстырмалы деформация (ұзару).

Орама элементінің температураның өзгеруін ескере отырып x және y осьтері бойымен салыстырмалы деформациясы, мына түрде көрсетіледі:

$$\varepsilon^o = \varepsilon_x \cos^2 \alpha + \varepsilon_y \sin^2 \alpha - \alpha^o t^o, \quad (2)$$

мұнда $\alpha^o t^o$ - орамдағы температура әсерінен деформациялар.

2-ші теңдеуді в 1-ші теңдеуге қоя отырып, орам элементінің шекаралары мен деформациялар арасындағы байланыс теңдеулерін аламыз

$$\begin{aligned} N_x^o &= E^o \delta^o \cos^2 \alpha (\varepsilon_x \cos^2 \alpha + \varepsilon_y \sin^2 \alpha - \alpha^o t^o) \\ N_y^o &= E^o \delta^o \sin^2 \alpha (\varepsilon_x \cos^2 \alpha + \varepsilon_y \sin^2 \alpha - \alpha^o t^o) \end{aligned} \quad (3)$$

Ораманың симметрия екенің ескере отырып элементтің шекарадағы жанама күштерді нөлге тең деп қабылдаймыз. Сондағы $\varepsilon_x = \varepsilon_x^c = \varepsilon_x^o$, $\varepsilon_y = \varepsilon_y^c = \varepsilon_y^o$.

Қабықшадағы кернеу, тарту күші және деформация арасындағы тәуелділік төмендегідей болады:

$$\begin{aligned} N_x^c &= \frac{E^c \delta^c}{1 - \mu^2} (\varepsilon_x + \mu \varepsilon_y) - \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1 - \mu}, \\ N_y^o &= \frac{E^c \delta^c}{1 - \mu^2} (\varepsilon_y + \mu \varepsilon_x) - \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1 - \mu}, \end{aligned} \quad (4)$$

$$\begin{aligned}\varepsilon_x^c &= \frac{1}{E^c} (\sigma_x^c - \mu \sigma_y^c) + \alpha^c t^c, \\ \varepsilon_y^c &= \frac{1}{E^c} (\sigma_y^c - \mu \sigma_x^c) + \alpha^c t^c,\end{aligned}\quad (5)$$

мұнда $\alpha^c t^c$ - қабықша дуалындағы температура әсерінен деформациялар, σ_x^c, σ_y^c - қабықша дуалындағы бойлық және сақиналы кернеулер.

Қабықшаның бетіне қабықшаның өзі және орама бірдей температурада оралғанын ескере отырып кейіннен олардың температурасы t^o и t^c өзгергенін ескерсек, онда тепе-теңдік шарты келесі түрде көрсетіледі:

$$N_x = N_x^c + N_x^o = \frac{pR}{2} + \frac{P_x}{2\pi R}, \quad (6)$$

$$N_y = N_y^c + N_y^o = pR,$$

Мұнда P_x - бойлық созу күші..

6-шы өрнекті 3 және 4 өрнектерге біріктіре отырып деформациялар ε_x және ε_y :жүйесін анықтайтын өрнекті аламыз:

$$\begin{aligned}\varepsilon_x \left(E^o \delta^o \cos^4 \alpha + \frac{E^o \delta^o}{1-\mu^2} \right) + \varepsilon_y \left(E^o \delta^o \cos^2 \alpha \sin^2 \alpha + \mu \frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} \right) &= \\ = \frac{pR}{2} + \frac{P_x}{2\pi R} + \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1-\mu} + E^o \delta^o \alpha^o t^o \cos^2 \alpha; \\ \varepsilon_x \left(E^o \delta^o \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \mu \frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} \right) + \varepsilon_y \left(\frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} + E^o \delta^o \sin^4 \alpha \right) &= \\ = pR + \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1-\mu} + E^o \delta^o \alpha^o t^o \sin^2 \alpha.\end{aligned}\quad (7)$$

Мына көрсеткішті енгізгенде:

$$A = \frac{pR}{2} + \frac{P_x}{2\pi R} + \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1-\mu} + E^o \delta^o \alpha^o t^o \cos^2 \alpha,$$

$$B = pR + \frac{E^c \delta^c \alpha^c t^c}{1-\mu} + E^o \delta^o \alpha^o t^o \sin^2 \alpha.$$

Кейіннен теңдеулер жүйесін анықтаймыз (7) ε_x и ε_y байланысты:

$$\varepsilon_x = \frac{A \left(E^o \delta^o \sin^4 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} \right) - B \left(E^o \delta^o \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \mu \frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} \right)}{\frac{E^c \delta^c}{1-\mu^2} [E^o \delta^o (\cos^4 \alpha + \sin^4 \alpha - 2\mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha) + E^c \delta^c]}; \quad (8)$$

$$\varepsilon_y = \frac{B \left(E^o \delta^o \cos^4 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{1 - \mu^2} \right) - A \left(E^o \delta^o \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \mu \frac{E^o \delta^o}{1 - \mu^2} \right)}{\frac{E^c \delta^c}{1 - \mu^2} \left[E^o \delta^o (\cos^4 \alpha + \sin^4 \alpha - 2\mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha) + E^c \delta^c \right]}. \quad (9)$$

Кернеуді төмендегі теңдеуден анықтаймыз

$$\sigma_x^c = \frac{E^c}{1 - \mu^2} (\varepsilon_x + \mu \varepsilon_y) - \frac{E^c \alpha^c t^c}{1 - \mu}; \quad (10)$$

$$\sigma_y^c = \frac{E^c}{1 - \mu^2} (\varepsilon_y + \mu \varepsilon_x) - \frac{E^c \alpha^c t^c}{1 - \mu}; \quad (11)$$

$$\sigma^o = E^o (\varepsilon_x \cos^2 \alpha + \varepsilon_y \sin^2 \alpha - \alpha^o t^o). \quad (12)$$

10, 11 және 12 өрнектерді 8 және 9 өрнектерімен байланыстырсақ орамдағы кернеуді анықтайтын жайылған өрнекті аламыз:

$$\sigma_x^c = \frac{\frac{P_x}{2\pi R} \left[\sin^4 \alpha - \mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right] + \frac{pR}{2} \left[\sin^4 \alpha + 2\mu \cos^4 \alpha - \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha (2 + \mu) + \right.}{\delta^c \left(\sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha - 2\mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right)} \quad (13)$$

$$\left. + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right] + E^c \delta^c \cos^2 \alpha (\alpha^o t^o - \alpha^c t^c)};$$

$$\sigma_y^c = \frac{\frac{P_x}{2\pi R} \sin^4 \alpha \left[\mu \sin^2 \alpha - \cos^2 \alpha \right] + \frac{pR}{2} \left[2 \cos^4 \alpha + \mu \sin^4 \alpha - \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha (2\mu + 1) + \right.}{\delta^c \left(\sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha - 2\mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right)} \quad (14)$$

$$\left. + 2 \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right] + E^c \delta^c \sin^2 \alpha (\alpha^o t^o - \alpha^c t^c)};$$

$$\sigma^o = \frac{\frac{P_x}{2\pi R} (\cos^2 \alpha - \mu \sin^2 \alpha) + \frac{pR}{2} \left[(1 - 2\mu) \cos^2 \alpha + (2 - \mu) \sin^2 \alpha \right] - E^c \delta^c (\alpha^o t^o - \alpha^c t^c)}{\delta^c \left[\sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha - 2\mu \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right]}; \quad (15)$$

Бұрышпен орау кезінде сыммен оралған цилиндрлік қабықтарды жобалауда жақсы нәтижелерге қабық пен орам материалдарының параметрлерін таңдау арқылы қол жеткізуге болады, өйткені серпімді модульдердің, коэффициенттердің α^c және α^o беріктік пен аққыштық арақатынасы біріктірілген қабықтың көтергіштігі мен салмағына айтарлықтай әсер етеді.

Есептеу формулалары сақиналы орамдағы қабық пен орамадағы кернеу компонентін ($\alpha = 90^\circ$) формулалардың ерекше жағдайы ретінде алуға болады (13), (14) және (15).

Сонда:

$$\sigma_x^c = \frac{1}{2\delta^c} \left(pR + \frac{P_x}{\pi R} \right); \quad (16)$$

$$\sigma_y^c = \frac{pR \left(\frac{\mu}{2} + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right) + \frac{\mu P_x}{2\pi R} + E^c \delta^c (\alpha^o t^o - \alpha^c t^c)}{\delta^c \left(1 + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right)}; \quad (17)$$

$$\sigma^o = \frac{pR \left(1 - \frac{\mu}{2} \right) + \frac{\mu P_x}{2\pi R} - E^c \delta^c (\alpha^o t^o - \alpha^c t^c)}{\delta^c \left(1 + \frac{E^c \delta^c}{E^o \delta^o} \right)}. \quad (18)$$

Орау қабатының қалыңдығын және алдын ала кернеу дәрежесін өзгерту арқылы бұрышпен $\alpha = 90^\circ$ орау кезінде қабықты бойлық кернеулермен теңестіру σ_x^c және құрылымдардың тең беріктігіне қол жеткізу үшін сақиналы кернеулерден σ_y^c босатуға болады. Қысымның жоғарылауымен қабықтың бұзылуы көлденең бағытта жүреді, ал қабықтың қалыңдығының қосымша ұлғаюы беріктіктің өсуіне әкелмейді [1,2,3,4,5,6,9].

Жоғары беріктігі бар орамамен күшейтілген цилиндрлік қабықтарды есептеудің алынған формулалары температуралық кернеулерді ескере отырып, қабық пен сым орамасының әртүрлі құрылымдық параметрлері бар қабық қабырғасы мен орамасындағы сақиналы және бойлық кернеулерді анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыс заманауи құралдарды, жабдықтар мен жабдықтарды қолдана отырып жүргізілді және оның нәтижелері қабық құрылымдарын жобалау мен есептеудің классикалық теорияларына қанағаттанарлық сәйкес келеді.

Алдын ала кернеулі цилиндрлік қабықтарды есептеу әдістемесін әр түрлі салалардағы жобалау ұйымдарының инженерлік-техникалық қызметкерлері жаңа немесе қолданыстағы ыдыстар мен қысым аппараттарын, резервуарларды, құбырларды, газгольдерлерді және басқа цилиндрлік қабықтарды жобалау кезінде, сондай-ақ бірқатар техникалық пәндерді оқыту кезінде университеттерде қолдануға мүмкіндік береді.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы материалдың параметрлерін де, алдын-ала кернеудің құрылымдық параметрлерін де толық ескеруге мүмкіндік беретін, сонымен қатар құрылымның кернеулі күйін тұтастай реттеуге мүмкіндік беретін алдын-ала кернеулі қабықтарды есептеу және ұтымды жобалаудың инженерлік әдісі болып табылады. Ұсынылған есептеу әдісін әртүрлі салалардың инженерлері осындай құрылымдарды жобалау кезінде қолдана алады.

Әдебиеттер тізім

1 Беленя Е.И., Астряб С.М., Рамазанов Э.Б. Предварительно напряженные металлические листовые конструкции. – М.: Стройиздат, 1979. – 192 с.

2 Воеводин А.А. Предварительно напряженные системы элементов конструкций. – М.: Стройиздат, 1989. 298 с.

3 Жанабай Н. Ж. ғылым кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертациялық жұмыс, "Конструкциялық параметрлерді есепке ала отырып, алдын ала кернеулі цилиндрлік қабықшаның кернеулі күйін бағалау" 2007, Шымкент қ.

4 Айнабеков А.И., Сулейменов У.С., Жанабай Н.Ж., Айнабеков Б.А. Моделирование потери устойчивости тонкостенного трубопровода при аффинном соответствии модели и натуры //IV межд. научно-практ. конф. «Эффективные строительные конструкции: теория и практика». –Пенза. –2005.–С.122-125.

5 Айнабеков А.И., Сулейменов У.С., Жанабай Н.Ж., Укибаев М.К. Моделирование потери устойчивости корпуса магистрального трубопровода при сжатии в пределах упругости //Современные строительные материалы, технологии и методы проектирования //Мат. межд. научно-практ. конф., посв. 25-летию КазГАСА. –2005.–С.147-151.

6 Zhangabay N., Utebayeva A., F.R. Salimov The calculation of strength of preliminary-stressed gas-oil pipelines of great diameter, working under the pressure with the regard to the influence of external temperature environment// Вестник «Восточно-Казахстанского государственного технического университета имени Д. Серикбаева». №3/2019г. Усть-Каменогорск. С.94-98.

7 Duissenbekov B., Tokmuratov A., Zhangabay N., Orazbayev Z., Yerimbetov B., Aldiyarov Z. Finite-difference equation of quasistatic motion of the shallow concrete shells in nonlinear setting// Curved and layered structures. Volume 7, Issue 1, January 2020, pages 48-55.

8 Borodin K., Zhangabay N.Z. Mechanical characteristics, as well as physical and chemical properties of the slag – filled concretes, and investigation of the predictive power of the metaheuristic approach// Curved and layered structures. Volume 6, Issue 1, January 2019, pages 236-244.

9 Жаңабай Н.Ж., Утебаева А.Б., Салимов Ф.Р., Куандыкова Э.Т. Экономическая эффективность при строительстве предварительно напряженных газопроводов и нефтепроводов большого диаметра с учетом экономии материала из стали// Вестник «Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова». №1(53)/март 2019 г. Атырау. С 121-125.

РАСЧЕТ ПРОЧНОСТИ ЦИЛИНДРИЧЕСКИХ ОБОЛОЧЕК, УСИЛЕННЫХ ВЫСОКОПРОЧНОЙ ОБМОТКОЙ, С УЧЕТОМ ВОЗДЕЙСТВИЯ ДАВЛЕНИЯ И ТЕМПЕРАТУРЫ

В данной статье рассматривается состояние стенки ранее интенсивных цилиндрических сред напряженно - деформировано с учетом температурного воздействия. Приведена методика учета ранее интенсивных цилиндрических сред с учетом изменения температуры.

Результаты научно-исследовательской работы значительно дополняют ранее известные данные о работе и расчете предварительно напряженных оболочек и позволяют выявить напряженное состояние стенки предварительно напряженной обмоткой цилиндрической оболочки с учетом параметров предварительного напряжения. Результаты работы позволили научно подтвердить возможность регулирования напряженного состояния стенки оболочки оптимальным выбором параметров предварительного напряжения. Впервые предложена методика инженерного расчета и рационального проектирования предварительно напряженных цилиндрических оболочек из условий полного использования несущей способности конструкции.

Работа проведена с использованием современных приборов, оборудования и аппаратуры, а результаты ее удовлетворительно согласуются с классическими теориями проектирования и расчета оболочечных конструкций.

Методика расчета предварительно напряженных цилиндрических оболочек могут быть использованы инженерно-техническими работниками проектных организаций различных отраслей промышленности при проектировании новых или усилении существующих сосудов и аппаратов давления, резервуаров, трубопроводов, газгольдеров и других цилиндрических оболочек, а также в вузах при преподавании ряда технических дисциплин.

Ключевые слова: Предварительное напряжение, оболочка, обмотка, провод, температура, давление.

THE CALCULATION OF STRENGTH CYLINDRICAL SHELLS REINFORCED WITH HIGH-STRENGTH WINDING, TAKING INTO ACCOUNT THE EFFECTS OF PRESSURE AND TEMPERATURE

In given clause the condition of a wall previously of intense cylindrical environments is considered is intense - is deformed in view of temperature influence. The technique of account previously of intense cylindrical environments is given in view of change of temperature.

The results of the research work significantly Supplement the previously known data on the operation and calculation of prestressed shells and allow us to identify the stress state of the wall of a prestressed cylindrical shell winding, taking into account the prestressed parameters. The results of the work allowed us to scientifically confirm the possibility of regulating the stress state of the shell wall by an optimal choice of pre-stress parameters. For the first time, a method of engineering calculation and rational design of prestressed cylindrical shells based on the conditions of full use of the load-bearing capacity of the structure is proposed.

The work was carried out using modern instruments, equipment and equipment, and the results are in satisfactory agreement with the classical theories of design and calculation of shell structures.

The method of calculating prestressed cylindrical shells can be used by engineering and technical employees of design organizations in various industries when designing new or strengthening existing pressure vessels and devices, tanks, pipelines, gas tanks and other cylindrical shells, as well as in higher education institutions when teaching a number of technical disciplines.

Key words: Pre-voltage, shell, winding, wire, temperature, pressure.

References

- 1 Belenia E.I., Astriab S.M., Ramazanov E.B. Predvaritelno napriajennye metallicheskie listovye konstrýktsii. – M.: Stroiizdat, 1979.– 192 s.
- 2 Voevodin A.A. Predvaritelno napriajennye sistemy elementov konstrýktsii. – M.: Stroiizdat, 1989. 298 s.
- 3 Janabai N. J. gylym kandidaty gylymý dárejesin alý úshin dissertatsialyq jumys, "Konstrýktsialyq parametrlerdı esepke ala otyryp, aldın ala kerneyli tsilindrlik qabyqshanyń kerneyli kúin baǵalaý" 2007, Shymkent q.
- 4 Ainabekov A.I., Sýleimenov Ý.S., Janabai N.J., Ainabekov B.A. Modelirovanie poteri ýstoichivosti tonkostennogo trýboprovoda pri affinnom sootvetstviı modeli i natýry //IV mejd. naýchno-prakt. konf. «Effektivnye stroitelnye konstrýktsii: teoriya i praktika». –Penza. –2005.–S.122-125.
- 5 Ainabekov A.I., Sýleimenov Ý.S., Janabai N.J., Ýkibaev M.K. Modelirovanie poteri ýstoichivosti korpýsa magistralnogo trýboprovoda pri sjatı v predelakh ýprýgosti //Sovremennye stroitelnye materialy, tehnologii i metody proektirovaniya //Mat. mejd. naýchno-prakt. konf., posv. 25-letıy KazGASA.–2005.–S.147-151.
- 6 Zhangabay N., Utelbayeva A., F.R. Salimov The calculation of strength of preliminary-stressed gas-oil pipelines of great diameter, working under the pressure with the regard to the influence of external temperature environment// Vestnik «Vostochno-KazahstanskogogosýdarstvennogotekhnicheskogoýniversitetaimeniD. Serikbaeva». №3/2019g. Ýst-Kamenogorsk. S.94-98.
- 7 Duissenbekov B., Tokmuratov A., Zhangabay N., Orazbayev Z., Yerimbetov B., Aldiyarov Z. Finite-difference equation of quasistatic motion of the shallow concrete shells in nonlinear setting// Curved and layered structures. Volume 7, Issue 1, January 2020, pages 48-55.
- 8 Borodin K., Zhangabay N.Z. Mechanical characteristics, as well as physical and chemical properties of the slag – filled concretes, and investigation of the predictive power of the metaheuristic approach// Curved and layered structures. Volume 6, Issue 1, January 2019, pages 236-244.
- 9 Janabai N.J., Ýtelbaeva A.B., Salimov F.R., Kýandykova E.T. Ekonomicheskaya effektivnost pri stroitelstve predvaritelno napriajennyh gazoprovodov i nefteprovodov bolshogo diametra s ýchetom ekonomii materiala iz stali// Vestnik «Atyraýskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta imeni Kh.Dosmýhamedova». №1(53)/mart 2019 g. Atyraý. S 121-125.

Information about authors:

Nurlan Zhangabay, Candidate of technical Sciences, associate Professor of the Department of Industrial, civil and road construction M. Auezov South Kazakhstan university Kazakhstan, Shymkent, nurlan.zhanabay777@mail.ru

Akmaral Utelbayeva, Doctor of chemical Sciences, associate Professor of the Department of Chemistry M. Auezov South Kazakhstan University Kazakhstan, Shymkent, mako_01-777@mail.ru
Khasen Abshenov, Candidate of technical Sciences, Head of Department M. Auezov SKU

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.18

МРНТИ 27.23.17

УДК517.927.2

Е.С.Жақатай¹, Н. К. Шаждекеева¹, А.Б.Раисов¹

¹Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., Қазақстан Республикасы
j.y.s.96@mail.ru

ГРАФТАҒЫ ШЕТТІК ЕСЕПТІ ЖҮЙЕ ҮШІН ШЕТТІК ЕСЕПКЕ ТҮРЛЕНДІРУ

Әр түрлі қолданбаларда кездесетін дифференциалдық теңдеулерді графтардағы теңдеулер ретінде түсіндіруге болады. Мұндай теңдеулер теориясының кең ауқымды қолданылуы мүмкін, графтың қасиеттерін осындай теңдеулер мен оларды шешудің әдістерінің сапалы теориясын құру үшін қолдануға болады деп айтуға толық негіз бар. Графтардың қарапайым қасиеттерін пайдала отырып, дифференциалдық теңдеулердің шешімдерінің әрекетін зерттеуге болады.

Алғашқы графтық модель химияда қолданылған. Графтардағы дифференциалдық операторлар теориясының дамуы жақында, осы саладағы зерттеулердің көпшілігі соңғы екі онжылдықта жүргізілді. Графтардағы дифференциалдық операторлар химия, физика және техникада (нанотехнология) пайда болды және олар математикалық жағынан қызықты. Графтардағы дифференциалдық операторлардың қолданулары арасында химиядағы конъюгацияланған молекулалардың еркін электронды теориясы, кванттық сымдар мен кванттық хаос, шашырау теориясы мен фотондық кристалдар бар.

Графтарда көптеген функциялар кеңістігі анықталады. Осы функциялар кеңістігі мен дифференциалдық жүйелер арқылы графтарда шеттік есептер анықтаймыз. Бұл жұмыста графтың шеттік есепті дифференциалдық жүйе үшін шеттік есепке түрлендіруді қарастырамыз. Ол үшін графтың әрбір қырын $(0, 1)$ интервалына түрлендіріп, графтың дифференциалдық теңдеуді қайта анықтадық. Одан кейін шекаралық шарттарды да интервалға сәйкес түрлендіріп, бастапқы шеттік есеп пен жаңадан алынған шеттік есеп арасында байланыс орнаттық.

Негізгі сөздер: граф, дифференциалдық теңдеу, шеттік есеп, дифференциалдық оператор, өз-өзіне түйіндес оператор, меншікті мән.

Кіріспе

G қырларының ұзындығы ақырлы және олардың саны ақырлы K болатын граф болсын. Қырларды e_i , $i = 1, \dots, K$ және олардың ұзындықтарын сәйкесінше l_i , $i = 1, \dots, K$ деп белгілейік. G графында екінші ретті дифференциалдық оператор қарастырамыз:

$$ly := -\frac{d^2 y}{dx^2} + q(x)y = \lambda y, \quad (1)$$

мұндағы $q(x)$ (алдағы уақытта да) G -да анықталған нақты функция.

Атап айтқанда (1) теңдеу арқылы біз келесі теңдеулер жүйесін айтамыз:

$$ly := -\frac{d^2 y_i}{dx^2} + q_i(x) y_i = \lambda y_i, \quad x \in (0, l_i), \quad i = 1, \dots, K,$$

мұнда q_i және y_i деп q мен y функцияларының e_i -ге сәйкес бөлігін белгіледік, ал $e_i = (0, l_i)$.

Келесі түрдегі шекаралық шарттарды қарастырамыз:

$$\sum_{j=1}^K [\alpha_{ij} y_j + \beta_{ij} y'_j](0) + \sum_{j=1}^K [\gamma_{ij} y_j + \delta_{ij} y'_j](l_j) = 0, \quad i = 1, \dots, 2K,$$

мұнда сызықтық тәуелсіз шекаралық шарттар саны $2K$ -ға тең. Шекаралық шарттардың саны $2K$ болуы G -да шеттік есептің өз-өзіне түйіндес болуы үшін қажет (бірақ жеткілікті емес).

Жүйе құрылымы

G графындағы (1) дифференциалдық теңдеуін

$$-\frac{d^2 y_i}{dx^2} + q_i(x) y_i = \lambda y_i, \quad x \in (0, l_i), \quad i = 1, \dots, K, \quad (2)$$

жүйесі түрінде қарастыруға болады, мұндағы $q_i = q|_{e_i}$, $y_i = y|_{e_i}$.

v төбесіндегі шекаралық шарттар осы төбеге енетін және шығатын қырлардағы y және y' шамаларының мәндері арқылы беріледі. Егер басы v төбесі болатын қырларды $e_i, i \in \Lambda_s(v)$ және ұшы v төбесі болатын қырларды $e_i, i \in \Lambda_e(v)$ деп белгілесек, онда v төбесіндегі шекаралық шарттар келесі түрде өрнектеледі:

$$\sum_{j \in \Lambda_s(v)} [\alpha_{ij} y_j + \beta_{ij} y'_j](0) + \sum_{j \in \Lambda_e(v)} [\gamma_{ij} y_j + \delta_{ij} y'_j](l_j) = 0, \quad i = 1, \dots, N(v), \quad (3)$$

мұндағы $N(v)$ - v төбесіндегі сызықтық тәуелсіз шекаралық шарттар саны.

$i = 1, \dots, N(v)$ мен $j \notin \Lambda_s(v)$ үшін $\alpha_{ij} = 0 = \beta_{ij}$ және сол сияқты $i = 1, \dots, N(v)$ мен $j \notin \Lambda_e(v)$ үшін $\gamma_{ij} = 0 = \delta_{ij}$ болсын. Онда (3) шекаралық шарттарды барлық төбелер үшін келесі түрде жазуға болады:

$$\sum_{j=1}^K [\alpha_{ij} y_j + \beta_{ij} y'_j](0) + \sum_{j=1}^K [\gamma_{ij} y_j + \delta_{ij} y'_j](l_j) = 0, \quad i = 1, \dots, 2K, \quad (4)$$

мұндағы $2K$ - барлық сызықтық тәуелсіз шекаралық шарттардың саны. G графының толық геометриясы (қырларының саны мен ұзындықтарынан басқа) шекаралық шарттарда қамтылған.

Өз-өзіне түйіндес жағдай орын алу үшін (3) шартты қанағаттандыратын барлық $f, g \in C^2(G)$ үшін $(lf, g) - (f, lg)$ Лагранж тұрпаты нөлге айналуын талап етеміз. Өз-өзіне түйіндес шекаралық шарттар үшін $N(v) = \#(\Lambda_s(v)) + \#(\Lambda_e(v))$ және $\sum_v N(v) = 2K$. Графтардағы өз-өзіне түйіндес есептердің қойылымы [10]-да қарастырылған және өз-өзіне түйіндес шекаралық шарттардың класы [11] пен [12]-де сипатталған.

G графындағы (2)-(3) шеттік есебін анықталу облысы

$$D(L) = \{f \mid f, f' \in AC, Lf \in L^2(G), (2.4) \text{ шартын қанағаттандырады}\} \quad (5)$$

немесе бұған эквивалент

$$D(L) = \{f \mid f \in H^2(G), (3) \text{ шартын қанағаттандырады}\}$$

болатын тұйық әрі тығыз анықталған

$$Lf := -f'' + qf \quad (6)$$

операторы үшін $L^2(G)$ кеңістігіндегі оператордың меншікті мәнін табу есебі ретінде қарастыруға болады. [9, 29-32 б.]

(2)-(3) есептің өз-өзіне түйіндес болуы L операторының $L^2(G)$ кеңістігінде тұйық әрі тығыз анықталған өз-өзіне түйіндес оператор болуын қамтамасыз етеді. [13, 77-78 б.]

Графтағы шеттік есепті $(0,1)$ интервалында жүйе үшін шеттік есеп ретінде қарастыруға болатынын көрсетейік.

Ұзындығы l_i болатын e_i қырын қарастырайық:

$$-y_i''(x) + q_i(x)y_i(x) = \lambda y_i(x), \quad x \in (0, l_i)$$

$t = \frac{x}{l_i}$ және $\tilde{y}_i(t) = y_i(l_i t)$ болсын. Онда

$$\begin{aligned} -\frac{d^2}{dt^2}[\tilde{y}_i(t)] &= -l_i^2 y_i''(l_i t) = l_i^2 (\lambda y_i(l_i t) - q_i(l_i t) y_i(l_i t)) = \\ &= l_i^2 (\lambda - Q_i(t)) \tilde{y}_i(t) \end{aligned}$$

мұндағы $Q_i(t) = q_i(l_i t)$.

Осылайша әрбір $i = 1, \dots, K$ үшін біздің түрлендірген теңдеуіміз мына түрде болады:

$$-\tilde{y}_i'' + l_i^2 (Q_i - \lambda) \tilde{y}_i = 0, \quad t \in (0, 1)$$

Алынған теңдеулерді келесі жүйе ретінде жазамыз:

$$\tilde{L}\tilde{Y} := -W\tilde{Y}'' + Q\tilde{Y} = \lambda\tilde{Y} \quad (7)$$

$$\text{мұндағы } W = \text{diag} \left[\frac{1}{l_1^2}, \dots, \frac{1}{l_K^2} \right], \tilde{Y} = \begin{bmatrix} \tilde{y}_1 \\ \vdots \\ \tilde{y}_K \end{bmatrix} \text{ және } Q = \text{diag} [Q_1, \dots, Q_K].$$

Енді шекаралық шарттарды қарастырайық. Жоғарыдағы түрлендірулерден кейін барлық қырлардың ұзындықтары 1-ге тең болды және олардың шеткі нүктелері 0 мен 1 болды. Демек шекаралық шарттарды матрицалық түрде жазуға болады:

$$\tilde{A}\tilde{Y}(0) + \tilde{B}\tilde{Y}'(0) + \tilde{C}\tilde{Y}(1) + \tilde{D}\tilde{Y}'(1) = 0 \quad (8)$$

$$\text{мұндағы } \tilde{A} = [\alpha_{ij}], \tilde{B} = \begin{bmatrix} \beta_{ij} \\ l_j \end{bmatrix}, \tilde{C} = [\gamma_{ij}], \tilde{D} = \begin{bmatrix} \delta_{ij} \\ l_j \end{bmatrix}.$$

Осылайша G графындағы шеттік есеп (7) дифференциалдық теңдеу мен (8) шекаралық шарттар арқылы жүйе түріндегі шеттік есепке эквивалент болды.

Өлшемді L^2 векторлық кеңістігін L_K^2 арқылы белгілейік:

$$L_K^2 = \left\{ F : (0,1) \rightarrow C^K \mid F_i \in L^2(0,1), i=1, \dots, K \right\}$$

Ал скаляр көбейтінді келесі түрде болады:

$$\langle F, G \rangle_W = \sum_{i=1}^K l_i \int_0^1 F_i \bar{G}_i dt = \int_0^1 F^T W^{-\frac{1}{2}} \bar{G} dt \quad (9)$$

L_K^2 кеңістігі $L^2(G)$ кеңістігіне изометриялы изоморфты болады. $L^2(G) \rightarrow L_K^2$ қатынасы келесі түрде анықталады:

$$f(x) \rightarrow \begin{bmatrix} f|_{e_1}(l_1 t) \\ \vdots \\ f|_{e_K}(l_K t) \end{bmatrix}$$

мұндағы $x \in G$ және $t \in (0,1)$.

(7)-(8) шеттік есебін оператордың меншікті мәнін табу есебі ретінде қарастыруға болады [14]:

$$\tilde{L}F = -WF'' + QF$$

$$D(\tilde{L}) = \{F \mid F, F' \in AC, \tilde{L}F \in L^2(G), (2.9) \text{ қанағаттандырады}\}$$

Лемма. (7)-(8) есебі L_K^2 кеңістігінде өз-өзіне түйіндес болады сонда, тек сонда ғана егер (2)-(3) шеттік есебі L_K^2 кеңістігінде өз-өзіне түйіндес болса.

Дәлелдеу. $F, G \in C^2(0,1)$ және $F, G: (0,1) \rightarrow \square^K$ болсын және G графында f пен g функциялары $i=1, \dots, K$, $t \in (0,1)$ үшін $f|_{e_i}(l_i, t) = F_i(t)$ және $g|_{e_i}(l_i, t) = G_i(t)$ катынастарымен анықталсын. Онда

$$\begin{aligned} \langle \tilde{L}F, G \rangle_w - \langle F, \tilde{L}G \rangle_w &= - \sum_{i=1}^K l_i^{-1} \int_0^1 [F_i' \bar{G}_i - F_i \bar{G}_i'] dt = \\ &= - \sum_{i=1}^K l_i^{-1} [F_i' \bar{G}_i - F_i \bar{G}_i']_0^1 = \\ &= \sum_{i=1}^K \left[(f' \bar{g} - f \bar{g}')|_{e_i} \right]_0^{l_i} = \\ &= (Lf, g) - (f, Lg) \end{aligned}$$

Демек, (3) орындалады сонда, тек сонда ғана егер (8) орындалса. Лемма дәлелденді.

Бұл жағдайда (7)-(8) есебінің өз-өзіне түйіндес болуы $\tilde{L}$ операторының L_K^2 кеңістігінде тұйық әрі тығыз анықталған өз-өзіне түйіндес оператор болуын қамтамасыз етеді. Осылайша (2)-(3) есебінің өз-өзіне түйіндес болуы $\tilde{L}$ операторының L_K^2 кеңістігінде тұйық әрі тығыз анықталған өз-өзіне түйіндес оператор болуын қамтамасыз етеді. [13, 77-78 б.]

Қорытынды

Бұл жұмыста графтағы шеттік есепті дифференциалдық жүйе үшін берілген шеттік есеп ретінде көрсеттік. Бұл графтағы шеттік есепті графтағы дифференциалдық оператордың меншікті мәнін табу есебі ретінде қарастырып, оның спектрлік құрылымын зертеуге мүмкіндік береді

Әдебиеттер тізімі

- 1 Оре О. Теория графов. – М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1980. – 336 с.
- 2 Берж К. Теория графов и ее применение. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. — 320 с.
- 3 Шаждекеева Н.К., Айғабыл М., Батырханов А.Г. Графтар теориясындағы есептердің дифференциалдау әдісі// IV Международная научно-практическая конференция «Европа и тюркский мир: наука, техника и технологии» //г. Стамбуле (Турция) 1-3 мая 2019 г. 283 стр
- 4 Шамишева А.С., Шаждекеева Н.Қ. Дифференциалдық теңдеулердің графтар арқылы кескіні // Білім – ғылым - қоғам: Өзараықпалдастық мәселелері мен перспективалары атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 1-бөлім. – 2013 ж. – 531-534 б.
- 5 Шамишева А.С., Шаждекеева Н.Қ. Графтарды дифференциалдау // «Бектаев оқулары-1: ақпараттандыру – қоғам дамуының болашағы» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары, 2-бөлім. – 2014 ж. – 335-340 б.
- 6 Жапсарбаева Л.К., Кангужин Б.Е., Қонырқұлжаева М.Н. Самосопряженные сужения максимального оператора на графе. // Уфимский математический журнал. Том 9. № 4 (2017). С. 36-44.
- 7 Покорный Ю.В., Пенкин О.М., Приядиев В.Л. и др. Дифференциальные уравнения на геометрических графах. М.:Физматлит. 2005. – 272 с.
- 8 Shazhdekееva N.K., Zhakatay E.S. Statement of the boundary value problem on the graph// MNIZh – 2020. – № 2 (92). – p. 40-43

- 9 Sonja C. Spectral theory of differential operators on graphs. University of the Witwatersrand, South Africa, 2005. – 130 p.
- 10 Carlson R. Adjoint and self-adjoint differential operators on graphs, Electronic J. Differential Equations, 1998 (1998), No. 06, 1-10.
- 11 Harmer M. Hermitian symplectic geometry and extension theory, J. Phys. A: Math. Gen., 33 (2000), 9193-9203.
- 12 Kostykin V., Schrader R., Kirchhoff's rule for quantum wires, J. Phys. A: Math. Gen., 32 (1999), 595 - 630.
- 13 Yoshida K. Functional Analysis, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg New York, 1980.
- 14 Weidmann J. Linear Operators in Hilbert Spaces, Springer-Verlag, 1980.

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ НА ГРАФЕ В КРАЕВУЮ ЗАДАЧУ ДЛЯ СИСТЕМЫ

Дифференциальные уравнения, встречающиеся в разных приложениях, могут быть интерпретированы как уравнения в графах. Есть веские основания утверждать, что теория таких уравнений может применяться в широких масштабах, и свойства графа могут быть использованы для создания качественной теории таких уравнений и методов их решения. Используя простые свойства графов, мы можем изучить действие решений дифференциальных уравнений.

Первая графовая модель использовалась в химии. Развитие теории дифференциальных операторов в графах произошло в последнее время, большая часть исследований в этой области проводится в последние два десятилетия. Дифференциальные операторы в графах появились в химии, физике и технике (нанотехнологии) и представляют математический интерес. Приложения дифференциальных операторов в графах включают теорию свободных электронов сопряженных молекул в химии, квантовые проволоки и квантовый хаос, теорию рассеяния и фотонные кристаллы.

Многие функциональные пространства определены на графиках. Используя пространство этих функций и дифференциальных систем, мы определяем краевые задачи в графах. В данной статье мы рассматриваем преобразование краевой задачи на графе в краевую задачу для дифференциальной системы. Для этого мы преобразовали каждую грань графа в интервал $(0, 1)$ и переопределили дифференциальное уравнение на графе. Затем мы изменили граничные условия в соответствии с интервалом и установили связь между исходной краевой задачей и вновь полученной краевой задачей.

Ключевые слова: граф, дифференциальное уравнение, краевая задача, дифференциальный оператор, самосопряженный оператор, собственное значение.

TRANSFORMATION OF A BOUNDARY VALUE PROBLEM ON A GRAPH INTO A BOUNDARY VALUE PROBLEM FOR A SYSTEM

Differential equations found in different applications, can be interpreted as equations in graphs. There is good reason to argue that the theory of such equations can be applied on a large scale, and on the other hand, the properties of the graph can be used to create a qualitative theory of such equations and methods for solving them.

The first graph model was used in chemistry. The development of the theory of differential operators in graphs has occurred recently, most of the research in this area has been carried out in the last two decades. Differential operators in graphs appeared in chemistry, physics and engineering (nanotechnology) and are of mathematical interest. Applications of differential operators in graphs include the theory of free electrons of conjugated molecules in chemistry, quantum wires and quantum chaos, scattering theory, and photonic crystals.

Many function spaces are defined on graphs. Using these spaces of functions and differential systems, we define boundary value problems in graphs. In this article, we consider the transformation of a boundary value problem on a graph into a boundary value problem for a differential system. To do this, we have transformed each edge of the graph into the interval $(0, 1)$ and redefined the differential equation on the graph. Then we changed the boundary conditions in accordance with the interval and established a connection between the original boundary value problem and the newly obtained boundary value problem.

Key words: graph, differential equation, boundary value problem, differential operator, self-adjoint operator, eigenvalue.

References

- 1 Ore O. Teorija grafov. – M.: Nauka. Gl. red. fiz.-mat. lit., 1980. – 336 s.
- 2 Berzh K. Teorija grafov i ee primeneniye. – M.: Izd-vo inostr. lit., 1962. – 320 s.
- 3 Shazhdekeeva N.K., Ajrabyly M., Batyrhanov A.G. Graftar teoriyasyny epterdi differencialdau әdisi// IV Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferenciya «Европа i tjurkskij mir: nauka, tehnika i tehnologii» //g. Stambule (Turcija) 1-3 maja 2019 g. 283 str
- 4 Shamisheva A.S., Shazhdekeeva N.K. Differencialdyk теңдеулердің graftar арқылы кескіні // Bilim – ғылым - қоғам: Өзарауқалдастық мәселелері мен перспективалары атты Halyқаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары, 1-бөлім. – 2013 ж. – 531-534 б.
- 5 Shamisheva A.S., Shazhdekeeva N.K. Graftardy differencialdau // «Bektaev оқулары-1: Ақпаратандыру – Қоғам Дамуының болашағы» атты Halyқаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары, 2-бөлім. – 2014 ж. – 335-340 б.
- 6 Zhapsarbaeva L.K., Kanguzhin B.E., Konyrkulzhaeva M.N. Samosoprjazzhennye suzhenija maksimal'nogo operatora na grafe. // Ufimskij matematicheskij zhurnal. Tom 9. № 4 (2017). S. 36-44.
- 7 Pokorniy Ju.V., Penkin O.M., Prijadiev V.L. i dr. Differencial'nye uravneniya na geometricheskikh grafah. M.:Fizmatlit. 2005. – 272 s.
- 8 Shazhdekeeva N.K., Zhakatay E.S. Statement of the boundary value problem on the graph// MNIZh – 2020. – № 2 (92). - p. 40-43
- 9 Sonja C. Spectral theory of differential operators on graphs.University of the Witwatersrand, South Africa, 2005. – 130 p.
- 10 Carlson R. Adjoint and self-adjoint differential operators on graphs, Electronic J. Differential Equations, 1998 (1998), No. 06, 1-10.
- 11 Harmer M. Hermitiansymplectic geometry and extension theory, J. Phys. A: Math. Gen., 33 (2000), 9193-9203.
- 12 Kostykin V., SchraderR., Kirchhoff's rule for quantum wires, J. Phys. A: Math. Gen., 32 (1999), 595 - 630.
- 13 Yoshida K. Functional Analysis, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg New York, 1980.
- 14 Weidmann J. Linear Operators in Hilbert Spaces, Springer-Verlag, 1980.

Information about authors:

Yerkebulan Zhakatay, 2nd year Magistracy student in speciality 7M05401-Mathematics and Computer sciences, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov.060011, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: j.v.s.96@mail.ru

Nurgul Shazhdekeeva, candidate of physical and mathematical sciences, head of a department. Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov.060011, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: n.shazhdekeeva@asu.edu.kz

Adilet Raissov, 1st year Magistracy student in speciality 7M05401-Mathematics and Computer sciences, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov.060011, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: raissovadilet@gmail.ru

ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАР**ЭКОЛОГИЯ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ****ECOLOGY AND NATURAL SCIENCES**

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.19

МРНТИ 03.41.91

УДК 551.58

А.Е.Воробьев¹, Р.Ш.Абдинов²¹Российский университет дружбы народов
г. Москва, Российская Федерация²Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: fogel_al@mail.ru**ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ГЛОБАЛЬНОГО КЛИМАТА НА
РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЭПИДЕМИЙ**

Раскрыта существующая связь распространения эпидемий с глобальными изменениями климата. Показано, что в ближайшие десятилетия, вследствие происходящих существенных геоэкологических изменений (в том числе, потепления глобального климата), наблюдаемых практически по всей Земле, произойдет осложнение эпидемиологической обстановки на большинстве территорий. Было установлено, что между малярией, холерой и менингитом и климатическими параметрами существует явная положительная корреляция. Кроме того, выявленные случаи заболевания малярией, связанные с повышением температуры окружающей среды, были четко взаимосвязаны. Объяснен механизм влияния глобального потепления климата на рост инфекционных заболеваний людей. Описано влияние глобальных изменений температуры окружающей среды, а также роста количества осадков и влажности, на распространение насекомых и животных, являющихся переносчиками вирусных инфекций на северные территории. Наблюдаемое глобальное повышение температуры существенно увеличит «сезонное окно» Европы для потенциального распространения вирусных заболеваний, переносимых комарами и другими насекомыми, а также расширит географические районы, подверженные риску возникновения эпидемии денге (вирусной болезни, вызывающий геморрагическую лихорадку), и включит в эпидемиологическую обстановку значительную часть Европы.

Таким образом, климатические колебания оказывают непосредственное влияние на эпидемиологию многих трансмиссивных болезней. Так, по данным Всемирной организации здравоохранения из-за изменений глобального климата, по крайней мере, 30 инфекционных болезней появились вновь или возобновились с 1975 г. Поэтому сезонные прогнозы температуры и количества атмосферных осадков могут принести важные общественные выгоды, особенно для прогнозирования, контроля и предотвращения вирусных эпидемий, весьма чувствительных к изменениям климата и погоды, т.к. это позволяет иметь возможность вовремя (в периоды повышенного риска) усилить меры контроля общественного здравоохранения, чтобы снизить количество возможных заболеваний и смертности среди населения.

Ключевые слова: Тропические вирусы, эпидемии, глобальный климат, изменение, рост, распространение.

Введение. В ближайшие десятилетия происходящая экологическая деградация значительных территорий Земли, а также глобальное повышение температуры и увеличение количества экстремальных погодных явлений [1-6], могут повысить число и степень угроз здоровью человека, создаваемые вирусами. Так, наблюдаемые изменения

глобального климата (рис. 1) приведут к существенным изменениям окружающей среды, что обусловит большее число контактов диких животных, сельскохозяйственных культур, домашнего скота и людей с тропическими патогенами, к которым они имеют меньший иммунитет и более подвержены инфекционному воздействию.

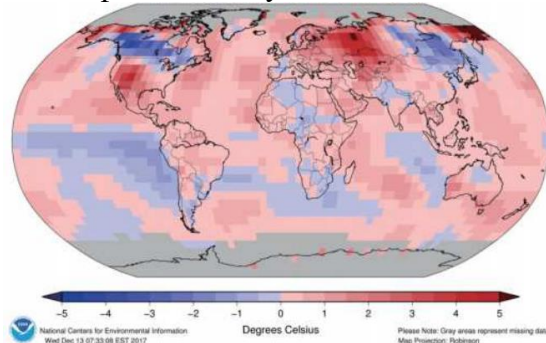
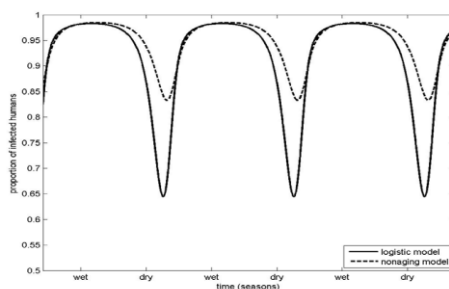

Рис. 1. Отклонение температуры суши и океана от среднего значения в ноябре 2017 г. (относительно базового периода 1981-2010 гг.) (по данным NOAA)

Результаты и обсуждение. Среди видов, затронутых такими изменениями, будут зараженные вирусами животные, которые в последующем также инфицируют людей (или потенциально способные это сделать), а также насекомые-переносчики (тропические комары, клещи и москиты), которые их передают. Более теплые и влажные условия могут улучшить условия их размножения, сделать пищу более обильной, повысить активность или продлить срок их жизни.

Так, из трудного опыта прошлых эпидемий (в частности, сезонность и климатическая зависимость гриппа были установлены многолетними трендами) известно, что глобальные изменения температуры, а также рост количества осадков и влажности могут иметь серьезные последствия для распространения инфекционных заболеваний. Так, было установлено, что между малярией, холерой и менингитом и климатическими параметрами существует явная положительная корреляция (рис. 1).

Рис. 1. Заболевание малярией в условиях гетерогенной окружающей среды [9]

Осуществленные натурные исследования показали, что случаи заболевания малярией, связанные с повышением температуры окружающей среды, были четко взаимосвязаны (рис. 2).

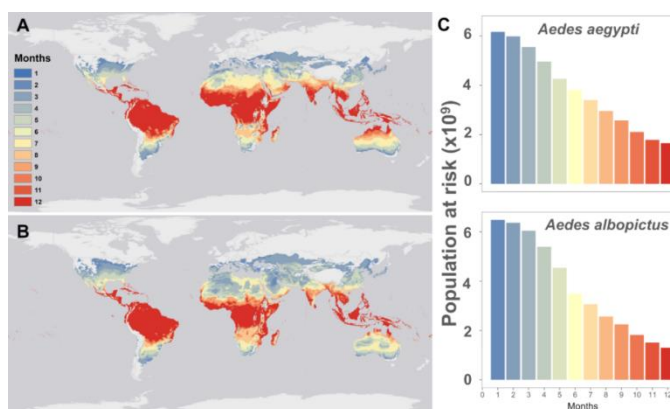

Рис. 2. Отображение текущей температуры, пригодной для передачи вирусной инфекции комарами [11]

В современных условиях потепления климата наблюдается выраженное продвижение границ эпидемических ареалов на север. Это относится практически ко всем заболеваниям – малярии, лихорадки Западного Нила, лихорадки Денге, Крымской геморрагической лихорадке и пр. В частности, в 2005 г. в Волгоградской области России среди местного населения было зарегистрировано 16 лабораторно подтвержденных случаев Крымской геморрагической лихорадки, 15 случаев лихорадки Западного Нила и 2 случая малярии.

В 18-19 веках Желтая лихорадка стала постоянной угрозой для населения американских городов в нижнем течении р. Миссисипи. Так, например, летом 1878 г. на юге США произошла катастрофическая вспышка желтой лихорадки, вирусного заболевания, передаваемого людям комарами *Aedes aegypti* [7]. В результате, около 100 тыс. человек заразились этой инфекционной болезнью и до 20 тыс. человек от неё погибли. По некоторым оценкам, экономические затраты от этой эпидемиологической вспышки достигали 200 млн. долл.

С 1793 по 1905 гг. было 9 разрушительных эпидемий желтой лихорадки. Семь из них совпали с крупным океаническим течением Эль-Ниньо [7].

Около 2,5 млрд. человек подвергаются риску заражения, в основном проживающих в тропиках и субтропиках (например, только в одной Танзании ежегодно регистрируется примерно 16 млн. случаев малярии и происходит от 100 тыс. до 125 тыс. случаев смерти из-за этой болезни из 34,5 млн. населения этой страны, а общее количество заболевших малярийной инфекцией в северном Судане составляет 15,19 % от 29 млн. населения). Однако, из Африки, где в 2018 г. было зарегистрировано 228 млн. случаев заболевания малярии (инфекции, убившей 435 тыс. человек), что составляет 94 % от общего числа случаев в мире, переносчики вирусных болезней перемещаются в новые регионы (особенно на высокогорные равнины Эфиопии и Кении) и далее в Европу.

По мнению исследователей, из университета Умео (Швеция), наблюдаемое глобальное повышение температуры существенно увеличит «сезонное окно» Европы для потенциального распространения вирусных заболеваний, переносимых комарами и другими насекомыми, а также расширит географические районы, подверженные риску возникновения эпидемии денге (вирусной болезни, вызывающий геморрагическую лихорадку), и включит в эпидемиологическую обстановку значительную часть Европы (рис. 3).

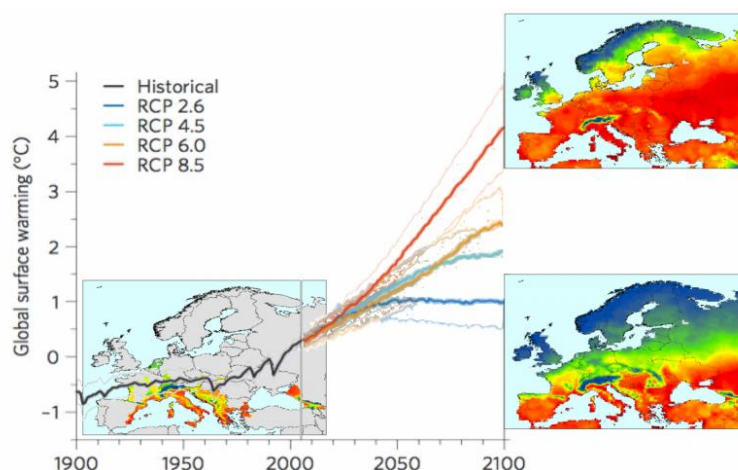

Рис. 3. Схема районов Европы с текущим потенциалом эпидемии денге (от комаров *Aedes*). Карта в правом верхнем углу показывает будущий потенциал эпидемии денге при существенном глобальном потеплении климата. На карте в правом нижнем углу показан будущий потенциал эпидемии денге при более мягком потеплении климата

Так, уроженец Юго-Восточной Азии, тигровый комар (*Aedes albopictus*) - переносчик денге, чикунгунья и Зика, ещё в первое десятилетие XX в. прибыл в южную Европу и с тех пор быстро продвигается на её север, в Париж и за его пределы. Кроме того, в Европе появился еще один комар-переносчик денге, *Aedes aegypti* (рис. 4).

Рис. 4. Личинки комара *Aedes aegypti*

Исследователи университета Умео утверждают, что комары *Aedes*, вероятно, приживутся на территории Европы в массовом порядке и на постоянной основе. Исторически незначительные колонии комаров *Aedes* присутствовали на некоторых заболоченных территориях многих европейских странах еще в первой половине 1900-х годов. Кроме того, переносчик денге (комары *Aedes aegypti*) недавно был зарегистрирован в Грузии и на юге России. Текущие наблюдения показывают, что вторичный переносчик лихорадки денге, комары *Aedes albopictus*, уже присутствуют в большей части Южной Европы и даже на её севере (вплоть до Нидерландов).

Географическая экспансия комаров *Aedes* (как переносчиков вирусов) на высокие широты (северные территории) является серьезной проблемой для здоровья людей во всем мире. Так, к концу XXI в., в следствие расширения ареалов проживания тропических

комаров, происходящее из-за глобального потепления, может пострадать до миллиарда человек.

Эксперты считают, что теплая зима, за которой последовало жаркое лето в 1999 г., в результате сложной сети экологических изменений, вызвала в центрально-атлантических штатах США вспышки передаваемого комарами вируса Западного Нила.

Осуществленный анализ эпидемий гриппа в США в период с 1997 по 2013 гг. показал [7], что теплые зимы приводят к более ранним и более серьезным эпидемиям гриппа в следующем за ними году. Кроме того, мягкие зимы могут снизить «коллективный иммунитет», т.к. в таком случае меньше людей заражаются вирусом. Это облегчает распространение его мутирующих штаммов в следующем году, что приводит к более серьезным эпидемиологическим вспышкам.

Также было установлено [7], что быстрые колебания температуры (характерные для глобального потепления) ухудшают существующую способность иммунной системы человека бороться с респираторными инфекциями.

В конце 1999 - начале 2000 г. ученые из г. Лос-Сантоса в Панаме выявили первые в Центральной Америке случаи хантавирусного легочного синдрома. Это потенциально смертельное заболевание легких является зоонозом, вызываемым вирусом, который содержится в слюне, моче и кале грызунов.

В отчете журнала *Emerging Infectious Diseases* вину за эту вспышку возлагается на двух-трехкратное увеличение количества атмосферных осадков в г. Лос-Сантосе в сентябре и октябре 1999 г., что привело к резкому увеличению численности грызунов.

Избыточные атмосферные осадки также могут способствовать распространению энтеровирусов, ежегодно поражающих миллионы людей во всем мире [7]. При этом учитывается, что люди передают энтеровирусы (включая полиовирус, вирус Коксаки и эховирус) друг другу, как правило, фекально-оральным путем. А изменение глобального климата может вызвать внезапные наводнения на суше и в результате выбросить сточные воды населенных пунктов в гидросферу. Когда это происходит, то некоторые из этих вирусов смогут, например, заражать морских и речных моллюсков [7], что приводит к более высокому уровню заболеваемости людей.

Так, анализируя связь между течением Эль-Ниньо и случаями диареи среди детей в возрасте до 5 лет на северо-востоке Ботсваны, а также в Бангладеш, Китае, Перу и Японии, ученые установили, что изменение условий Эль-Ниньо (запаздывающие на 0–7 месяцев) оказались связанными с 30-% увеличением заболеваемости диареей в начале сезона дождей с декабря по февраль. Это обусловлено тем, что возникающие сильные ливни загрязняют питьевую воду, смывая вызывающие диарею патогены с пастбищ и жилищ в источники питьевой воды.

Кроме того, было установлено (табл. 1), что 3 передаваемых через воду инфекционных заболеваний (энтеровирусная инфекция, вирусный гастроэнтерит и шигеллез) оказались связаны с положительными летними значениями индекса Северо-атлантическими колебаниями климата (период влажного климата), тогда как брюшной тиф коррелировал с отрицательными значениями САК в северной Европе и его положительные значения на юге Европы (период сухого климата).

Таблица 1

Инфекционные заболевания и их возбудители, основные пути передачи и влияние климата [8]

Инфекционное заболевание	Агент	Пути передачи	Влияние климата на передачу
Аденовирус	РНК вирус	Переносимый по воздуху	Корреляция между аденовирусными инфекциями и осадками в Бразилии
Корь	РНК вирус	Переносимый по воздуху	Число случаев инфицирования увеличилось с отрицательными значениями САТ в Англии и Уэльсе
Менингит (вирусный)	РНК вирус	Переносимый по воздуху	Вспышка вирусного менингита после явления Эль-Ниньо в Джибути
Ку-лихорадка	Бактерия	Переносимый по воздуху	Влажная почва снижает риск заражения лихорадкой Ку в Нидерландах
Туберкулез	Бактерия	Переносимый по воздуху	Сезонный тренд эпидемий в Испании с более высокой заболеваемостью летом и осенью
Энтеровирус	РНК вирус	Водный	Повышенное присутствие энтеровирусов в результате сильных дождей, связанных с Эль-Ниньо, в устье реки Флорида
Гастроэнтерит - вирусный	РНК вирус	Водный	Высокая температура и низкая влажность увеличивают заболеваемость ротавирусной диареей в Дакке
Брюшной тиф	Бактерия	Водный	Повышенная температура и осадки связаны с увеличением заболеваемости в Непале
Эпидемическая	РНК	Переносимый	Увеличение заболеваемости с

Инфекционное заболевание	Агент	Пути передачи	Влияние климата на передачу
нефропатия (хантавирусная инфекция)	вирус	по воздуху	увеличением количества осадков, связанных с сильным Эль-Ниньо в США
Туляремия	Бактерия	Грызуны	Высокие летние и осенние температуры, за 1-2 года до возникновения NE, связаны с высокой заболеваемостью NE в Бельгии
		Переносимый живым организмом	Повышение на 2° C среднемесячных летних температур, связанное с увеличением продолжительности вспышек в Швеции
			Высокое число случаев туляремии у людей 2 года спустя в Швеции
Гепатит А	РНК вирус	Пищевой	Выживаемость вирусов увеличивается при пониженных температурах и солнечном свете (ультрафиолете) в США Увеличение числа случаев более теплых и засушливых условий, связанных с явлением Эль-Ниньо в Австралии
Шигеллез	Бактерия	Пищевой	Отсутствие связи между заболеваемостью и САТ
Campylobacter	Бактерия	Пищевой	В странах Европы и Северной Америки с более мягкими зимами пик заражения отмечается в начале года. Пик заражения связан с высокими температурами 3 месяца назад

Инфекционное заболевание	Агент	Пути передачи	Влияние климата на передачу
Трихинеллез	Нематода	Пищевой	Более теплые температуры и более длинное лето увеличивают количество циклов размножения паразитов и приводят к увеличению продолжительности летнего сезона охоты в арктических регионах

Осуществленные исследования показали, что изменчивость глобального климата обладает прямым влиянием на патогены (через воздействие на выживание за пределами хозяина и распространение). Также изменчивость глобального климата может воздействовать на них и косвенно, воздействуя на другие факторы, влияющие на вероятность передачи вирусной инфекции (например, через изменения в социальном поведении людей).

В результате глобального изменения глобального климата, в период с 1950 по 2008 гг., количество зарегистрированных вспышек инфекционных заболеваний в Европе значительно увеличилось (рис. 5).

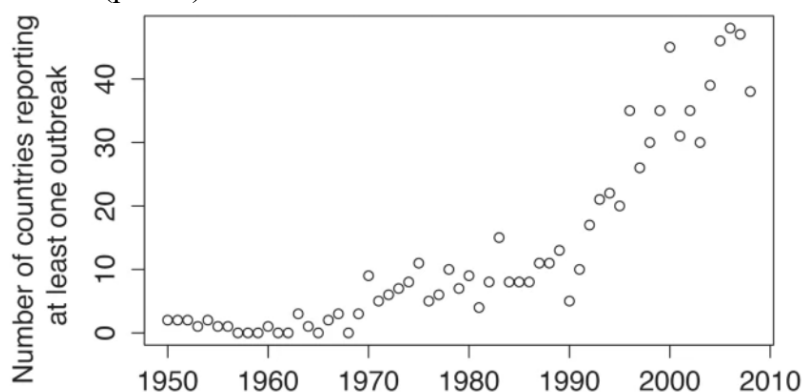

Рис. 5. Динамика увеличения инфекционных вспышек в Европе [8]

Кроме того, в распространении эпидемий важную роль играют ряд дополнительных факторов [10,12]: увеличившееся распространение дождевых осадков, расширение площадей орошаемого земледелия, строительство новых городских поселений без надлежащих дренажных систем, приток беженцев, недостаточное их снабжение необходимыми лекарствами.

Таким образом, климатические колебания оказывают непосредственное влияние на эпидемиологию многих трансмиссивных болезней. Так, по данным Всемирной организации здравоохранения из-за изменений глобального климата, по крайней мере, 30 инфекционных болезней появились вновь или возобновились с 1975 г. Поэтому сезонные прогнозы температуры и количества атмосферных осадков могут принести важные общественные выгоды, особенно для прогнозирования, контроля и предотвращения вирусных эпидемий, весьма чувствительных к изменениям климата и погоды, т.к. это

позволяет иметь возможность вовремя (в периоды повышенного риска) усилить меры контроля общественного здравоохранения, чтобы снизить количество возможных заболеваний и смертности среди населения.

Список литературы

- 1 Воробьев А.Е., Пучков Л.А. Человек и биосфера: глобальное изменение климата. Ч. I. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – 442 с.
- 2 Воробьев А.Е., Пучков Л.А. Человек и биосфера: глобальное изменение климата. Ч. II. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – 468 с.
- 3 Воробьев А.Е., Чекушина Е.В., Трусенко С.С. Основные пути стабилизации климата на планете // Горный информационно-аналитический бюллетень, № 2, 2001. – С. 171-175.
- 4 Воробьев А.Е., Чекушина Т.В. Глобальные климатические изменения и управление ими // IV Международная конференция «Участие молодых ученых, инженеров и педагогов в разработке и реализации инновационных технологий». – М.: МГИУ, 2003. – С. 471-476.
- 5 Воробьев А.Е., Чекушина Т.В. Проблема глобального изменения климата и пути ее решения // Тезисы докладов II Международного координационного совещания “Кислород и окружающая среда”, Tallin: WOF, 2003. – С. 7.
- 6 Воробьев А.Е., Чекушина Т.В. Пути решения глобального изменения климата // Тезисы докладов Третьей Туапсинской международной научной конференции «Вулканизм, биосфера и экологические проблемы». – Туапсе, 2003. – С. 89-91.
- 7 Как изменение климата может повлиять на распространение вирусов? // <https://www.medicalnewstoday.com/articles/how-might-global-warming-influence-the-spread-of-viruses>.
- 8 Morand S., Owers, K., Waret-Szkuta A. et al. Climate variability and outbreaks of infectious diseases in Europe. Sci Rep 3, 2013. P. 1774.
- 9 Новосельцев В.Н., Михальский А.И., Новосельцева Ж.А. Учет старения переносчиков при моделировании эпидемий // Труды Первой международной конференции "Управление развитием крупномасштабных систем MLSD '2007". М., ИПУ. 2007. С. 145-152.
- 10 Rasha A. Aal, Ayman A. Elshayeb. The Effects of Climate Changes on The Distribution and Spread of Malaria in Sudan // American Journal of Environmental Engineering. N 1(1). 2011. Pp. 15-20.
- 11 Sadie J. Ryan, Colin J. Carlson, Erin A. Mordecai, Leah R. Johnson. Global expansion and redistribution of Aedes-borne virus transmission risk with climate change // <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0007213>.
- 12 Воробьев А.Е., Абдинов Р.Ш., Природные и техногенные особенности загрязнения природных вод мышьяком. Вестник АУ, №3 (58) 2020, -С.139-147.

ИНДЕТТЕРДІҢ ТАРАУЫНА ҒАЛАМДЫҚ КЛИМАТ ӨЗГЕРУІНІҢ ӘСЕРІ

Эпидемия таралуы мен жаһандық климаттың өзгеруі арасындағы байланысты анықтау. Көрсетілгендей, келесі онжылдықта бүкіл геоэкологиялық өзгерістердің басталуымен (соның ішінде ғаламдық жылыну) бүкіл Жерде байқалады. Безгек, тырысқақ және менингит пен климаттық параметрлер арасында айқын оң корреляция бар екендігі анықталды.

Сонымен қатар, қоршаған орта температурасының жоғарылауымен байланысты безгек ауруының тіркелген жағдайлары нақты өзара байланысты болды. Ғаламдық жылындың адамның жұқпалы ауруларының өсуіне әсер ету механизмі түсіндірілді. Вирустық инфекцияларды солтүстік территорияға жеткізетін жәндіктер мен жануарлардың таралуына қоршаған ортаның температурасындағы ғаламдық өзгерістердің, сондай-ақ жауын-шашын мен ылғалдылықтың жоғарылауының әсері сипатталған.

Әлемдік температураның байқалуы масалардың және басқа жәндіктердің тасымалдауы мүмкін вирустық аурулардың таралуы үшін Еуропаның «маусымдық терезесін» едәуір арттырады, сондай-ақ денге эпидемиясы (геморрагиялық қызбаны тудыратын вирустық ауру) қаупі бар географиялық аймақтарды кеңейтеді және эпидемиологиялық жағдайдың маңызды бөлігін қамтиды.

Осылайша, климаттық ауытқулар көптеген векторлық аурулардың эпидемиологиясына тікелей әсер етеді. Осылайша, Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, жаһандық климаттың өзгеруіне байланысты 1975 жылдан бері кем дегенде 30 жұқпалы ауру қайта пайда болды немесе қайта жанданды. Сондықтан температура мен жауын-шашынның маусымдық болжамдары маңызды әлеуметтік артықшылықтар әкелуі мүмкін, әсіресе болжау, бақылау және алдын-алу климат пен ауа-райының өзгеруіне

өте сезімтал вирустық эпидемиялар; бұл халық арасында мүмкін болатын аурулар мен өлім-жітімнің санын азайту мақсатында денсаулық сақтау саласындағы бақылау шараларын уақытында (жоғары қауіп кезеңінде) күшейтуге мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: Тропикалық вирустар, індет, жаһандық климат, өзгерістер, таралу, механизмдер, жұқпалы аурулар, қоршаған орта.

IMPACT OF GLOBAL CLIMATE CHANGE ON THE SPREAD OF EPIDEMICS

The existing connection of distribution of epidemics with global climate changes is opened. It is shown that in the next decades, owing to the happening significant geoecological changes (including, warming of global climate) observed practically on all Earth there will be a complication of an epidemiological situation on the majority of territories. It was established that between malaria, the obvious positive correlation exists cholera and meningitis and climatic parameters. Besides, the cases of malaria connected with temperature increase of the environment were accurately interconnected. The mechanism of impact of global warming of climate on growth of infectious diseases of people is explained. Influence global temperature changes of the environment and also growth of an amount of precipitation and humidity, on distribution of the insects and animals who are carriers of viral infections on northern territories is described. observed global temperature increase will significantly increase "a seasonal window" of Europe for potential spread of the viral diseases transferred by mosquitoes and other insects and also will broaden the geographical areas subject to risk of emergence of epidemic of tenge (a viral disease, causing hemorrhagic fever), and will include a considerable part of Europe in an epidemiological situation.

Key words: Tropical viruses, epidemics, global climate, change, growth, spread.

References

- 1 Vorob'ev A.E., Puchkov L.A. Chelovek i biosfera: global'noe izmenenie klimata. Ch. I. – M.: Izd-vo RUDN, 2006. – 442 s.
- 2 Vorob'ev A.E., Puchkov L.A. Chelovek i biosfera: global'noe izmenenie klimata. Ch. II. – M.: Izd-vo RUDN, 2006. – 468 s.
- 3 Vorob'ev A.E., Chekushina E.V., Trusenko S.S. Osnovnye puti stabilizacii klimata na planete // Gornyj informacionno-analiticheskij bjulleten', № 2, 2001. – S. 171-175.
- 4 Vorob'ev A.E., Chekushina T.V. Global'nye klimaticheskie izmenenija i upravlenie imi // IV Mezhdunarodnaja konferencija «Uchastie molodyh uchenyh, inzhenerov i pedagogov v razrabotke i realizacii innovacionnyh tehnologij. – M.: MGIU, 2003. – S. 471-476.
- 5 Vorob'ev A.E., Chekushina T.V. Problema global'nogo izmenenija klimata i puti ee reshenija // Tezisy dokladov II Mezhdunarodnogo koordinacionnogo soveshhanija “Kislorod i okruzhajushhaja sreda”, Tallin: WOF, 2003. – S. 7.
- 6 Vorob'ev A.E., Chekushina T.V. Puti reshenija global'nogo izmenenija klimata // Tezisy dokladov Tret'ej Tuapsinskoj mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Vulkanizm, biosfera i jekologicheskie problemy». – Tuapse, 2003. – S. 89-91.
- 7 Kak izmenenie klimata mozhet povlijat' na rasprostranenie virusov? // <https://www.medicalnewstoday.com/articles/how-might-global-warming-influence-the-spread-of-viruses>.
- 8 Morand S., Owers, K., Waret-Szkuta A. et al. Climate variability and outbreaks of infectious diseases in Europe. Sci Rep 3, 2013. R. 1774.
- 9 Novosel'cev V.N., Mihal'skij A.I., Novosel'ceva Zh.A. Uchet starenija perenoschikov pri modelirovanii jepidemij // Trudy Pervoj mezhdunarodnoj konferencii "Upravlenie razvitiem krupnomasshtabnyh sistem MLSД '2007". M., IPU. 2007. S. 145-152.
- 10 Rasha A. Aal, Ayman A. Elshayeb. The Effects of Climate Changes on The Distribution and Spread of Malaria in Sudan // American Journal of Environmental Engineering. N 1(1). 2011. Pp. 15-20.
- 11 Sadie J. Ryan, Colin J. Carlson, Erin A. Mordecai, Leah R. Johnson. Global expansion and redistribution of Aedes-borne virus transmission risk with climate change // <https://doi.org/10.1371/journal.pntd.0007213>.
- 12 Vorob'ev A.E., Abidinov R.Sh., Prirodnye i tehnogennye osobennosti zagraznenijaprirodnih vod mysh'jakom. Vestnik AU, №3(58)2020, -S.139-147.

Information about authors:

Alexander Vorobyov, Doctor of Engineering, professor, chief researcher of Peoples' Friendship University of Russia Moscow Miklukho Maclay 6fogel_al@mail.ru 8-916-081-10-43

Rauan Abdinov, Phd Senior Lecturer of the Department of Ecology Atyrau, Almagul district 18 Abdinov.r@gmail.com 87017386923

DOI 10.47649/vau.2020.v59.i4.20

МРНТИ 87.15.21

УДК 502.5

М.С.Есенаманова¹, Ж.С.Есенаманова¹, А.Е.Тлепбергенова¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмухамедова

г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: m.esenamanova@asu.edu.kz, zh.esenamanova@asu.edu.kz,

a.tlepbergenova@asu.edu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ РАДИАЦИОННОГО ФОНА ТЕРРИТОРИИ АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В статье проведен анализ радиационного фона в зданиях и общежитии Атырауского университета имени Х.Досмухамедова. Исследования проводились дозиметром ДРГ-Т101 в декабре 2019 года на трех уровнях: на полу, в 50 см и 100 см от пола. Исследования показали, что все результаты измерения не превышают предельно-допустимой дозы. Радиационный фон был измерен в 4 учебном корпусе, в спортивном комплексе «Жайык», в главном учебном корпусе и общежитии №3. В 4 учебном корпусе на уровне пола в холле и некоторых аудиториях значения радиационного фона выше чем на других уровнях, что возможно связано с использованием материалов, обладающих небольшой активностью. В главном учебном корпусе отмечаются небольшие превышения в отличие от других в некоторых кабинетах на уровне пола. В спортивном комплексе «Жайык» отмечаются наименьшие показатели по сравнению с другими зданиями. В то же время в самом здании наибольшие показатели характерны для спортивного зала. В доме студентов общежития №3 сравнительно низкие показатели во всех комнатах и холлах. Небольшие увеличения отмечаются с наружной части общежития. Самые высокие результаты были показаны в деканате главного корпуса и кабинете русской филологии, самые низкие - в холле спорткомплекса. В общем радиационная обстановка на территории университета стабильная и находится в пределах нормы.

Ключевые слова: радиационный фон, Атырауский университет, дозиметр, учебные корпуса, радиационные исследования.

Проведено исследование радиационного фона Атырауского университета имени Халела Досмухамедова. Данное исследование было проведено 11.12.2019 и зарегистрировано дозиметром ДРГ-Т101. Результаты определения радиационного фона вуза получены тремя методами: 0 см на уровне пола, 50 см на уровне стола и 150 см на уровне человека [1]. Исследование проводилось в основном учебном корпусе вуза, спорткомплексе «Жайык», общежитиях № 3, а также учебных корпусах № 4 (таблица 1). От первого входа в главное здание исследованы классные комнаты на первом этаже, а также многие классы на втором, третьем и четвертом этажах. У этого главного здания показатели были немного выше, чем у других строительных исследований, но такие показатели не вредны для окружающей среды. В здании спорткомплекса «Жайык» были изучены вход, спортивный зал, холл и несколько кабинетов. В ходе исследования значения находились в диапазоне 8-10 мкР/с, что является средним значением. р

Обследования проводились в 4 учебном корпусе между 1 и 4 этажами. Как было отмечено, общие значения были в пределах 8-15 мкР/с, что является средним значением. Кроме того, проведены обследования общежития №3 между 1 и 7 этажами. Что касается результатов этого исследования, то они показали низкие результаты. Конечно, такие показатели радуют и помогают не волноваться. Согласно исследованиям, мы можем получить полноценное образование, не беспокоясь о стенах дома из кирпича и панелей. Надеемся, что таких показателей хватит на долгие годы [2]. Целью исследования было определить степень радиационного воздействия и его влияние на людей в университете. Как выяснилось, существенно более высоких значений, то есть превышений ПДК не наблюдалось.

Таблица 1 –Территория университета

Тип здания	Площадь застройки
Главный учебный корпус	Общая площадь 6069 кв.м. Используемая часть составляет 4559 кв.м. Учебные отделы - 4631 кв.м.
№ 1 учебный корпус	Общая площадь -8318 кв.м Используемая часть составляет -6460кв.м Учебные отделы -7514кв.м
№ 2 учебный корпус	Общая площадь -3983 кв.м Используемая часть составляет -2990кв.м Учебные отделы -3777кв.м
№ 3 учебный корпус	Общая площадь -1103кв.м Используемая часть составляет -991кв.м Учебные отделы -823кв.м
№ 4 учебный корпус	Общая площадь -2876кв.м Используемая часть составляет -1831кв.м Учебные отделы -2521кв.м
№ 1 общежитие	Общая площадь -4530кв.м Используемая часть составляет -3029кв.м Учебные отделы -1611кв.м
№ 2 общежитие	Общая площадь -4745кв.м Используемая часть составляет -3741кв.м Учебные отделы -2725кв.м
Спортивный комплекс «Жайык»	Общая площадь -3834кв.м Используемая часть составляет -3048кв.м Учебные отделы -1238кв.м

Радиационный фон измерялся на 3 уровнях. Это 0 см на уровне пола, на уровне стола, т. е. 50 см, когда человек сидит, и 150 см на высоте человека. По результатам исследования в учебном корпусе №4 (рисунок 1) все показатели не превышали установленную норму 30 мкР / с [3].

Однако следует отметить, что в некоторых местах он показал высокие характеристики на уровне пола. Это был второй этаж, отдел финансов и бухгалтерии. Это может быть связано с материалом, из которого изготовлен пол, поскольку почва или песок в нем имеют высокий радиационный фон. Следует отметить, что это не превышает нормы ПДК. А если мы посмотрим на средний уровень 50 см, он показывает средний. Могу сказать, что уровни 150 см и 50 см в основном одинаковые. Стоит отметить, что расстояние между деканатом второго этажа и 405 кабинетами немного больше, чем остальные, то есть 15 мкР / с.

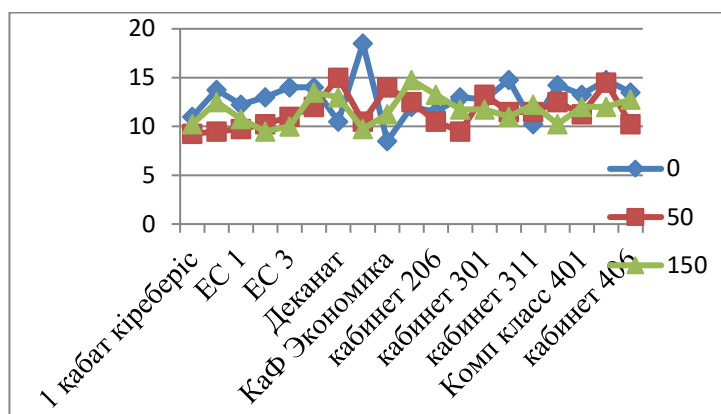

Рисунок 1 - Результаты радиационных исследований в учебном корпусе №4 Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова.

На уровне 150 см на втором этаже в комнате 206 - 15 мкР/с. В целом, если рассматривать три уровня, на уровне 0 см от пола показатели выше по сравнению с двумя другими уровнями. Как уже говорилось выше, это может быть связано с материалом, из которого сделан пол. И минимальный уровень - 150 см, потому что если мы посмотрим на высоту отдела финансов и бухгалтерского учета на уровне 0 см, то самый высокий уровень будет низким. Чем выше уровень от пола, тем ниже его значение.

Если посмотреть на исследование спорткомплекса «Урал» (рис. 2), то здесь уровень пола на 0 см выше трех показателей.

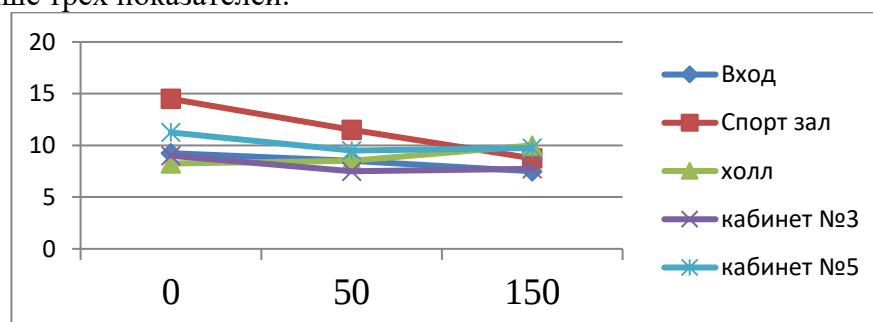

Рисунок 2 - Результаты радиационных исследований спорткомплекса «Жайык» Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова.

Если определить причину, я думаю, что это связано с материалом, из которого сделан пол, в том числе линолеумом или грунтом, гравием. В результате у него высокий фон. Самый высокий показатель в спортзале, так как в коридоре, холле и других помещениях он немного ниже, а здесь он выше. Это 15 мкР/с. Конечно, следует отметить, что он не превышает предельно допустимую концентрацию, но имеет относительно высокий показатель. Высокая результативность должна быть обусловлена влиянием спортивного инвентаря, расположенного в спортзале. Остальные офисы не показали очень высоких результатов, все было на низком уровне. Наименьшее значение было на уровне 150 см на входе, т.е. 7 мкР/с. Такой показатель можно назвать естественным радиационным фоном, ведь это энергия, выделяемая самой природой.

Если мы посмотрим на исследование главного учебного корпуса (рис. 3), то на трех уровнях у него разные показатели.

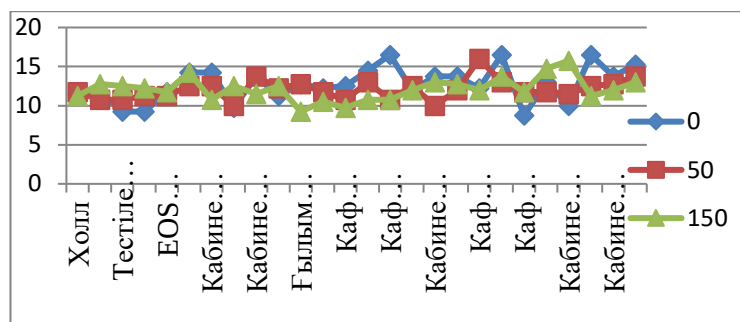

Рисунок 3 - Результаты радиационных исследований в главном корпусе Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова.

Здесь мы видим что в офисах компьютерного тестирования и отдела бухучета и деканата полиязычного обучения с самым низким баллом на уровне 0 см. Это 9 мкР/с. Считаем, что это хорошие показатели, потому что люди работают в этих офисах целый день. Наивысший показатель на уровне 0 см составляет 16 мкР/с на кафедре истории Казахстана и всеобщей истории и в 428 кабинетах, а также в кабинетах 430 деканата. Причем данные 50 см и 150 см параллельны друг другу, поэтому существенной разницы нет. Однако самый высокий уровень на уровне 50 см в русской филологии - 16 мкР/с, а самый низкий - в кабинетах 267 и 325. В целом средний уровень 10-12 мкР/с. На уровне 150 см максимальная скорость составляет 16 мкР/с, что характерно для кабинета 436 на 4 этаже. В целом не все показатели нарушают установленный ПДК, так как среднее значение находится в диапазоне 10-12 мкР/с. В целом показатели главного учебного корпуса на среднем уровне, нет очень высоких или очень низких данных. Видно, что используемые строительные материалы имеют одинаковый состав.

На рисунке 4 представлены результаты радиационного исследования в общежитии №3.

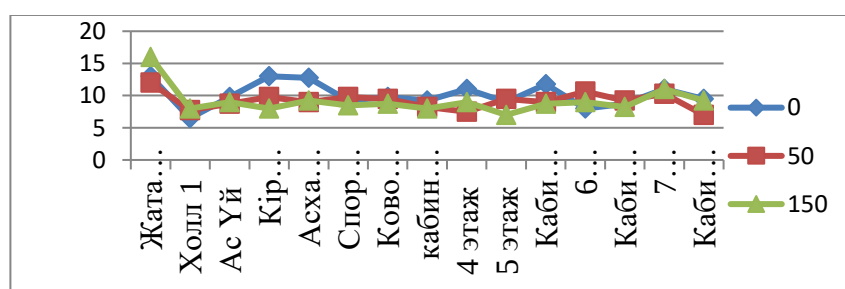

Рисунок 4 - Результаты радиационного исследования в общежитии №3 Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова.

При обследовании общежития отмечены низкие показатели, как например в спорткомплекс «Жайык». Лишь за пределами общежития значения были немного выше - 16 мкР/с на уровне 150 см. Однако, поскольку этот показатель находится только за пределами общежития, он не влияет на само общежитие и интерьер. Средние показатели

внутри общежития составили 6-10 мкР/с. При этом все показатели схожи. Исследования часто имеют сходство по одним и тем же показателям: уровень пола 0 см, средний уровень 50 см и уровень 150 см. Это свидетельствует о высоком качестве материалов, использованных при строительстве общежития.

На рисунке 5 представлены результаты радиационных исследований в кабинете №430 деканата главного учебного корпуса.

Рисунок 5 - Результаты радиационных исследований в кабинете №430 деканата главного учебного корпуса Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова

Деканат №430 показал высокие результаты при изучении радиационного фона по сравнению с другими этажами и кабинетами. Поэтому решили рассмотреть это индивидуально. Здесь максимальное значение составляет на уровне 0 см пола. Это 17 мкР/с. При рассмотрении по отдельности, со стороны правого и левого окна на уровне 0 см показатели показывали 20 мкР/с. Однако это не превышает максимально допустимую концентрацию. Однако было относительное увеличение по сравнению с другими измерениями. После идентификации можно увидеть, что существует некоторый радиационный фон при изготовлении этих угловых материалов, то есть он может быть из почвы и небольших камней или мощеных шпал. На уровне 50 см значения правого угла с левым входом составили 14 мкР/с. На уровне 150 см нормальное среднее значение составило 11 мкР/с, что ниже, чем при измерении четырех углов по отдельности. Однако такие показатели не вредят жизни человека.

На рисунке 6 представлены результаты радиационных исследований в холле 1 этажа учебного корпуса №4.

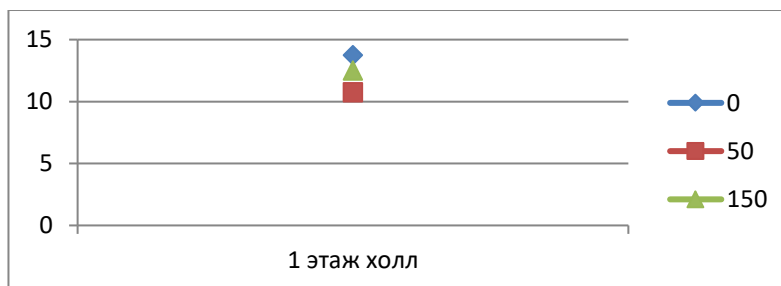

Рисунок 6- Результаты радиационных исследований в холле 1 этажа учебного корпуса №4 Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова

Если посмотреть на результаты проработки холла 1 этажа, то из этой схемы видно, что уровень пола в 0 см высокий. Левый вход показал 17 мкР/с, а правый вход показал 19 мкР/с. Остальные левый и правый углы были значительно ниже. Средние данные составили 14 мкР/с. Углы на уровне 0 см с более высоким значением могут быть связаны с составом материала на момент изготовления.

Показатели уровней 50 см и 150 см похожи между собой, отличий не много. Установленная норма не превышает 30 мкР/с.

На рисунке 7 представлены результаты радиационного исследования в кабинете отделения русской филологии в главном корпусе.

Рисунок 7 - Результаты радиационных исследований в кабинете кафедры русской филологии главного учебного корпуса Атырауского государственного университета имени Х.Досмухамедова

Если мы обратим внимание на это исследование, то увидим максимальный результат на уровне 50 см. Это в среднем 16 мкР/с. Что касается результатов, полученных для отдельных четырех углов, то это было 23 мкР/с для левого входа и 21 мкР/с для правого входа. Причиной может быть эффект камней, использованных при возведении стены, или смесь жидкостей, разлитых между ними [5].

Мы знаем, что радиационный фон накапливается и хранится длительное время. Поэтому в этой комнате не было старых мебельных полок. Такие показатели встречались только один раз за время исследования. Следует отметить, что это не превышает ПДК. Вот почему я думаю, что это эффект материалов, из которых построены стены. Высоких значений между 0 см и 150 см не было. Средняя норма составила 12 мкР/с. Такие показатели не влияют на здоровье человека [6].

Рекомендации

В таких случаях должны выполняться следующие условия [7]:

1. Регулярное проветривание помещения (эта мера позволяет значительно снизить количество радона и продуктов его распада в помещении);
2. Содействие и активное участие в различных садоводческих организациях города;
3. Использование современных экологически чистых материалов.
4. Очистка сырья при строительстве (этот метод позволяет значительно снизить процентное содержание цезия и стронция);
5. Частое употребление фруктов (фолиевая кислота), молочных продуктов (высокое содержание триптофана).
6. Прием аминокислот важен для человека и успокаивает организм (помогает ему противостоять радиации);

7. Масштабное выращивание кактусов, фиалок и бегоний в общественных и жилых зданиях.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Есенаманова М.С. Радиациялық экология негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Эверо, 2015 – 148 б.
- 2 Есенаманова М., Талапиденова А., Калиева А. Характеристика законодательных документов по радиационной безопасности в Казахстане. Вестник Атырауского государственного университета №3 (42), 2016, Б.110-116.
- 3 Есенаманова М. Радиоактивность почв и радиационное состояние хвостохранилища «Кошкар – Ата» в Мангистауской области. / Материалы IX Международной научно-практической конференции «Ключевые аспекты научных достижений – 2013», 7 – 15 ноября 2013 г.С. 16-20
- 4 Ахмеджанова Т.К., Кенжетев Г.Ж., Есенаманова М.С. Экологические шкалы состояний природно-технических геосистем. Вестник Министерства образования и науки Национальной академии наук Республики Казахстан, №2,2003.С.120-126
- 5 Есенаманова М., Кизатбай М. Атырау қаласының және қалаға жақын орналасқан мөлтек аудандарының радиациялық жағдайын зерттеу. / Материалы XIII Международной научно-практической конференции «Динамика научной науки – 2017», 15-22 июля 2017 г., г.София. С. 20-24
- 6 Радиоэкологическая обстановка на территории Республики Казахстан (с 1954 по 1994 годы, Атлас том 16) Мин. Экологии и биоресурсов РК, Алматы, 1997.С.11-141.
- 7 Есенаманова М.С., Бермухамбетов В.А., Ахмеджанов Т.К., Есенаманова Ж.С. Пути повышения уровня здоровья населения в регионах с радиационным загрязнением. Доклады Национальной Академии наук РК. №5, 2004. С 110-116

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІ АУМАҒЫНЫҢ РАДИАЦИЯЛЫҚ ФОНЫН ЗЕРТТЕУ

Мақалада Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің ғимараттары мен жатақханаларындағы радиациялық фон талданады. Зерттеулер ДРГ-Т101 дозиметрімен 2019 жылдың желтоқсанында үш деңгейде жүргізілді: еденде, еденнен 50 см және 100 см. Зерттеулер көрсеткендей, барлық өлшеу нәтижелері рұқсат шекті рауалды мөлшерден аспайды. Радиациялық фон 4-ші оқу ғимаратында, «Жайық» спорт кешенінде, бас оқу ғимаратында және №3 жатақханада өлшенді. 4-ші оқу ғимаратында холда еден деңгейінде және кейбір сыныптарда радиациялық фондық мәндер басқа деңгейлерге қарағанда жоғары, бұл белсенділігі төмен материалдарды қолданумен байланысты болуы мүмкін. Негізгі оқу ғимаратында кейбір бөлмелерде еден деңгейінде, басқалардан айырмашылығы шамалы шектен шыққандық байқалады. Ең жоғары нәтижелер бас оқу ғимаратының деканат кабинетінде және орыс филология кабинетінде көрсетілсе, ең төмен нәтижелер спорт-кешенінің холында көрсетті. «Жайық» спорт кешені басқа ғимараттармен салыстырғанда ең төменгі көрсеткішке ие. Сонымен бірге ғимараттың өзінде спорт залына ең жоғары мөлшерге тән. №3 жатақхананың студенттер үйінде барлық бөлмелер мен залдарда салыстырмалы түрде төмен көрсеткіштер көрсеткен. Жатақхананың сыртқы жағынан аз өсуі байқалады. Жалпы, университетте радиациялық жағдай тұрақты және қалыпты мөлшерде байқалады.

Негізгі сөздер: радиациялық фон, Атырау университеті, дозиметр, оқу ғимараттары, радиациялық зерттеу.

STUDY OF THE RADIATION BACKGROUND OF THE TERRITORY OF ATYRAU UNIVERSITY

The article analyzes the radiation background in the buildings and dormitories of the Kh.Dosmukhamedov Atyrau University. The studies were carried out with a DRG-T101 dosimeter in December 2019 at three levels: on the floor, 50 cm and 100 cm from the floor. Studies have shown that all measurement results do not exceed the maximum permissible dose. The radiation background was measured in the 4th educational building, in the sports complex "Zhaiyk", in the main educational building and hostel №3. In the 4th educational building at the floor level in the hall and in some classrooms, the radiation background values are higher than at other levels, which is possibly due to the use of materials with low activity. In the main educational building, there are slight excesses, in contrast

to others, in some rooms at floor level. The sports complex "Zhayik" has the lowest rates in comparison with other buildings. At the same time, in the building itself, the highest rates are typical for the sports hall. In the students' house of the hostel №3 there are comparatively low indicators in all rooms and halls. Small increases are noted from the outside of the hostel. The highest results were shown in the dean's office of the main building and the room of Russian philology, the lowest results were shown in the hall of the sports complex. In general, the radiation situation at the university is stable and within normal limits.

Key words: radiation background, Atyrau University, dosimeter, educational buildings, radiation research.

References

- 1 Esenamanova M.S. Radiatsionalyq ekologiya negizderi. Oqy quraly. – Almaty: Evero, 2015 – 148 b.
- 2 Esenamanova M., Talapidenova A., Kalieva A. Harakteristika zakonodatelnyh dokymentov po radiatsionnoi bezopasnosti v Kazahstane. Vestnik Atyraýskogo gosýdarstvennogo ýniversiteta №3 (42), 2016, B.110-116.
- 3 Esenamanova M. Radioaktivnost pochv i radiatsionnoe sostoianie hvostohraniliya «Koshkar – Ata» v Mangistaýskoi oblasti. / Materialy IH Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii «Kliýchevye aspekty naýchnykh dostizhenii – 2013», 7 – 15 noiabria 2013 g.S. 16-20
- 4 Ahmedjanova T.K., Kenjetaev G.J., Esenamanova M.S. Ekologicheskie shkaly sostoianii prirodno-tehnicheskikh geosistem. Vestnik Ministerstva obrazovaniia i naýki Natsionalnoi akademii naýk Respýbliki Kazahstan, №2,2003.S.120-126
- 5 Esenamanova M., Kizatbai M. Atyraý qalasynyń jáne qalaǵa jaqyn ornasqan móltek aýdandarynyń radiatsionalyq jaǵdaiyn zertteý. / Materialy VIII Mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferentsii «Dinamika naýchnoi naýki – 2017», 15-22 iyúlia 2017 g., g.Sofia. S. 20-24
- 6 Radioekologicheskaiia obstanovka na territorii Respýbliki Kazahstan (s 1954 po 1994 gody, Atlas tom 16) Min. Ekologii i biosýrsov RK, Almaty, 1997.S.11-141.
- 7 Esenamanova M.S., Bermýhambetov V.A., Ahmedjanov T.K., Esenamanova J.S. Pýti povysheniia ýrovnia zdorovia naseleniia v regionah s radiatsionnym zagriazneniem. Doklady Natsionalnoi Akademii naýk RK. №5, 2004. S 110-116

Information about authors:

Mansiya Yessenamanova, candidate of Technical Sciences, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan; m.esenamanova@asu.edu.kz; <https://orcid.org/0000-0002-5423-2857>

Zhanar Yessenamanova, master of Engineering and Technology "Applied ecology", doctoral candidate of the PhD "Ecology" of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan; zh.esenamanova@asu.edu.kz; <http://orcid.org/0000-0003-3868-4092>

Anar Tlepbergenova, candidate of Pedagogical Sciences, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan; a.tlepbergenova@asu.edu.kz; <http://orcid.org/0000-0001-7373-8944>

